

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет філології

Любов Пена

**ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА
ХРЕСТОМАТІЯ**

Івано-Франківськ

2022

© Пена Л. І., 2022

ЗМІСТ

Передмова.....	2
<i>Сосюр Ф. де.</i> Курс загальної лінгвістики.....	3
<i>Білецький А.О.</i> Про мову і мовознавство.....	13
<i>Булаховський Л.А.</i> Нариси з загального мовознавства.....	82
Мова і суспільство. <i>Українська мова. Енциклопедія</i>	86
Мовлення. <i>Українська мова. Енциклопедія</i>	92
Письмо. <i>Українська мова. Енциклопедія</i>	94
<i>Ковалик І.І.</i> Мова і мовлення та форми їх існування.....	99
<i>Мельничук О.С.</i> Походження мови.....	105
<i>Мельничук О., Ткаченко О.</i> Мова і мислення.....	107
<i>Грещук В.В.</i> Рідна мова як засіб національної самоідентифікації та збереження культурної самобутності закордонного українства.....	112
<i>Гетман І.М.</i> Теоретична і практична ідеографія: Принципи побудови тезаурусів	114
<i>Гордієнко Н.</i> Сучасна лексикографія як об'єкт лінгвістики.....	115
<i>Селігей П.О.</i> Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми.....	123
<i>Селігей П.</i> Що нам робити із запозиченнями?.....	142
<i>Вихованець І.Р.</i> Таїна слова.....	174
<i>Клименко Н.Ф.</i> Як народжується слово.....	186
<i>Огієнко І.І.</i> Наука про рідномовні обов'язки.....	197
<i>Пацюрко В.</i> З історії есперантського руху в Україні.....	234

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна «Вступ до мовознавства» посідає важливе місце в системі лінгвістичної освіти студентів філологічного факультету. Вона має пропедевтичний характер. Основні її завдання полягають у тому, щоб підготувати першокурсників до слухання курсу сучасної української літературної мови та інших предметів мовознавчого спрямування, сформувати в них наукове розуміння сутності мови як суспільного явища, що виникло, розвивається, функціонує за специфічними законами, подати їм найважливіші теоретичні відомості з мовознавчої науки, ознайомити з основними поняттями і термінами, виробити вміння самостійно характеризувати мовний матеріал, підготувати до наукового вивчення конкретної мови – рідної, а також іноземної (-их).

Важливим складником освіти є опрацювання студентами, крім підручничкової літератури, додаткових джерел. У пропонованій хрестоматії зібрано праці, які допоможуть першокурсникам глибше осягнути навчальний матеріал зі вступу до мовознавства. У ній представлені різножанрові тексти: власне наукові, науково-навчальні та науково-популярні.

Розділ III

ПРЕДМЕТ МОВОЗНАВСТВА

§ 1. Мова та її визначення

Що становить цілісний і водночас конкретний предмет мовознавства? Питання це винятково складне: згодом ми побачимо, чому саме; а тут лише обмежимося самим фактом складності.

...То що ж таке мова? На нашу думку, поняття мови не збігається з поняттям мовної діяльності: мова – це лише певна її частина, щоправда, найважливіша. Вона є водночас і суспільним продуктом, і сукупністю необхідних умовностей, прийнятих у суспільстві для забезпечення реалізації мовної здатності індивідами. В цілому мовна діяльність різноманітна й різнорідна. Тісно пов'язана з багатьма галузями, вона є водночас і фізичною, і фізіологічною, і психічною; крім того, вона належить до царини індивідуального та царини суспільного. Її не можна віднести цілком до жодної із категорій людського буття, адже невідомо, яким чином тоді всьому цьому можна надати єдності.

Мова ж, навпаки, являє собою цілісність «у собі» та становить початкову основу класифікації. Надаючи їй чільного місця серед явищ мовної діяльності, ми тим самим запроваджуємо природну послідовність у цю сукупність, що інакше не підлягає жодній класифікації.

Відносно такого принципу класифікації можна було б заперечити, твердячи, що здійснення мовної діяльності ґрунтується на здатності, одержаній від природи, тоді як мова – то щось набуте й умовне, щось таке, що мало б залежати від природного інстинкту, замість мати перевагу над ним.

Ось що можна на це відповісти.

Передовсім ніяк не доведено, що мовна діяльність у тій формі, в якій вона проявляється, коли ми говоримо, є чимось цілком природним, що наш мовний апарат призначений для говоріння так само, як ноги – для ходіння. Однак у цьому питанні погляди лінгвістів значною мірою розходяться. Зокрема, на думку Витні, для якого мова є однією з суспільних інституцій поряд з усіма іншими, – ми використовуємо голосовий апарат як знаряддя мовлення цілком випадково, лише з міркувань зручності: люди могли б з таким самим успіхом обрати жести, використовуючи зорові образи замість слухових. Без сумніву, ця теза надто категорична; мова – це не суспільна інституція, в усьому подібна до інших...;

більше того, Вітні заходить досить далеко, твердячи, ніби наш вибір лише випадково зупинився на органах мовлення: якоюсь мірою цей вибір був накинтий природою. Але в основному питанні американський лінгвіст, здається, має рацію: мова – це домовленість, і цілком байдуже, яка саме природа її умовно обраного знака. Отож питання про голосовий апарат другорядне у загальній проблемі мовної діяльності.

§ 2. Місце мови серед явищ мовної діяльності

Відокремлюючи мову від мовлення, ми тим самим відділяємо: 1) суспільне від індивідуального; 2) істотне від другорядного та більш чи менш випадкового.

Мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом; мова ніколи не передбачає попередньої рефлексії, а свідомо в ній здійснюється лише класифікаційна діяльність...

Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі й розуму, де слід розрізняти: 1) комбінації, в яких мовець застосовує мовний код, аби висловити власну думку; 2) психофізичний механізм, який дозволяє йому унааявити ці комбінації...

Підсумуємо характерні властивості мови.

1. Мова – це щось цілком визначене в різнорідній множині фактів мовної діяльності. Її можна локалізувати в тому відрізку кільцевого мовленнєвого зв'язку, де слуховий образ асоціюється з певним поняттям. Вона становить суспільну сторону мовної діяльності, зовнішню щодо індивіда, який сам по собі не може ані створити її, ані змінити. Мова існує лише внаслідок своєрідної давньої угоди, укладеної між членами колективу. Проте аби зрозуміти, як вона працює, індивід мусить навчатися мови; дитина її засвоює лише поступово. Мова – це явище настільки особливе, що навіть позбавлена дару слова людина не втрачає її за умови, що розуміє почуті нею мовні знаки.

2. Мова, відмінна від мовлення, являє собою той предмет, який передбачає можливість його окремого вивчення. Ми не говоримо мертвими мовами, однак ми можемо добре засвоїти їхній мовний механізм. Наука про мову цілком може обійтися без інших елементів мовної діяльності, вона взагалі можлива лише за умови, що ці інші елементи не домішуються до її предмета.

3. У той час як мовна діяльність за своїм характером різнорідна, мова, як вона визначена тут, є однорідною: це знакова система, у якій суттєвим є лише поєднання змісту з акустичним образом, і ці обидві частини мовного знака однаково психічні.

4. Мова не менше від мовлення за своєю природою конкретна, і це вельми сприяє її дослідженню. Мовні знаки, хоча й психічні за своєю суттю, разом із тим не є абстракціями; закріплені згодою колективу асоціації, сукупність яких і складає мову, є реальністю, локалізованою в мозку. Більше того, мовні знаки, сказати б, відчутні; на письмі їх можна зафіксувати в умовному зображенні, тоді як сфотографувати в усіх подробицях мовленнєві акти просто неможливо; фонація навіть найкоротшого слова потребує безлічі м'язових рухів, які надзвичайно важко розпізнати та зобразити. В мові ж, навпаки, існує лише акустичний образ, який можна передати певним зоровим образом. Адже, коли абстрагуватися від безлічі рухів, необхідних для реалізації акустичного образу в мовленні, кожний акустичний образ виявиться... лише сумою обмеженої кількості елементів або фонем, які, у свою чергу, можна зобразити на письмі відповідною кількістю знаків. Саме завдяки такій можливості фіксувати явища мови словник і граматики можуть правити за її правдиве зображення; мова – це сховище акустичних образів, а письмо надає їм відчутної форми.

§ 3. Місце мови серед явищ людського життя. Семіологія

Викладені в попередньому параграфі характерні риси мови ведуть до виявлення іншої, важливішої особливості. Мова, виділена в такий спосіб із сукупності явищ мовної діяльності, посідає, на відміну від останньої, особливе місце серед проявів людського життя.

Ми щойно переконалися, що мова – це суспільна інституція, яка, проте, за рядом ознак відрізняється від інших інституцій – політичних, юридичних тощо. Аби зрозуміти специфічну природу мови, слід залучити ряд нових фактів.

Мова – це система знаків, які виражають поняття, а отже, її можна порівняти з письмом, з абеткою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з військовими сигналами тощо. Вона лише найважливіша поміж усіх цих систем.

Отож можна уявити собі науку, що вивчає життя знаків у житті суспільства; ця наука становила б частину соціальної психології, а отже, і загальної психології; назвімо її *семіологією* (від грецького *se-meion* "знак"). Вона має відкрити нам, чим саме є знаки та які закони керують ними. Оскільки цієї науки ще не існує, не можна сказати, якою їй бути; але вона має право на існування, і місце її визначено наперед. Мовознавство – лише частина цієї загальної науки, а закони, які відкриє семіологія, будуть застосовні й до мовознавства, – таким чином, воно опиниться у складі чітко визначеної галузі в системі явищ людського життя.

Точно визначити місце семіології має психолог; завдання ж лінгвіста – з'ясувати, що саме притаманне мові як особливій системі в сукупності явищ семіології. Це питання буде розглянуте далі, а тут зазначимо лише одне: якщо нам уперше вдалося визначити місце мовознавства серед інших наук, то це лише тому, що ми пов'язали його з семіологією.

Чому ж семіологія, що має, як і кожна інша наука, свій власний предмет, досі не визнана як самостійна дисципліна? Тому що ми обертаємося в хибному колі: з одного боку, мова найбільш придатна для розуміння природи семіологічної проблеми; з іншого боку, для належної постановки цієї проблеми слід би вивчати мову «в собі» (*en elle-meme*); тим часом дотепер її намагаються розглядати переважно в залежності від чогось іншого та зі сторонніх щодо неї поглядів.

Передусім існують поверхові уявлення широкої публіки, яка вбачає в мові лише номенклатуру ..., а це унеможлиблює будь-яке дослідження справжньої природи мови.

Відомий інший погляд – психологів, які вивчають механізм знака в індивіда: це найлегший метод, однак він не виходить за межі індивідуального мовного акту й не сягає мовного знака, суспільного за своєю природою.

Окрім того, навіть побачивши, що знак слід трактувати як суспільне явище, звичайно звертаються лише до тих рис мови, що пов'язують її з іншими суспільними інституціями, більше чи менше залежними від нашої волі, – а отже, проминають ціль, бо залишають поза увагою риси, властиві тільки семіологічним системам у цілому або, зокрема, мові. Адже до певної міри знак завжди уникає як індивідуальної, так і суспільної волі: в цьому й виявляється головна його риса, хоча на перший погляд вона найменш помітна.

Однак ця риса найповнішою мірою наявна саме в мові, хоч і має свій прояв у найменш досліджених явищах. Як наслідок, потреба чи якась особлива корисність семіології залишається непоміченою. Для нас, навпаки, мовна проблема – це передусім проблема семіологічна, і лише завдяки цій важливій тезі всі подальші міркування набувають сенсу. Якщохтось прагне розкрити справжню природу мови, йому слід насамперед з'ясувати, що саме в мові є спільного з усіма іншими однопорядковими системами. Мовленнєві ж чинники, які на перший погляд здаються вельми важливими (наприклад, рухи органів мовлення), слід розглядати лише другою чергою, адже вони служать тільки для вирізнення мови з-поміж інших семіологічних систем. Завдяки цьому буде не лише внесено ясність у проблеми лінгвістики, але, на нашу думку, при розгляді обрядів, звичаїв тощо як знаків усі ці явища також постануть у новому світлі, а

звідси виникне потреба об'єднати їх у межах семіології та пояснити законами цієї науки.

Розділ IV

ЛІНГВІСТИКА МОВИ ТА ЛІНГВІСТИКА МОВЛЕННЯ

Надавши науці про мову належне їй місце в сукупності знань про мовну діяльність, ми тим самим визначили місце лінгвістики в цілому. Решта елементів мовної діяльності, які складають мовлення, вже самі собою підпорядковуються цій науці, і, власне, завдяки цьому підпорядкуванню всі частини лінгвістики знаходять свої справжні місця.

Розгляньмо для прикладу утворення необхідних для мовлення звуків; мовні органи так само сторонні щодо мови, як електричні апарати щодо азбуки Морзе, яку вони відтворюють. Фонація, реалізація акустичних образів, ні в чому не зачіпає самої системи. В цьому плані мову можна порівняти з симфонією, реальність якої не залежить від способу її виконання; помилки, яких можуть припуститися музиканти-виконавці, ніяк не шкодять цій реальності.

Не погоджуючись з таким відокремленням фонації від мови, можна вказати на фонетичні трансформації, тобто зміни звуків, які виникають у мовленні, але також глибоко впливають і на долю самої мови. Чи справді ми маємо право твердити, що мова існує незалежно від цих явищ? Так, маємо, бо ці явища стосуються лише матеріальної субстанції слів. Навіть якщо вони і впливають на мову як систему знаків, то лише опосередковано, через зміну інтерпретації знаків, до якої спричиняються; саме ж це явище нічого фонетичного в собі не має (...). Певний інтерес можуть становити пошуки причин цих змін, і тут вивчення звуків нам допоможе; однак це не головне: для науки про мову завжди буде досить констатувати звукові трансформації та вираховувати їхні наслідки.

Міркування, висловлені тут щодо фонації, будуть правильними і щодо всіх інших складників мовлення. Діяльність мовця повинна бути досліджена цілою сукупністю дисциплін, які мають право на місце в лінгвістиці лише завдяки своєму зв'язку з мовою.

Отже, вивчення мовної діяльності поділяється на дві частини: перша, найголовніша, має за предмет саму мову, як суспільну по суті і незалежну від індивіда: це наука виключно психічна; друга частина, другорядна, має за свій предмет індивідуальний аспект мовної діяльності, тобто мовлення, включаючи фонацію: вона психофізична.

Без сумніву, ці два предмети тісно пов'язані між собою і один одного зумовлюють: мова необхідна, аби мовлення було зрозумілим і завдяки цьому результативним; проте мовлення необхідне, аби сформувалася мова; в історичному плані факт мовлення завжди передує мові. Звідки б узявся зв'язок поняття зі словесним образом, якби такий зв'язок не мав місця від початку в акті мовлення? З іншого боку, лише слухаючи інших, ми навчаємося своєї рідної мови; мова відкладається в нашому мозку тільки внаслідок численних актів досвіду. Нарешті, саме завдяки мовленню мова зазнає розвитку: наші мовні навички змінюються від вражень, отриманих під час слухання інших. Отже, існує взаємозалежність між мовою та мовленням: мова — це водночас і знаряддя, і продукт мовлення. Однак усе це не заважає мові та мовленню бути двома цілком різними речами.

Мова існує в колективі як сукупність відбитків, відкладених у кожного в мозку, на зразок словника, цілком тотожні примірники якого були б у користуванні багатьох осіб (...). Отже, це щось таке, що є у кожної особи, але водночас є загальним для всіх і перебуває поза волею тих, хто ним володіє. Цей спосіб існування мови можна показати такою формулою:

$$1 + 1 + 1 + 1 + \dots = I \text{ (колективний взірець).}$$

Яким же чином у тому самому колективі наявне мовлення? Воно є сумою того, що люди говорять, і включає: а) індивідуальні комбінації, залежні від волі мовців; б) акти фонації, так само залежні від волі мовців і необхідні для здійснення цих комбінацій. Отож, у мовленні немає нічого колективного: його прояви індивідуальні та миттєві, тут немає нічого, окрім суми окремих випадків за формулою: $(1 + 1' + 1'' + 1''' \dots)$.

Виходячи з цих міркувань, було б недоладно поєднувати під одним кутом зору мову і мовлення. Мовна діяльність як ціле – непізнавана, бо неоднорідна; пропоновані ж нами розрізнення та субординація прояснюють усе.

Таким є перше розгалуження, з яким маєш справу, щойно почавши займатися побудовою теорії мовної діяльності. Слід обрати один із двох шляхів і дотримуватися його; одночасно йти обома неможливо.

В крайньому разі, можна залишити назву лінгвістики за кожною з цих двох дисциплін і говорити про лінгвістику мовлення. Однак її не треба змішувати з власне лінгвістикою, – тією, єдиним предметом якої є мова.

Ми розглядатимемо далі лише цю останню; і навіть якщо при викладі матеріалу часом шукатимемо пояснень зі сфери досліджень мовлення, то завжди намагатимемося не стирати грані, що відокремлює ці дві галузі.

Розділ V

ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЕЛЕМЕНТИ МОВИ

Наше визначення мови передбачає, що ми усуваємо з поняття "мова" все стороннє щодо її організму, її системи, словом, усе те, що відоме під назвою "зовнішня лінгвістика", – хоча ця лінгвістика й займається важливими речами і саме її найчастіше мають на увазі, приступаючи до вивчення мовної діяльності.

Передусім це стосується всіх точок дотику лінгвістики з етнологією, усіх зв'язків, що можуть існувати між історією мови та історією раси або цивілізації. Ці дві історії взаємно пов'язані й переплетені, – це дещо нагадує відповідності, встановлені нами між явищами власне мови (...). Звичаї народу позначаються на його мові, а з іншого боку, значною мірою саме мова формує народ.

Далі слід згадати про стосунки між мовою та політичною історією. Великі історичні події – як-от римське завоювання – мали незліченні наслідки для багатьох сторін мови. Колонізація як одна з форм завоювання переносить мову в інше середовище, а це спричиняє зміни в самій мові. На підтвердження цього можна було б послатися на численні факти: так, Норвегія, об'єднавшись з Данією, прийняла датську мову; щоправда, тепер норвежці намагаються звільнитися від цього мовного впливу. Внутрішня політика держав відіграє не меншу роль у житті мов: деякі держави, наприклад Швейцарія, допускають співіснування кількох мов; інші, як, наприклад, Франція, прагнуть до мовної єдності. Високий рівень культури сприяє розвитку деяких спеціальних мов (юридична мова, наукова термінологія тощо). Це приводить нас до третього питання: стосунки між мовою і такими установами, як церква, школа тощо, які, в свою чергу, тісно пов'язані з літературним розвитком мови, – феномен поготив загальний, бо невіддільний від політичної історії. Літературна мова в усіх напрямках виходить за межі, здавалося б, визначені для неї літературою: досить згадати про вплив на літературну мову з боку салонів, королівського двору, академій. З іншого боку, стосунки між нею та місцевими діалектами звичайно загострені (...). Лінгвіст має також розглядати взаємні зв'язки книжної та повсякденної мови, адже всяка літературна мова як продукт культури веде до відокремлення сфери свого існування від сфери природної – розмовної мови.

Нарешті, до зовнішньої лінгвістики належить і все, що стосується географічного поширення мов та їх діалектного подрібнення. Без сумніву, саме в цьому відмінність між нею та внутрішньою лінгвістикою сягає вершин парадоксу, адже географічний чинник тісно пов'язаний з існуванням мови; проте насправді він не зачіпає внутрішнього організму самої мови.

Інколи кажуть, що цілком неможливо відокремити всі ці питання від вивчення власне мови. Цей погляд переважає особливо відтоді, як стали наполягати на вивченні «реалій». Бо справді, чи не залежить граматичний організм мови від сталих зовнішніх чинників мовної зміни – як організм рослин залежить від впливу середовища: ґрунту, клімату тощо? Здається очевидним, що неможливо правильно пояснити технічні терміни або запозичення, якими рясніє мова, без розгляду їхнього походження. І чи можна відрізнити природний, органічний розвиток певної мови від її штучних форм на зразок літературної мови, тобто форм, зумовлених зовнішніми чинниками і, отже, неорганічними? Чи не бачимо ми, як поряд з місцевими діалектами безупинно розвивається загальнонародна мова?

Ми вважаємо досить плідним вивчення зовнішніх лінгвістичних явищ. Проте буде помилкою стверджувати, що без них неможливо пізнати внутрішній організм мови. Для прикладу розгляньмо запозичення іноземних слів. Насамперед слід зазначити, що воно в жодному разі не становить постійного елемента у житті мови. У деяких віддалених долинах існують говірки, які, так би мовити, ніколи не прийняли ззовні жодного штучного елемента. Чи можна твердити, що ці говірки перебувають за межами нормальних умов мовної діяльності, що вони неспроможні дати про неї певне уявлення, що їх слід вважати «тератологічними» винятками, як такі, що не зазнали змішувань? Найістотніше ж те, що запозичене слово вже не видається таким, відколи його вивчають у складі системи, – там воно існує лише завдяки своїм стосункам і протиставленням з іншими пов'язаними з ним словами, як і всяке інше питоме слово цієї мови. Взагалі кажучи, немає жодної потреби знати про умови, в яких розвивалася певна мова. Стосовно деяких мов, наприклад зендської або старослов'янської, нам навіть достеменно невідомо, які саме народи ними говорили; а однак, це незнання аж ніяк не заважає вивчати їх як такі й досліджувати перетворення, яких вони зазнали. В усякому разі, слід розрізняти обидві точки зору – і що послідовніше, то краще.

Найвагомішим аргументом тут є те, що кожна з них створює свій особливий метод. Зовнішня лінгвістика може накопичувати одну по одній подробиці, не почувачи себе затиснутою в лещатах системи. Наприклад, кожний автор групуватиме на свій розсуд факти поширення мови поза межами її основної території; при з'ясуванні чинників, які беруть участь поряд із говірками у формуванні літературної мови, можна завжди вдатися до простого переліку; коли ж автор розташовує факти в певному порядку, то це робиться виключно з потреби кращого викладу. Стосовно внутрішньої лінгвістики картина зовсім інша: довільне розташування тут неприйнятне; мова – це система, підпорядкована лише власному порядку. Краще зрозуміти це допоможе порівняння з грою в шахи. Тут відносно легко можна відрізнити, що належить до зовнішнього, а що –

до внутрішнього: те, що ця гра прийшла до Європи з Персії, факт зовнішній; навпаки, внутрішнє становить усе те, що стосується системи та правил. Якщо я заміню дерев'яні фігури на фігури зі слонової кістки, то ця заміна буде байдужою для системи; коли ж я зменшу чи збільшу кількість фігур, така зміна глибоко зачепить «граматику» гри. Щоправда, розрізнення такого роду, очевидно, потребує уважності, тобто в кожному випадку треба ставити питання про природу явища і, розв'язуючи його, керуватися правилом: внутрішнім є все те, що будь-якою мірою змінює систему.

ПЕРЕДМОВА ДЛЯ ВСІХ МОЖЛИВИХ ЧИТАЧІВ

Наша українська мова – це одна з п'яти з половиною або навіть із шести тисяч мов сучасного світу. Люди, що розмовляють цими мовами, можуть мати однакові думки та почуття, але виражають їх по-різному своїми мовами, як схожими одна на одну, так і зовсім не схожими. Здавалося б: усі люди незалежно від кольору шкіри – білого, жовтуватого чи брунатного або майже чорного – однакові за будовою свого тіла, але чомусь вони розмовляють різними мовами і без навчання не можуть розуміти один одного. На це питання в історії людства були різні незадовільні відповіді. Вам, звичайно, відоме біблейське оповідання про те, що бог покарав людей, які нібито будували височенну башту, щоб зійти на небо, урізноманітнивши мови так, аби різні люди не могли розуміти один одного. Це найвна легенда, характерна для далекого минулого людства. Однак навіть сучасна наука не може з'ясувати, чи була в прадавніх предків теперішніх людей одна спільна мова (ще тоді, коли предки тільки ставали людьми), чи в різних краях світу, де проживали предки, склалися різні мови. Зрозуміло, що від усіх наук не можна вимагати, щоб вони дали прості й задовільні відповіді на всі можливі запитання, але вони (тобто їхні представники) можуть точно сказати – на що вони можуть відповісти і на що не можуть відповісти так, як нам хотілося б.

Кожен із нас здатний вивчити яку завгодно мову, розмовляти нею, читати й писати, але для цього потрібен час і цілеспрямовані зусилля. Практичне знання мови буває дуже корисним, але це знання ще не є наукою. Наша наука – мовознавство – це по суті підсумки вивчення якомога більшої кількості людських мов, оскільки вони існують у часі й у просторі. Ця наука ще досить молода порівняно з іншими науками. Про мовознавство як окрему науку (як це буде далі з'ясовано) можна говорити від того часу, коли в Німеччині було видано перші праці з порівняльної граматики та лексикології так званих індоєвропейських мов (це праці Я.Грімма, Ф.Боппа, А.Ф.Потта) – це було на початку ХІХ сторіччя. Цілком зрозуміло, що елементи майбутньої науки про мову вже були в давніх народів ~ у греків та римлян у Європі, в індусів у давній Індії. Наявність цих елементів стала основою для подальших досліджень. Сучасна граматика нашої мови, яку вивчають у школі, значною мірою ґрунтується на цих елементах, але вони були обмежені вивченням однієї мови без огляду її історії. Для становлення мовознавства потрібне було вивчення не однієї окремої мови, а багатьох мов світу, зважаючи на їхні зміни в часі й у просторі. Таке вивчення стало можливим внаслідок зіставлення вже відомих дослідникам мов та ознайомлення з раніше

невідомими мовами. До другої половини XIX сторіччя теоретичне мовознавство було відомим під назвою «порівняльної граматики». У 1861 році було видано англійською мовою «Лекції щодо науки про мову» англо-німецького мовознавця Макса Мюллера (1823-1900). Німці називали тоді цю науку *die Sprachwissenschaft*, а французи – *la linguistique* (від латинського *lingua* «язик» і «мова»). Від цих назв походять наші – «мовознавство» і «лінгвістика». Перша назва набула в нас більшого поширення, ніж друга.

Отже, коли в нас ідеться про мовознавство, то це не означає практичного знання мов. Мовознавство ~ це одна з наук про людське суспільство, які всі разом називаються на відміну від наук про природу «гуманітарними науками» (латинський прикметник *humanus* означає «належний людині» чи «властивий людині» або коротко – «людський»).

Теоретичне мовознавство має насамперед дати настанови щодо вивчення і дослідження мов. Треба знати, як спершу описати ще невідому мову, її граматичну будову, її лексику. Потім спробувати визначити її місце серед інших уже відомих мов, її зв'язки з іншими мовами. Завершенням кожного дослідження має бути відновлення історії мови, її змін протягом її існування. Це буває можливим лише тоді, коли мова має свою писемність, свої тексти різних послідовних епох чи періодів свого існування. Таке вивчення історії окремої мови буває можливим, коли йдеться про такі мови, як грецька, що нам відома від глибокої давнини і в різних своїх варіантах та діалектах. Почуття мовознавця, який приступає до вивчення раніше не відомої вченим мови, можна порівняти з почуттями мандрівника, що, подорожуючи в океані, відкриває ще нікому не відомий острів і починає вивчати його флору і фауну, а також побут його можливих мешканців.

Ця книга під назвою «Про мову і мовознавство» не є підручником: її можна було б назвати «книгою для читання з мовознавства».

На думку її автора, мовознавство має стати однією з наук загальноосвітнього циклу, тобто вивчатися в навчальних закладах поряд із граматиною рідної мови, з історією, географією, біологією, фізикою, хімією, математикою. Для цього, звичайно, потрібні підручники, в яких викладалися б основні засади цієї науки в доступній для учнів формі. Бажано, звичайно, щоб читач цієї книги послідовно переходив від попереднього розділу до наступного, хоч окремі її розділи можна читати і незалежно один від одного.

Треба визнати, що сучасне мовознавство через його різноманітні зв'язки з іншими науками є досить складною наукою і для засвоєння її потрібні певні розумові зусилля і напруження пам'яті.

Як і кожна наука, мовознавство має свою термінологію. Багато його термінів уже мають бути знайомими учням середніх шкіл, які вивчали граматику рідної мови, але серед мовознавчих термінів виявиться і чимало нових, що їх треба засвоїти.

Серед цих нових термінів більшість було створено на основі лексики латинської та грецької мов, і ці терміни стали вже міжнародними – термінологічними інтернаціоналізмами. Слід звернути увагу і на те, що автор дозволив собі створити кілька нових термінів за зразком уже поширених у науці. Так, наприклад, за зразком терміна «конотація» – уточнення значення якогось слова в тексті за допомогою інших (слів, що стоять перед ним чи після нього – автор використовує створені ним терміни – консигнація і контермінація та їхні можливі синоніми, створені на основі української лексики – «співзначення» і «співпозначення»). Проте, використані тут у тексті книги терміни іношомовного походження «денотація, десигнація, детермінація» замінити якимись українськими синонімами виявилось зовсім неможливим. Зважаючи на прискорений розвиток наук у сучасному світі, виникнення нових наукових термінів слід розглядати як збагачення нашої лексики.

У тексті цієї книги майже немає посилань на популярну і тим більше на суто наукову літературу з питань мовознавства, щоб не утрудняти читання книги.

Як і в усіх інших науках, і зокрема гуманітарних, у сучасному мовознавстві існують різні погляди вчених на факти і явища мови, є різні напрями досліджень.

Ця обставина не знайшла свого відображення в цій книзі через обмеженість її обсягу та її призначення.

Був намір додати до тексту книги ілюстрації – схеми, малюнки, таблиці, але з технічних причин це виявилось неможливим. Звичайно, автор історії греко-перських воєн Геродот (V ст. до Н.Х.) мав рацію, сказавши, що «Вуха для людей менш надійні, ніж очі» (кн. I, розд. 8). Будучи за своєю освітою філологом-класиком, автор виразно підкреслює важливість знання давніх мов і класичної філології як для порівняльно-історичного мовознавства, так і для загального мовознавства.

Дуже важко було у викладі основ загального мовознавства вирішити: про що треба сказати більш-менш докладно, а про що лише побіжно. Чи правильними були прийняті тут рішення, чи ні, про це нехай скажуть шановні фахівці.

ПЕРЕДМОВА ДЛЯ МОВОЗНАВЦІВ

Коли я закінчив писати цю книгу, я ще не знав, як краще назвати її. Спершу її було написано російською мовою і вона призначалася для тих, хто розмовляє цієї мовою. Я назвав її «Речь о языке», а згодом «Беседы о языке». Після того я досить ґрунтовно переробив російський варіант тексту і за порадою моїх учнів – випускників Київського університету, де я впродовж багатьох років викладав «загальне мовознавство», на основі першого варіанту склав другий варіант уже українською мовою і для тих, хто розмовляє цією мовою. Його було названо «Про мову і мовознавство». Не можу сказати, що ця назва мені подобається, але, врешті-решт, треба, щоб книга мала певну назву. Сказати правду, я хотів би назвати цю книгу «Промова про мову, але певен того, що жоден видавець чи редактор не міг би прийняти такої назви. Загальновизнане протиставлення мови як комунікативної системи та окремих актів мови в російському мовознавстві одержало назву протиставлення «языка» і «речи». Наше слово «мова», власне кажучи, означає і те, що російське «язык», і те, що російське «речь». Відповідником російського «речь» є також наше слово «промова», і я гадаю, що це наше слово може бути науковим терміном. Проте, коли в нас була прийнята Соссюрівська схема протиставлення: *la parole + la langue = le langage*, то в російському мовознавстві її переклали як: *речь + язык = речевая деятельность*. У нас було прийнято: *мовлення + мова = мовна діяльність*. Ясно, що мова — *la langue* є системою мовних знаків і правил їхнього сполучення для передачі інформації в мовному спілкуванні (комунікації) людей. Натомість «промова» (фр. *la parole*, рос. *речь*) є часткова реалізація мовної системи в мовному спілкуванні людей. Я не бачу великої потреби в терміні «мовна діяльність» (фр. *le langage*, рос. *речевая или языковая деятельность*). Нам вистачило б мати два терміни: «мова», тобто мовна система і «промова», тобто мовний акт. На жаль, у нас для означення мовного акту почали вживати, на мій погляд, незграбний термін «мовлення» замість властивого нашій мові слова «промова». Щоб перекласти російський прикметник «речевой», хтось вигадав зовсім непотрібний термін «мовленнєвий». Я вживатиму замість нього «мовний» (наприклад, «мовний акт»). Що ж до слова «мовлення», я гадаю, що його можна вживати рівнобіжно зі словом «промова». Це застереження, мабуть, не завадить зробити тут у передмові для мовознавців. Взагалі я уникаю вживати нові терміни замість тих, які вже набули в нас загального визнання. Проте я часто наводжу синоніми старих термінів, зокрема такі, які трапляються в новій науковій літературі. Остаточно уникнути використання термінологічних новотворів було неможливо, але я намагався якнайпростіше пояснити їх.

Я не маю ніяких претензій щодо новаторства в галузі загального або теоретичного мовознавства. Викладаючи його основи, я хотів показати всі його різноманітні зв'язки з іншими науками про людину, про людські суспільства, про природне оточення людства. Мабуть, саме в цьому моя книга де в чому відрізняється від інших підручників та посібників, у яких викладаються основи сучасного мовознавства. Моїм наміром було зробити цікавим для інших те, що цікавить мене самого. Наскільки мені пощастило це зробити, нехай судять мої компетентні критики.

Крім цілком зрозумілих труднощів із нашою термінологією, я часто перебував у нерішучості в передачі іномовних власних імен і назв. У цій галузі наші російські колеги мають перевагу перед нами, оскільки в них є давня традиція транскрипції давньогрецьких і латинських імен, хоч і дуже строката традиція з її непослідовністю. Як нам писати і вимовляти тепер такі назви: Афіни, Фіви, Корінф, згідно з російською традицією, чи Атени, Теби, Коринт, згідно з західноєвропейською традицією? Коли я перекладав "Історії" Геродота, мені було дано настанову писати всі такі назви та імена так, як вони передаються в підручниках для середніх загальноосвітніх шкіл. Однак ті назви та ймення, які там не зустрічаються, я передавав за власним розумінням, тобто якнайближче до науково встановленої вимови античних мов.

Традиція дореволюційних класичних гімназій наказує нам писати і вимовляти: Г.Юлій Цезар, М.Туллій Цицерон, П.Овідій Назон тощо, але я був би не від того, щоб ми писали й вимовляли: Г.Юлій Кайсар, П.Овідій Насон, М.Тулій Кікерон. Прошу пробачення в прихильників гімназичної традиції! Можу запевнити їх у тому, що в цій книзі я був із поваги до них непослідовним у передачі таких імен.

Варто, мабуть, тут згадати про одну правописну деталь (адже для мовознавців усі деталі є важливими): для передачі нашою мовою іноземних слів, що в них протиставляються звуки [g] і [h], у нас найчастіше використовується літера Г г. Запропонована передача G g літерою Г г із семіотичного погляду є не дуже виразною. Краще, на мій погляд, було б використовувати в цьому разі якийсь надрядковий значок, наприклад, Г̇ г̇: Горд̇ій, Горг̇она, Гер̇он, Гал̇лія, Гер̇манія, Гай̇ (=Gaius) на відміну від Гера, Геракл, Гермес, Гефест, Гіппократ тощо.

Коли доводилося транскрибувати іномовні слова (а саме тих мов, що мають свою писемність – санскрит, давньогрецька, арабська, фарсійська, єврейська, китайська, японська та інші), що в нас передаються за допомогою наших або латинських літер, ми відокремлювали їх у тексті квадратними дужками, наприклад, санскр. [as̄mī], гр. [es̄mī], гот. [it̄] тощо.

До особливості цієї книги можна віднести те, що в ній багато прикладів із сучасної російської мови та літератури. Це пояснюється тим, що перший її варіант було написано російською мовою і він призначався для російськомовних читачів, але також і тим, що з усіх слов'янських мов саме російська мова є найближчою до української мови і найбільш зрозумілою для українських читачів. Наша майже в усіх краях України поширена російсько-українська двомовність, як відомо, історично зумовлена. Ця двомовність не є негативним фактом нашої мовної дійсності. Російська мова для нас є ключем від скарбниці багатющої російської культури і можливістю мовного спілкування з усіма народами колишньої російської імперії, які так само двомовні, як і ми. Зіставлення цих двох мов — російської та української як у сфері лексики, так і в сфері граматики, є дуже корисним для мовознавчих досліджень.

Посилання на те, що знання російської мови і двомовність є шкідливим явищем для "чистоти" української літературної мови є з наукового погляду невиправданими, бо побутова мішанина мов (так званий суржик) характерна лише для людей, байдужих до своєї щоденної мови, або для людей недостатньо освічених. Чітке протиставлення близькостпоріднених мов є ознакою людей із вищою освітою.

Отже, на властиву для більшості з нас історично зумовлену російсько-українську двомовність не треба дивитися як на негативне явище. Можна навіть сказати, що вона певною мірою корисна для мовознавців і потребує спеціальних досліджень.

На завершення я маю приємність скласти подяку моїм колишнім студентам, які прелімінарно редагували український текст цієї книги: Н.Ф.Клименко, О.Д.Пономареву, А.М.Чердаклі, а також моїм колегам, які допомогли оформити текст: В.В.Іванову і В.Б.Кочаровій, і ще всім тим, хто взяв на себе труд публікації цієї книги.

А. БІЛЕЦЬКИЙ

РОЗДІЛ І

МОВОЗНАВСТВО – НАУКА ПРО МОВИ

Люди, які не одержали гуманітарної освіти, часто не знають, що вже майже 200 років існує наука про мову людини, мови різних народів, народностей і племен, про усне і писемне мовлення. Передовсім пояснимо, як слід розуміти те, що мовознавство або лінгвістика – це одна з гуманітарних наук.

Усі науки, що зараз існують, можна поділити на ті, предметом вивчення яких є природа – фізика, хімія, географія, геологія, біологія, астрономія і т.ін. – й ті, предметом вивчення яких є людина, люди, суспільство людей, людська культура в усіх її багатоманітних проявах.

Ці науки про людину і людей прийнято називати гуманітарними, тобто прикметником, в основі якого в кінцевому підсумку лежить латинське *humanus, humana, humanum* – людський, властивий людям.

До цих наук належать: історія, або точніше, історична наука, філологія (про неї далі), мовознавство, літературознавство, або наука про літературу, мистецтвознавство та ще інші різні, так звані проміжні, науки. Мовознавство, літературознавство, мистецтвознавство можна розглядати як галузі про культуру – культурологію.

Мовознавство та літературознавство часто, і не без підстав, об'єднують під однією назвою – філологія. Філологія – це давньогрецький термін, що складається зі слів «філос», тобто той, хто любить, і «логос» – тут у розумінні "наука". Отже, філологію можна розуміти як науку про різні прояви людської мови, як усної, так і писемної.

Потрібно сказати, що поділ усіх наук на дві частини дуже умовний і не відбиває справжнього стану предметів дослідження, тому що всі науки так чи інакше пов'язані між собою і взаємозумовлені одна одною.

На це звернув увагу Марк Туллій Цицерон (106-43 рр. до Н.Х.) у своїй промові на захист поета Авла Ліцінія Архія: "Адже всі науки, що виховують освічену людину, ніби зв'язані між собою спільними ланцюгами і до певної міри споріднені одна з одною". Зрозуміло, що в його час наук було незрівнянно менше, ніж у наші дні, коли майже щороку народжується яка-небудь нова наука і одночасно розвиток наук іде в бік їхньої дедалі вужчої спеціалізації і ще більшого зближення одна з одною.

Отже, можемо сказати, що мовознавство як одна з гуманітарних наук є частиною культурології і так чи інакше пов'язана з багатьма іншими науками, особливо в наш час, коли спостерігається прагнення до взаємозближення наук (інтеграції наук).

Оскільки людська мова – це складна система знаків, вивчення її входить також у компетенцію науки про знаки і знакові системи, – в компетенцію семіотики, але про це докладніше буде сказано далі.

Людину можна вивчати як частину природи, і це предмет таких наук, як анатомія, фізіологія, психологія, антропологія, а також як члена певного суспільства з його культурою і мовою. Це предмет таких наук, як соціологія,

етнологія, етнографія і, звичайно, культурологія і мовознавство, тому що мова – це суспільне явище і головний засіб спілкування людей, вираження їхніх думок і почуттів. За допомогою мови ми здобуємо знання, зберігаємо їх у нашій пам'яті, передаємо їх іншим людям і використовуємо в міру потреби в нашому житті.

Про недосконалість поділу наук на два класи: науки про природу і науки про людину і людей – свідчить також і те, що існують науки, в компетенцію яких увіходить вивчення мисленнєвих здібностей людей, однак їх не називають гуманітарними. Це такі науки, як математика – наука про закономірності в галузі чисел і абстрактних величин, логіка – наука про закони правильного мислення, теорія пізнання (гносеологія) та деякі інші. Крім того, філософію, що повинна бути узагальненням наших знань про довкілля і про нас самих, не можна віднести тільки до наук про природу або до наук про людей: вона виходить за межі цього поділу.

З того часу, як люди навчилися розмовляти, у них розвинулося два види мислення: специфічно людське – мовне і властиве також тваринам – образне мислення, засноване на сприйнятті світу органами чуття (аналізаторами). Це зумовлює діалектичну єдність людської мови і мовного мислення: мова є головним засобом вираження думок. На цьому ґрунтується зв'язок науки про мову з науками про закономірності людського мислення.

Зі сказаного вже можна дійти висновку, що знайомство з сучасним мовознавством важливе для освіченої людини не менше, ніж з тими науками, які вивчаються в середній школі.

Зараз кожна освічена людина крім своєї рідної мови до певної міри володіє ще однією або навіть кількома іноземними мовами. Звичайно, це володіння буває різного роду. Є люди, що читають і, певна річ, розуміють текст іноземною мовою, але не розмовляють нею. Є і такі, що не тільки вільно розмовляють іноземною мовою, а й правильно пишуть нею. При всьому цьому не всі знавці мов можуть бути мовознавцями. Вони можуть бути практикаками, практично володіти мовою, однак не знають її історії, стосунків мов одна з одною; і не бути теоретиками. Слід сказати, що мовознавство — це теоретичне, а не практичне знання мов.

У мовознавстві відмінність між мовознавцем-теоретиком і мовознавцем-практиком полягає в тому, що мовознавцеві-практику не обов'язково знати теорію, тобто мовознавство. До певної міри мав рацію засновник сучасного мовознавства Фердинанд де Соссюр (1857-1913), сказавши напівжартома-напівсерйозно: мовознавець – це людина, яка знає дещо про всі мови, але практично не знає жодної мови (певна річ, за винятком своєї рідної!). Його учень Антуан Мейє (1866-1936) – спеціаліст у галузі порівняльно-історичного мовознавства, залишився незадоволеним таким зауваженням учителя і практично опанував кілька

індоєвропейських мов, серед них і таку, як вірменська. Практичне знання багатьох мов – багатомовність чи поліглотія ("глотта" по-грецькому означає "язик" і "мова", а "полі" – "багато") не є обов'язковою прикметою мовознавця як ученого.

Понтійському цареві Митридату VI Євпатору (132-63 рр. до Н.Х.) приписували знання 22 мов його підданих у Малій Азії. Побіжно відзначимо, що пам'ять про нього зберігається в Криму – гора Митридат у Керчі й місто Євпаторія.

Відомим поліглотом і одночасно мовознавцем був італієць Альфредо Тромбетті (1866-1922), прихильник єдності походження (моногенезу) всіх мов, які, на його думку, поширилися по всьому світові з Індії. Серед російських сходознавців видатним знавцем багатьох східних мов був Євген Дмитрович Поліванов (1891-1938).

Звичайно, кожна, навіть не дуже освічена, людина практично добре знає свою рідну мову, але в якомусь одному вимірі, скажімо, в одній її площині, якою може бути побутова (щоденна) розмовна мова. Однак, будь-яка "жива" (та, що існує тепер) мова перебуває в трьох вимірах: у минулому (її історія), у теперішньому (як кажуть спеціалісти, її актуальний узус (вживання) і в майбутньому, тобто в її можливостях, незалежно від того, чи реалізовані вони в мовленні, чи тільки можуть бути реалізовані.

Кожна людина, що розмовляє по-українському, відчуває різницю між щоденною розмовною мовою і письмовою літературною мовою, мовою наукової і художньої літератури, офіційних документів, мовою газет і журналів, хоча всі ці різновиди тієї самої мови співіснують і не ізольовані один від одного. Можна сказати, що минуле і майбутнє живуть у теперішньому кожної мови.

У наступних розділах буде подано виклад тих питань, які представники широкого загалу ставлять мовознавцям, і тих відповідей, які мовознавці дають на них. У першу чергу, це питання про те, як різні мови ставляться одна до одної, чи можна яку-небудь думку абсолютно точно передати засобами різних мов. Це – проблема перекладу, така важлива для правильного взаєморозуміння різномовних народів.

Коли йдеться про мови сучасних народів зі схожими культурами, то завдання перекладу з однієї мови на іншу при доброму знанні обох мов, тієї, з якої перекладають, і тієї, якою перекладають, у принципі розв'язується досить просто. Однак це тоді, коли йдеться не про переклад творів художньої літератури. У цьому випадку важливим виявляється не тільки зміст, але й особливості форми твору. Тут уже не можна покладати надії на буквальный чи дослівний переклад... Перекладачі художньої літератури, особливо поетичних творів, багато разів замислюються над тим, "що перекладається і що не перекладається".

Багатьох хвилює питання про багатство і бідність мов. Незавжди зрозуміти, що літературна мова народів з традиційною писемністю щодо своїх виражальних засобів безумовно виявляється багатшою за усне мовлення тих, хто спілкується цією мовою...

Повинно бути зрозумілим, що "багатство" чи "бідність" мов залежать від тієї культури, яку виражає мова (*див. розд. XIX*). Ясно, що не існує об'єктивних критеріїв для оцінки цих якостей різних мов. Можна говорити про бідність чи багатство (з нашого погляду!) культури того чи того народу, але не про бідність чи багатство їхніх мов.

Чи існують на світі гарні й негарні мови? Мовознавець може почути таке: "Італійська мова красива, а грузинська мова некрасива!" Зрозуміло, це справа смаку, і навряд чи знайдеться людина, яка скаже, що її рідна мова некрасива. При естетичній оцінці мов, звичайно, звертають увагу на їхнє звучання, але звучать вони для різних людей неоднаково. Багато залежить ще і від того, як говорять цією мовою.

Ті, хто вивчає іноземні мови, часто скаржаться на те, що мова, яку вони опановують, важка. Мовознавець відповість цим людям, що немає мов, легких для вивчення, і при засвоєнні іноземних мов у кожній з них можуть бути труднощі різного роду. Важким може бути звуковий лад (фонетика) чужої мови, її морфологія (відмінювання, дієвідмінювання, якщо вони є в іноземній мові), її синтаксис – правила сполучуваності слів у реченнях. При зіткненні з труднощами не треба відступати: труднощі краще запам'ятовуються. Мабуть, тому, хто розмовляє по-українському, легше вивчити російську мову, ніж китайську або ж японську.

Не слід з упередженням ставитися до штучних міжнародних мов. Необхідно пам'ятати, що їхнє призначення в тому, щоб зробити зручним спілкування різномовних народів. Вони сконструйовані не для того, щоб замінити національні мови, а для того, щоб поруч із ними стати допоміжним засобом спілкування. У граматиках штучних мов немає винятків з правил. У цьому плані штучні мови справді легкі для вивчення. Їхній лексикон складається зі слів, найбільш відомих (що вивчаються в школах) європейських мов...

Поряд із народними (національними, етнічними) мовами в сучасному світі поширені мови, якими користуються для різного роду міжнародних стосунків, як, наприклад, англійська, французька, російська. Така їхня роль зумовлена історично. Це не означає, що ці мови, які самі по собі стали певною мірою міжнародними, мають якісь переваги перед іншими, вони зовсім не кращі за інші мови. Їхня роль

пов'язана з політичним та економічним впливом тих націй, які ними розмовляють...

Величезним винаходом в історії людства був винахід письма десь на межі четвертого і третього тисячоліття до Н.Х. Це було в Африці й на Близькому Сході й дещо пізніше також в Індії та Китаї.

Писемні знаки поступово утворилися з малюнків, зі схематичних зображень предметів довкілля. Спочатку це було так зване ієрогліфічне письмо (Єгипет, Месопотамія), з нього розвинулося буквене письмо (Фінікія, Греція). Зараз більшість народів для своїх мов використовує буквене письмо...

Різні типи писемних знаків розвивалися в напрямку від знаків, які виражали ідеї (поняття), до знаків, що передавали слова певної мови, потім поєднання звуків (склади певної мови) і, нарешті, окремі звуки певної мови, це вже були букви (буквене або алфавітне письмо). Від греків буквене письмо перейшло в Італію до етрусків і римлян. Це найбільш поширене тепер латинське письмо з деякими його видозмінами. Слов'янські азбуки (алфавіти) – кирилиця і глаголиця – сформувалися на основі грецького письма. Видозміною кирилиці з часів Петра I є російська абетка, а також українська та білоруська.

Ієрогліфічне письмо з перевагою знаків, що виражають ідеї (ідеографія), використовується зараз тільки для китайської та японської мов. Цей різновид письма є зручним для названих мов, і воно не витісняється буквеним письмом. В Індії, в Кореї та в Ефіопії вживаються знаки, що виражають склади поширених там мов (силабографія). Про різновиди письма, дешифрування текстів мов, що вимерли, розповідається в розділі VI. Можна сказати, що мови, які зараз існують, рівноцінні, незалежно від того, скільки людей розмовляють ними. Для мовознавців однаково важливими є не тільки мови, а й такі їхні різновиди, як діалекти (наріччя) і говірки. Ці різновиди мов існують або тільки в усній формі (як розмовне мовлення), або мають також і писемну форму...

Уявімо собі гурт людей, що розмовляють, бесіднують тією самою мовою. У ньому є діти, дорослі, чоловіки, жінки, молоді, старі люди, люди з різних країв, областей, місцевостей однієї великої країни, люди різних фахів, люди з різними освітою й вихованням, мешканці міст і сіл. У кожного своє мовлення, але та сама мова. Скільки людей, стільки й зразків мовлення, проте вони добре розуміють один одного. Особливості мовлення кожного не настільки значні, щоб вони заважали взаєморозумінню. Усі їхні зразки мовлення, узяті сукупно, це і є їхня мова в різних її проявах і реалізаціях. Мова – це сукупність правил, за якими будується мовлення, будується мовне повідомлення, за допомогою яких спілкуються люди. Мова – це норма, її використання в усіх можливих випадках – це узус.

Норма диктується вихованням і освітою, родиною, школою, інститутом, університетом, літературою, театром, кіно, радіо- та телепередачами й усіма засобами "масової комунікації". Нерідко буває так, що норма порушується мовцями в їхньому мовленні, найчастіше несвідомо. "Згідно з нормою" – означає "правильно". Коли "порушується норма" – це означає "неправильно". Однак норма не лишається незмінною. Кожна мова, якою користуються в цьому суспільстві, поступово змінюється в часі й просторі. На ґрунті старої норми утворюється нова, але стара до певної міри ще продовжує існувати.

Отже, з усталених нових правил нагромаджуються винятки. У мовах, що склалися історично, на відміну від придуманих штучно, з правил завжди є винятки. Це означає, що мова живе, розвивається за своїми законами. Вивчення цих законів (точніше висловлюючись, закономірностей або тенденцій розвитку) становить предмет дослідження науки про мови, тобто мовознавства. Розгляд особливостей прояву мови, її писемної та усної форми – компетенція тієї науки, яку називають стилістикою, тобто наукою про стилі, мовленнєві особливості.

Прийнято розрізняти літературну стилістику (вивчення мовленнєвих особливостей літературних творів) і лінгвістичну стилістику, що, власне, вивчає те саме, тільки з лінгвістичного (мовознавчого) погляду. Відмінність між першою і другою стилістикою не має принципового значення. Літературну (точніше – літературознавчу) стилістику визначають як науку про авторські стилі...

Мову як головний засіб спілкування людей можна вивчати в її статистиці (коли ми відволікаємося від її розвитку, від тих змін, що в ній відбуваються, від її історії) та в її динаміці, враховуючи її розвиток. Слідом за Фердинандом де Соссюром (якого ми вже згадували) ми розрізняємо синхронічне мовознавство (описове, або дескриптивне) і діахронічне, або власне історичне мовознавство.

Вивчаючи мову в її статистиці, її можна представити як дуже складну знакову (семіотичну) систему, як велику систему, що охоплює кілька малих систем (*див. розд. XVIII*). Розглядаючи мову в її динаміці, можна спостерігати становлення її систем, тенденцію до систематизації, що виявляється в мові, усунення винятків з даної норми, до уніфікації парадигм (малих знакових систем), нормалізації елементів системи, її складників. Усі мовні знаки, за допомогою яких ми спілкуємося, мають своє призначення і своє значення. Вони наділені формою (звуковою формою в усному мовленні) і пов'язаним зі звуковою формою змістом, тобто значенням (семантикою).

РОЗДІЛ II

ФОНЕТИКА, ГРАМАТИКА, ЛЕКСИКА

Вище вже було сказано про основні розділи науки про мови. Потрібно лише пам'ятати, що ці розділи пов'язані з вивченням тих основних частин мови, які також пов'язані між собою і є окремими складниками того цілого, яким є людська мова. Хоча в заголовку тут подається така послідовність: **фонетика, граматики, лексика**, але більш обґрунтованою повинна бути послідовність: **фонетика, лексика**, а потім уже **граматика**. Тут необхідно з'ясувати причину такої послідовності. Передусім пояснимо значення вже відомих з шкільного вжитку термінів.

ФОНЕТИКА

Фонетикою прийнято називати як звуковий склад мови, так і науку, що його вивчає. Лексикою називають словниковий склад мови, а науку, що його вивчає, називають лексикологією. Граматика у нас має кілька значень: 1) це будова мови (її морфологія – у флективних мовах – і її синтаксис); 2) це наука, у завдання якої входить вивчення будови мови і 3) так зветься книжка, у якій описується будова мови.

Як фонетика, так і лексикологія та граматики, коли це назви наук, бувають описовими (дескриптивними, синхронічними, статичними) та історичними (діахронічними, динамічними, тобто спрямованими на вивчення змін мови в часі й просторі).

Зараз ми дуже далекі від того часу, коли найдавніші пращури сучасного людства навчилися користуватися звуковими сигналами для передачі повідомлень, тобто від самого початку людського мовлення. Однак, для розуміння еволюції людської мови скористаємося двома аналогіями: звуковою сигналізацією тварин (переважно птахів і тварин) і розвитком мовлення дітей, починаючи від перших років їхнього життя...

Тварини, що користуються звуковою сигналізацією, передають окремі сигнали, не комбінуючи їх для передачі складніших повідомлень. Ці окремі сигнали можна дорівняти до окремих слів людської мови. Однак у мові людей мають значення не лише слова, а й сполучення слів і речень (мова – це багатокласна або багатосистемна структура...).

Отже, звукову сигналізацію тварин тільки із застереженням можна порівняти з мовою людей... І все-таки людська мова на початку своєї еволюції повинна була розвиватися за зразком звукової сигналізації тварин, перш ніж дійти до поєднання сигналів у висловлюваннях і реченнях.

Дитяче мовлення у своєму розвитку починається від беззмістовного продукування звуків (глоссолалії – лопотіння), потім доходить до усвідомлення звучання і завершується ще в досить ранньому віці засвоєнням дитиною правил сполучуваності слів, а також їхніх змін при поєднанні. Ці три ступені засвоєння мови відповідають трьом складовим частинам великої мовної системи: фонетиці, лексиці, граматиці.

Отже, ведучи бесіду про мову, розпочнімо з фонетики. Тут не йтиметься, подібно до підручників з мовознавства (точніше, до тих, які називаються "Вступами до мовознавства"), про мовленнєвий апарат людини. Це вивчає анатомія людини. Будемо вважати це добре відомим. Перейдемо безпосередньо до наслідків дії цього апарату. Продукування членоподільних звуків людської мови називається їхньою артикуляцією. З усієї сукупності можливих звуків у людському мовленні використовується лише обмежена кількість. Це саме ті, що називаються членоподільними, тобто використовуваними для розрізнення змістових елементів "потoku мовлення", іншими словами, мовного тексту. Цими елементами є не лише слова, але в такій мові, як українська, також і частини слів. Так, наприклад, у слові *багатоманіття* для нас має значення не лише все слово в цілому, але і його частини: *багато-манітт-я*. Закінчення *-я* вказує на те, що це слово — іменник середнього роду в однині. Це важливо для відокремлення його від інших слів і для можливого поєднання його з іншими словами, наприклад: *багатоманіття барв, у доборі засобів вираження творець демонструє багатоманіття* тощо.

Фонетика, як розділ науки про мову, звичайно, пов'язана з розділом фізики, що називається акустикою – наукою про звуки. Фізик скаже, що звук – це коливання пружного середовища, яким у нашій земній атмосфері є повітря. Де немає повітря, там не чути звуків. Так у космічному просторі. Як у кожній науці, у фонетиці є свої терміни, і вони відомі ще учням, однак у школі їх застосовують не до звуків людської мови, а до літер нашого письма.

Слід сказати, що наші літери не завжди точно відповідають звукам нашого мовлення: одна буква може позначати різні звуки. Ось, наприклад, у написаному слові *ясен* буква *я* вимовляється як два звуки [й] – [а]. Залишаючи осторонь історичну фонетику, зупинимось на описовій (дескриптивній, статичній) фонетиці. Не будемо говорити про способи (артикуляції) вимови звуків людського мовлення, однак скажемо про їхню класифікацію в українській літературній мові, не звертаючи уваги на діалекти та говірки української, а також інших мов.

1. Передусім поділимо звуки на два класи: голосні ("звуки голосу") й приголосні, що їх супроводжують. Голосні можуть вимовлятися без приголосних, однак приголосні без голосних вимовляються важко. Кожний склад у нас може

бути з одного голосного або з голосного разом із приголосним. У нашій мові шість голосних [а, е, і, у, о, и], що трапляються у словах під наголосом.

....

Сукупність голосних звуків окремої мови називається її вокалізмом. Вокалізм російської мови бідніший від вокалізму, наприклад, таких мов, як англійська, французька, німецька. Російський вокалізм не має таких поєднань двох голосних, які утворювали б один склад, як, наприклад, у німецькій мові: *blau, grau, Frau, Kraut, Straup*. Немає в українській та російській мовах і таких голосних, як німецькі огублені голосні: о та іі, наприклад: *Flote, Gonner, Hohle, schon, Stor, friih, fiinf, kiuhl, diinn*. Двоголосні, які утворюють один склад, називаються дифтонгами. У російській мові, наприклад, немає справжніх дифтонгів, але є схожі на них поєднання голосних з напівголосними, як, наприклад: *чай, чей, слой, злой, змей*. Цей й єдиний у російській, як і в українській, мовах напівголосний (власне середньоязиковий або палатальний, піднебінний). Його поєднання з голосними утворюють не дифтонги, а дифтонгоїди.

2. Сукупність приголосних звуків нашої мови називається консонантизмом. В українській мові дуже багатий консонантизм. У ній розрізняються: шумні й сонорні, зімкнені й щілинні, глухі й дзвінкі, губні й носові, передньоязикові, середньоязикові й задньоязикові, бокові й дрижачі (латеральні й вібранти), прості звуки й африкати, палаталізовані ("м'які") й непалаталізовані ("тверді").

Шумні – це всі приголосні за винятком сонорних ("звучних") – [л], [р], [й]. Шумні поділяються на зімкнені (інакше, вибухові) та щілинні (фрикативні). Зімкненими є [п, б, т, д, к, г, ц, ч], а щілинними [ф, в, с, з, ш, ж, х], а також [г].

Носові [м], [н] у нашій мові тільки дзвінкі. Дзвінкі [б, д, ж, з, г] протиставляються глухим [п, т, с, ш, к, х]. Приклади ви легко знайдете самі.

...

Транслітерацією називається заміна знаків одного алфавіту на знаки іншого алфавіту, наприклад, українського – латинськими літерами або грецького – латинськими. Мабуть, ви без особливих труднощів прочитаєте вітальну телеграму від вашої подруги з Парижа: *Pozdravliaju dnem rozhdenija zhelaju vsego samogo khoroshego Do vstrechi Esther*.

Звичайно, при відсутності в латинській абетці літер, що відповідали б російським *ш, ж, х, и, ч, ы*, доводиться замінювати їх буквосполуками: *sh, zh, kh, ts* (або *c*), *ch*. Дуже важко відшукати в латинській абетці відповідника російського *ы*.

Вивченню всієї сукупності звуків людського мовлення в сучасному мовознавстві протиставляється вивчення тільки тих звуків, за допомогою яких розрізняються елементи людської мови, передовсім слова та їхні форми.

Формами слів ми називаємо їхні видозміни при відмінюванні та дієвідмінюванні, наприклад: *будинок, будинку, будинку, будинком, (у) будинку, будинки, будинків, будинкам, будинками, (у) будинках*. Це все форми того самого слова *будинок* (для позначення усіх форм у словниках використовується називний відмінок однини).

Живу, живеш, живе і т. ін., *жив, жила, жили* і т.ін. – це форми того самого дієслова *жити* (для позначення всіх форм у цьому випадку використовується інфінітив). Сукупність усіх форм змінюваних у цій мові слів називається їхньою парадигмою.

Якщо у фонетиці вивчаються звуки людського мовлення, то у фонології – фонемами, тобто тільки ті звуки, за допомогою яких розрізняються елементи мови – слова та їхні форми. Існують різні визначення того, що таке фонема на відміну від звука людського мовлення. Засновник фонології М.С.Трубецької (1890-1938), головна праця якого перекладена з німецької мови російською – "Основы фонологии", визначав фонему як «сукупність фонологічно важливих рис (ознак) звука людського мовлення» (Фонологічно важливі ознаки – це такі, що розпізнаються тими, хто розмовляє цією мовою в процесі мовного спілкування, і відокремлюються від тих, що не мають значення для взаєморозуміння. Так, наприклад, для тих, хто розмовляє по-українському, не має значення, чи буде голосний [a] в словах *там* і *дам* коротким чи довгим: зміст слів від цього для них не зміниться. Натомість для тих, хто говорить по-німецькому, довге [a] і коротке [a] – різні фонемні, наприклад, у словах *kahn* "човен" та *kann* "я можу", чи довге і коротке [e] – [ɛ] розрізняють слова *beet* "клумба" та *bett* "ліжка", а для українців все одно, як буде вимовлятися: *ера* з довгим чи коротким [e]. Довгота або короткість голосних, наприклад, у російському мовленні, мають не фонологічне значення, а виражають ставлення мовців до їхнього повідомлення (це називається експресивним значенням).

В українській мові голосні під наголосом є фонемами і мають фонологічне значення. Порівняймо, наприклад, форми слів *так, тик, тік, тук, тюк*. Ми розрізняємо їх за допомогою голосних фонем. В усному мовленні нам байдуже, чуємо ми відкрите чи закрите [e] в іменниках *епос, ему*, але для італійця протиставлення відкритих і закритих голосних має фонологічне значення, це в них різні фонемні. Наприклад, *venti* (відкрите [e] – "вітри"), а *venti* (закрите [e] – "двадцять"), *corso* (закрите [o] – "курс"), а *Corso* (відкрите [o] – "корсиканець").

У мові давніх римлян усі голосні були короткими або довгими, і ця їхня властивість була фонологічною. Слово *malum* з довгим [a] означало "яблуко", а слово *pauper* з коротким [a] означало "погане". Отже, коли римлянин казав *elige minimum* (з коротким [a]), це означало "з поганого вибирай найменш погане", а це саме, однак з довгим [a], означало: "з яблук вибирай найменше". Якщо римлянин говорив *venit* (з коротким [ɛ]), це було "він приходить", а це саме з довгим [ɛ] – "він прийшов".

На відміну від латинської та багатьох інших мов, в українській, наприклад, не існує фонологічного протиставлення довгих і коротких голосних. У нашій мові довга й коротка голосна – одна фонема. З фонетичного погляду в реченнях *він крикнув* і *він кричав* [к] і [ч] – різні звуки, але з фонологічного погляду (у фонологічному аспекті) – це два алофони (два варіанти) тієї самої фонемі. Сказане стосується також звуків [г] і [ж] у реченнях *він – добрий друг* і *друже, мені не забути ті дні*.

Фонологічними протиставленнями, або опозиціями, називаються протиставлення звуків, що дають змогу розрізняти слова і форми слів у певній мові. Так, наприклад, в українській мові протиставлення шумних щілинних двофокусних [ш] і [ж] утворює так звану "привативну опозицію", тобто ці приголосні відрізняються один від одного лише однією ознакою: [ш] – глухий звук, а [ж] – дзвінкий. Порівняймо: *шаль* і *жаль*, *шар* і *жар*.

Можна сказати, що фонемі, на відміну від звуків, є абстрактними величинами, звідси їхнє поширене визначення: фонемі – це класи звуків зі спільною основою, тобто основними ознаками; кожен такий клас протиставляється усім іншим класам цієї мови, а всі вони разом утворюють систему фонем, або фонологічну систему, що відрізняє цю мову від інших мов. Фонологія – наука, завданням якої є вивчення звуків людської мови, які наділені функцією розрізнення (дистинктивною функцією) і розмежування (делімітативною функцією), а також визначення системи (набору, інвентаря) фонем певної мови та їх взаємозв'язків і стосунків у фонологічній системі. Зрозуміло, що звуки людської мови не виступають ізольовано, окремо один від одного, а утворюють звукосполучення, що в потоці мовлення, у зв'язному мовленні називаються складами (силабами або силабемами).

Загальна й універсальна модель складу враховує три моменти, що називаються приступом, вершиною і відступом. В українській мові вершиною складу завжди є голосний, і склад може бути реалізованим одним голосним, але все одно в нього розрізняються ці три моменти, що відокремлюють даний склад від інших складів.

В українській мові трапляються склади різних типів: голосний, приголосний – голосний, голосний приголосний, наприклад, [і], [та], [ех]. Перед вершиною складу, в приступі, може бути група приголосних, наприклад [струм], після вершини, у відступі, – також група приголосних [монстр]. Склади, що закінчуються голосними, наприклад [сто], називаються відкритими, а склади, що закінчуються приголосними чи групою приголосних, – закритими, наприклад: [сіль], [стіл], [міст].

На відміну від української мови, в якій трапляються відкриті й закриті склади, в японській мові зустрічаються лише відкриті склади: [хана] "квітка", [хіто] "людина", [ханасі] "оповідання, казка", за винятком одного типу складів, що закінчуються приголосним [н], наприклад: [хон] "книжка", [ніхон] "Японія", [кадзан] "вулкан".

Поділ потоку мовлення на склади (сегментація на склади) пов'язаний з особливістю людського мовлення. Дихання людини, що говорить (фонаційне дихання), відрізняється від дихання людини, що мовчить. Склад містить у собі певну порцію видихуваного людиною повітря під час мовного спілкування. При поділі слів (і словоформ) на склади в мовленні, як і на письмі, перевага віддається відкритим складам, як-ось: *ви-сту-па-ти, ви-би-ра-ти*.

Коли склади закінчуються одним із сонорних [м, н, р, л], то вони відокремлюються від інших так само, як і відкриті: *кир-па, ком-пот, кон-то-ра, сум-нів*. У написаному чи друкованому тексті поділ на склади виявляється наочним, але в усному мовленні і при його механічному записі важко визначити, де закінчується один склад і починається інший, поділ на склади тут буває так само менш визначеним, ніж у писаній формі.

Складоподіл вивчається у тому розділі фонетики, що називається силабікою [syllable] – по-грецькому "склад". Існують мови, в яких кожен склад є самостійним у фонетичному і семантичному відношеннях, тобто за своєю формою і за своїм значенням. Такою є, наприклад, китайська мова з усіма її територіальними діалектами. Її склади певною мірою відповідають нашим словам або відрізкам (сегментам) тексту, який має зміст і звучить. Так, у китайській: *бей* "північ", *дун* "схід", *нань* "південь", *сі* "захід". Однак словам нашої мови найчастіше у цій мові відповідають не окремі склади за змістом ("слова-склади"), а поєднання складів зі змістом, наприклад: *кесюе* або *сюешу* "наука", *юйяньсюе* "мовознавство". Зрозуміло, що в нашій мові не кожен склад сам по собі має значення, наприклад: го-ло-ва, має значення лише поєднання складів.

Неважко зрозуміти, наскільки важливий у нашій мові наголос. Наголосом в усному мовленні називається виділення серед інших складів якого-небудь складу за його силою (дзвінкістю), довжиною або висотою.

Давайте переконаємося в значенні наголосу на таких прикладах: *обід* і *обід*, *деревина* і *деревина*, *музика* і *музика*, *пташня* і *пташня*, *замок* і *замок*.

У мовах світу розрізняють три види наголосів: силовий, або динамічний, кількісний, або квантитативний, музичний, пов'язаний зі зміною висоти звуків. Тут необхідні відомості з акустики. Сила або дзвінкість звуків залежить від розмірів звукової хвилі, від амплітуди коливань. Тривалість або довгота звуків залежить від тривалості звучання. Висота звуків залежить від кількості коливань у межах якоїсь одиниці часу, наприклад, секунди; чим більше коливань, тим вищий звук. Усе це пов'язано з акустикою та з музикою.

У мовах світу спостерігаються всі ці три види наголосів, але вони мають різні функції. Так, для української й російської мови характерне поєднання силового й кількісного наголосів.

Наголошений склад (склад під наголосом) вирізняється своєю дзвінкістю і відносною тривалістю. Для чеської мови характерний кількісний наголос, тому що в ній існує протиставлення коротких і довгих голосних, наприклад: *biti* "бити" – *biti* "биття", *byti* "бути" – *byti* "буття", *řiti* "пити" – *řiti* "питво" (надрядковий знак відмічає довготу голосного). У китайській мові існує музичний (висотний) наголос, що має семантичну функцію. Це означає, що кожний склад китайської мови крім вершинного голосного має ще певну висоту (відносно інших складів), тобто певний тон. У пекінському (точніше – північнокитайському) діалекті розрізняють чотири тони: рівний, висхідний, складний — спадно-висхідний і спадний. Вони розрізняють словесне (лексичне) значення складів. Так, наприклад: [сю] – рівний тон – "вуса (у тварин)", [сюе] – висхідний тон – "вчитися", [сьюе] – комбінований – спадно-висхідний тон – "сніг" і [сьюе] – спадний тон – "кров". У пекінському діалекті всього 421 склад різної структури, але якщо рахувати з чотирма тонами, то їх виявиться 1324.

У різних мовах наголос буває рухомим (не фіксованим), і нерухомим. Так, в українській мові він може бути на будь-якому складі, якщо лічити від кінця слова, – на останньому, на передостанньому, на післяпередостанньому (третьому від кінця), на четвертому і т.д., наприклад: *вимальоватися* – на шостому складі від кінця.

На відміну від української в польській мові наголос нерухомий (фіксований) на другому складі від кінця слів (за небагатьма винятками), у турецькій мові нерухомий наголос припадає на останній склад слова (також за небагатьма

винятками). Це означає, що в польській і турецькій мовах місце наголосу не змінює значення слів та словоформ. Можна згадати ще й про те, що наголоси бувають словесними, тобто в межах окремих слів, і фразовими, тобто в межах висловлювань та речень. Фразовий наголос буває логічним, тобто він виділяє змістовий центр висловлювання або речення. Так, наприклад, те саме речення залежно від місця логічного наголосу може мати різні значення.

Ось спробуйте прочитати таку коротку фразу – речення з п'ятьма різними логічними наголосами (сегменти тексту пронумеровані, й у цій фразі може бути 5 логічних наголосів, від яких залежить додатковий зміст фрази): він не хотів надовго залишатися у Києві: логічний наголос кожного номера виділено його інтонацією (у даному випадку запитальною).

В українській мові (відповідно – в усному мовленні) трапляються такі інтонації:

- 1) нейтральна інтонація – від початку до кінця немає змін рівня висоти: *я сьогодні не виходив з дому;*
- 2) інтонація перелічування – кожний відрізок тексту підкреслюється незначним зниженням висоти: *вона встигла побувати в Англії, у Франції, в Німеччині, в Іспанії;*
- 3) інтонація незавершеного висловлювання – у кінці тексту незначне підвищення висоти перед паузою: *він хотів щось сказати, але раптом..;*
- 4) запитальна інтонація – різке підвищення голосу у кінці речення: *вона була сьогодні в поліклініці?;*
- 5) оклична інтонація – різке зниження голосу в кінці речення: *припини нагадувати мені про це!*

Розділ фонетики, у якому йдеться про наголоси та інтонації, називається ритмомелодикою, або тонікою. У нашому усному мовленні ритмом називається чергування наголошених і ненаголошених складів. Метричні схеми в поезії (див. розд. XXIX) здійснюються у вигляді ритмічних схем. Метричні схеми називаються також віршованими розмірами.

У мовах флективної будови (в індоєвропейських, семітських та деяких інших) спостерігається явище, яке можна було б назвати "внутрішньою флексією" основ або переміщенням та чергуванням звуків у основах слів. Це явище ще називають альтерацією і воно вивчається в розділі мовознавства, що перебуває ніби на межі між фонетикою та граматиною. Цей розділ мовознавства називають морфонологією. Його назву складено з термінів – мор(фологія) та фонологія.

Переміщення та чергування звуків у основах слів бувають історичними, тобто такими, що відбулися в минулому цієї мови, та діючими нині (актуальними). Ось, приміром, зміни в основі (або точніше – корені) дієслова *брати*: *беру, брав, вибираю* і в утворених від нього іменниках – *вибір, відбір, підбір*, належать до минулого, вони історичні. Такі ж зміни, наприклад, спостерігаються і в інших індоевропейських мовах: у грецькій "говорю" і *logos* "мовлення", у латинській *tego* "покриваю" і *toga* "плащ".

У російській мові перехід [э] під наголосом в [о] з пом'якшенням (палаталізацією) попереднього приголосного – це явище сучасної мови (актуальне, а не історичне), так, наприклад, *бреду – брёл, веду – вёл, везу – вёз, лежу – лёг, мету – мёл, несу – нёс, пеку – пёк* тощо. Однак у таких випадках, як *бреду – брод, веду – [за]вод, везу – воз, лежу – положу, несу – носит* – чергування [э] – [о] – історичне. У випадку *сижу – сел* чергування історичне, а у випадку *село – сёл* – актуальне.

Як ви, можливо, помітили, не будь-яке [э] під наголосом у російській мові може переходити в [о]. Наприклад, *мёд, але медь, знамёна, але мена, ёлка, але ель, щёлка, але щель*. Це пояснюється кількома причинами. У таких випадках, як *ель, мель, цвель* і т.ін., переходу заважає наступний після [э] м'який (палаталізований) приголосний. У таких випадках, як *дело, тело, мена, сено, пена* тощо, те, що [э] не переходить в [о], пояснюється походженням [э] в цих словах з давнього голосного * (ять): д*Ьло, гЬло, м'Ьна, с'Ьно, п'Ьна. Нарешті, у таких випадках, як *атлет, котлета, монета, тарелка, туалет*, — немає цього переходу тому, що це в російській мові слова іншомовного походження, вони ще не асимілювалися настільки, щоб підпорядкуватися актуальному чергуванню.

У слові *медь* [э] не перейшло в [о], як ви, напевно, зрозуміли, з двох причин (*медь > м^дб*). Хоча в таких випадках (а їх у російській мові безліч), як *рука — ручка, река — речка, птица — птичка, лицо — личико, полка — полочка* й т.ін. чергування приголосних історичне, але воно виявляється таким, яке ще не втратило сили й нині, як, наприклад: *казак – казачка, чудак — чудаčka, строка – строчка, страница — страничка* тощо.

Якщо вас зацікавлять чергування голосних та приголосних у рідній мові, спробуйте врахувати всі випадки чергувань звуків у основах слів.

Чергуються не лише окремі звуки, але й звукосполуки, як, наприклад: *пустити – пуцу, піст – пощуся, тесть – теща, хвіст – хвоц*.

Навіть при повній тотожності граматичної будови і лексичного складу тієї самої мови у мешканців різних областей і місцевостей спостерігаються особливості у вимові – фонетичні особливості. Фонетисти – фахівці з фонетики – можуть точно визначити ці місцеві фонетичні особливості не тільки сільських, але

й міських мешканців. Їхні визначення бувають потрібними навіть карному розшуку. Так, наприклад, затриманий за підозрою у скоєнні злочину говорить на допиті, що він з Харкова, але фонетист доходить висновку, що підозрюваний насправді з Ужгорода.

Усі мови світу відрізняються одна від одної передусім за своїм звуковим складом. Так, наприклад, англійською мовою розмовляють не лише в Англії, але і в Ірландії, у Канаді, в США, в Південній Африці, в Австралії, в Новій Зеландії. Однак навіть при тотожності граматичної будови у фонетиці всіх цих країн спостерігаються помітні розбіжності.

Ви маєте можливість прислухатися до мовлення ваших друзів, знайомих і перших стрічних. Зверніть увагу на особливості вимови кожного з них. Чи не правда, як легко ми пізнаємо іноземця, що розмовляє по-українському, навіть якщо він добре знає мову?

Вміти спостерігати і робити висновки зі спостережень — це початок наукового дослідження. Чи не ставили ви собі питання: скільки може бути членоподільних звуків (відповідно – фонем) у різних мовах сучасного світу? Фонетисти на це питання дадуть вам точну відповідь. Є на світі мови з дуже обмеженою кількістю фонем, як, наприклад, гавайська мова в Полінезії, що при розрізненні довгих і коротких фонем має усього 13 голосних і приголосних, і на відміну від неї, наприклад, деякі мови Кавказу (так звані іберо-кавказькі), у яких кількість приголосних перевищує сім десятків, а кількість голосних обмежується двома-трьома (з варіантами).

ГРАМАТИКА

Граматичну будову мови, яку вивчає граматики, можна порівняти зі скелетом уявного мовного тіла. Цей скелет, набираючи "плоті й крові" лексичного складу мови з його звуковою будовою, оживає і починає діяти. Дійсно, мову можна порівняти з організмом, який піддається змінам у часі й у просторі, розвивається і діє, доки в нього є "соціальна база", тобто суспільство людей, що розмовляють цією мовою.

Граматична будова – це таке начало в мовах, яке їх організує та систематизує. На його підставі створюються звукові й закріплені на письмі тексти (мовленнєві акти), які дають можливість людям (носіям мови) спілкуватися одне з одним.

У розділі "Філософи розмірковують про мову" йдеться про відношення логіки – науки про закони правильного мислення та граматики – науки про граматичну будову мов. Не будемо забігати наперед, але скажемо, що між логікою та граматикою немає тотожності. Саме тому не може бути загальної

(універсальної) граматики для всіх мов, але існує загальна логіка, звичайно, з усіма її різновидами (див.: Философский энциклопедический словарь. - М., 1983, "Логика". – С. 316-321).

Якщо хтось скаже вам: *щука піймала рибалку*, то ви зрозумієте, що це несерйозно, що це, можливо, жарт. У будь-якому випадку, це суперечить елементарній логіці, хоча з погляду граматики української мови це цілком правильно, так само, як *рибалка піймав щуку*. Тут підмет – іменник у називному відмінку однини, присудок – дієслово в минулому часі доконаного виду, прямий додаток – у формі іменника в знахідному відмінку однини. Коротше кажучи, з граматикою тут усе гаразд.

Якщо ми говоримо про іменники та дієслова, про відмінки та числа (однину та множину) – це стосується морфології (по-грецькому [morphē] "форма"), а коли йдеться про підмети, присудки, прямі та непрямі додатки – це стосується синтаксису (також грецьке слово – [syntaxis] "взаємопорядок, взаєморозташування частин якогось цілого").

Не в усіх мовах світу є форми слів або словоформи, як в українській мові, але в усіх мовах існує синтаксис, тобто правила розташування слів у мовленнєвих текстах. Коли йдеться про іменники, прикметники, займенники, прислівники, дієприкметники, дієприслівники, дієслова, прийменники, сполучники, числівники (чи не правда, знайомі шкільні терміни?), то всі вони називаються частинами мови, тобто різними "класами слів". Коли ж ідеться про підмети, присудки, додатки, означення й означувані, обставини часу, місця й способу дії, то вони називаються синтаксичними категоріями (по-грецькому [kategoria] "розряд, сукупність чогось"). Частини мови залежно від будови мови бувають різні, а синтаксичні категорії в основному ті самі.

Опис граматичної будови мов охоплює морфологію та синтаксис.

Тут ми будемо розмірковувати про граматику в межах традиційної або шкільної граматики, засади якої в античному світі були розроблені спершу греками, а згодом їхніми продовжувачами римлянами.

Однак, зробимо застереження про те, що існує кілька підходів до вивчення граматичної будови мов. По-перше, розрізняються описова (дескриптивна, синхронічна) граматики (її вивчають у школах) та історична граматики, тобто вивчення граматичної будови в історичній перспективі з урахуванням її поступових змін (це вже для того, хто хоче стати мовознавцем).

Слід сказати, що для пояснення будь-якого факту в мові, будь-якого явища, треба звернутися до історії, дізнатися, як утворилися певний факт або певне явище. Чому, наприклад, у російській мові ми говоримо *я ем, ты ешь, он ест*, але *мы едим*,

вы едите, они едят тощо. Для пояснення цього "різнобою" між однинною й множиною у теперішньому часі цього дієслова слід буде пояснити, що в однині зруйнувалися межі між коренем *led* та особовими закінченнями: *-mi, -si, -ti, що можна побачити, наприклад, при порівнянні дієвідмінювання цього дієслова в російській та латинській мовах: *ego, es (<edis), est (<edit), edimus, edimis, edunt*.

Тільки звернувшись до історії форм дієслова "хотеть", ми зможемо зрозуміти, чому в російській мові існує різниця між формами однини й множини в теперішньому часі цього дієслова: *хочу, хочешь, хочет*, але *хотим, хотите, хотят*. Пояснення дає історична фонетика.

Різницю у відмінюванні слів, наприклад, таких, як *день, дня і путь, пути* тощо, пояснює історична морфологія. Різницю між літописним: **Князю Ярославу кывшу [в] Києве** і сучасним *Когда князь Ярослав был в Киеве* або *Когда князь Ярослав был в Киеве* або *Когда князь Ярослав был в Киеве* пояснює історичний синтаксис.

Крім описової та історичної граматики сьогодні існують (але це не для шкіл) іще структуралістична граMATика, тобто граMATика, побудована на засадах структуралізму, того напрямку в мовознавстві, який успішно почав розвиватися в ХХ сторіччі у Західній Європі, а згодом в Америці та Росії. У США виникла трансформаційна граMATика або "породжувальна" (генеративна) граMATика з ініціативи З.С.Харріса (1909-) та Н.Хомського (1928-). Тут немає можливості викласти основи цих граMATик і тому повернімося до традиційної граMATики з її морфологією та синтаксисом.

МОРФОЛОГІЯ

Завданням морфології у флективних мовах (або мовах флективної будови) є вивчення словозміни і словотворення, тобто вивчення парадигм флексії та деривації. Парадигми (грецьке [paradeigma] означає "зразок") – це малі системи форм, що складають у цілому велику морфологічну систему мови.

Морфологічна система організовує (або систематизує) словниковий склад мови, її лексику. Словозміну таких частин мови, як іменники, прикметники, займенники, дієприкметники, числівники ми називаємо їхнім відмінюванням за відмінками та числами. Морфологічна система мови визначає існування у ній певної кількості відмінків та чисел (крім множини та однини колись в українській мові, як і в інших індоєвропейських і семітських мовах, існувала ще й двоїна).

¹ Зірочка позначає те, що існування цього кореня або слова припускається, що ця форма умовна.

В українській мові розрізняють шість або, якщо вважати кличну форму слів окремим відмінком, сім відмінків в однині та множині. Такою є загальна система, проте вона має в нашій мові різні втілення, різні форми.

Відмінювання слів залежно від їхніх основ та граматичного роду, від належності до різних частин мови, здійснюється в різних формах. Порівняйте, приміром, відмінювання слова *чоловік* з відмінюванням слова *кінь*, відмінювання іменників і прикметників, наприклад, *мудрий чоловік*, *мудрого чоловіка*, *добрий кінь*, *доброго коня*. Зверніть увагу на відмінювання в нашій мові особових займенників: у них відмінки ті ж, що і в іменників та прикметників, але при їхньому відмінюванні докорінно змінюються основи: *я, мене, мені, мною, про мене; ти, тебе, тобі, тобою, про тебе; ми, нас, нам, нами, про нас* тощо. Добре, що ми встигли засвоїти ці дивні форми майже змалечку, інакше довелось би ґрунтовно напружити пам'ять. Такі варіації особових займенників властиві всім індоєвропейським мовам. Якщо ми назвали їх флективними мовами, або мовами з флексією, то при цьому мали на увазі зміни форм слів при відмінюванні або дієвідмінюванні.

Треба зауважити, що ця флексія (латинське *flexio* "згинання, вигин") здійснюється за допомогою додавання до основ слів афіксів – особливих часток або елементів, що мають граматичні та лексичні значення. Слід розрізнявати префікси, тобто частки, які стоять попереду основ слів, і суфікси, частки, які завершують основи. В українській мові префікси служать в основному для словотворення, наприклад: *мова* — *розмова, промова, вимова, відмова, умова, змова*, а суфікси використовуються як для словотворення, наприклад: *учень, учениця, учитель, учителька*, так і для словозміни – відмінювання та дієвідмінювання, наприклад: *учень, учня, учню, учнем, про учня* тощо й *учу, вчиш, учишь, учимо, вчите, вчать* і т.ін.

Дуже цікавою особливістю індоєвропейських мов (також семітських і деяких інших) є наявність у них так званих граматичних родів: чоловічого, жіночого і середнього (тобто ані того, ані того). Ці форми тільки в деяких випадках пов'язані з біологічним розрізненням статей, наприклад: *чоловік, жінка, хлопчик, дівчинка, кіт, кішка, півень, курка*, але у більшості випадків цей поділ слів на граматичні роди поширюється не на істоти, а на речі та явища природи. Так, приміром, у нас *стіл* – чоловічого роду, *книжка* – жіночого, *вікно* – середнього, хоча логічно це видається безглуздом.

Історію творення трьох граматичних родів можна уявити в такій послідовності. Спочатку всі факти та явища об'єктивної дійсності й, відповідно, їхні назви розподілялися за двома класами: активний та пасивний, клас діяльних

істот і клас бездіяльних речей. З виникненням розподілу праці в первісному суспільстві між чоловіками-мисливцями та жінками – збирачками й "хранительками вогнища" клас активних істот було поділено на чоловічий і жіночий підкласи. Цей поділ людського суспільства був перенесений і на тваринний світ. Так утворилося протиставлення родів на біологічному ґрунті. Назви суб'єктів і об'єктів кожного роду набули своїх граматичних ознак, як-от, у нашій мові: *чоловік* (відсутність показника жіночого роду) – чоловічий рід, *жінка* (показник **-а**) – жіночий рід, *зерно* (показник **-о**) – середній рід.

Після цього відбулася розбіжність між назвами біологічних і граматичних родів, і виявилось, що *стіл* чоловічого роду, *книжка* – жіночого, *вікно* – середнього, і це стало природним для тих, хто розмовляв даною європейською мовою.

Звичайно, в деяких мовах з часом середній рід було втрачено (наприклад, у романських мовах), а в інших розрізнення родів зникло навіть у займенниках (наприклад, у вірменській та фарсійській). В англійській мові, як ви, напевно, знаєте, розрізнення родів збереглося лише в особових займенниках однини: *he, she, it*. Коли ми говоримо тепер *цікава книжка*, ми зовсім не думаємо про її жіночий рід, але узгоджуємо з позначуванням *книжка* її означення *цікава*.

Багато своєрідного є в нас у флексії імен і дієслів, у їхньому відмінюванні та дієвідмінюванні. Чи звертали ви увагу на назви відмінків? У російську мову, наприклад, назву "падеж" перенесено з грецького [ptosis] та латинського *casus*, які мають значення "падіння". В давньогрецькій мові прями́й відмінок, тобто називний, протиставлявся непря́мим відмінкам. Коли скульптор починав обробляти мармурову брилу, в руках у нього був різець. Спочатку скульптор тільки спрямовував свій різець на мармур, а потім він рухав його в різних напрямках. Так з майстерні скульптора зміни положення різця (його "падіння") перенесено до граматики, вони послужили приводом для творення граматичних термінів. Українське "відмінок" також вказує на зміну форми слів залежно від значення, яке вони виражають.

Римляни переклали своєю мовою грецькі назви відмінків, до того ж не в усіх випадках вдало. Родовий – це був справді родовий відмінок, наприклад: такий-то (називний) син такого-то (родовий). Давальний – це відмінок непрямого додатка, як, наприклад: *Єва дала яблуко Адамові*. Зі знахідним відмінком вийшло непорозуміння. У греків він був відмінком причини, тобто мети якоїсь дії, наприклад: *рубая дерево*, але римляни "причиновий" перетворили на "звинувачувальний" відмінок – *accusativus*. Функції орудного відмінка у греків виконував давальний, часто керований прийменниками. Отже, в українській, як і в

російській, мові це новий, свій власний порівняно з давньогрецькою відмінок. Назва "місцевий" не потребує пояснень, бо такі форми слів вказують на місце, в якому відбувається дія: *в школі, на дорозі* й т.ін.

Вам, напевно, і без пояснень зрозуміло, що всі непрямі відмінки більш або менш багатозначні. Особливістю української мови, як і російської, є вживання родового відмінка при запереченні: *вони не чекали ані хвилини, я не маю добрих підручників*. Той самий прийменник може вимагати після себе різних відмінків: *він живе в селі, вона поїхала в село* (місцезнаходження і напрямок).

На відміну від російської мови, в якій збереглися лічені кличні форми слів (*Бог* і *Боже!* *Господь* і *Господу!*), в українській мові вони утворюються регулярно і широко вживаються (*батько – батьку!*, *сестра – сестро!*, *земля – земле!*).

Нагадаємо, що у відмінюваних частин мови є такі категорії: відмінки, числа, граматичні роди. У більшості мов світу ці категорії відсутні, крім протиставлення однини і множини. Відзначимо оригінальний спосіб утворення множини в індонезійській мові за допомогою повторення слів: *orang* "людина" – *orang orang* "люди". Це індонезійське слово, напевно, вам знайоме з назви великої людиноподібної мавпи "орангутанг", тобто *oranghutan* "людина лісу, лісова людина" (означення після означуваного).

Чи не було у вас коли-небудь бажання дізнатися, як часто те чи інше слово трапляється в нашому мовленні? Можна також зацікавитися тим, які слова ми вживаємо найчастіше, наприклад, слів яких частин мови є найбільше в певному тексті: імен (іменників, прикметників) чи дієслів.

Звичайно, використання слів залежить від змісту тексту, проте заздалегідь можна сказати, що найважливішими у будь-якому оповідному тексті бувають так звані "службові" слова – сполучники та прийменники, а вже після них опиняться "повнозначні" слова – іменники, дієслова, відносні займенники та інші.

Питаннями мовної статистики на основі математичної статистики займаються тепер наші мовознавці. Ця галузь мовознавства стала необхідною для укладання частотних словників, а вони можуть прислужитися для практичного опанування іноземних мов. З їхньою допомогою можна швидко засвоїти слова, які найчастіше трапляються в цій мові, і після їхнього засвоєння вивчати мову далі.

Хоча дієслова в частотному відношенні поступаються іншим частинам мови, без них не обходиться жодне більш-менш поширене речення. Найкоротші речення можуть складатися з однієї особової форми дієслова: *вчуся, працюю, спостерігаю, гуляю, мрію* і т.ін. Спробуйте написати своєму другові листа без особових дієслів, наприклад, так: *я писати тобі багато разів, ти не відповідати мені жодного разу, що ж статися з тобою, можливо, ти захворіти*. Мабуть, він зрозуміє, хоча це

буде не по-українському. Зовсім обійтися без дієслів у нашому мовленні неможливо. Проте в художній літературі, в прозі і в поезії трапляються іменні, тобто бездієслівні речення на зразок: *Безмісячна ніч. Мерехтіння зірок у високості. На небі Чумацький Шлях. Тиша. Спокій. Самота. Чекання когось. Думки про вічність і безкінечність...* І так далі в цьому ж дусі.

Назва "дієслово" цілком прозора і позначає слова, що виражають якісь дії. Російське слово "глагол" нині залишилося тільки в граматиці, а колись було і в літературі: "Глагол времен, металла звон, твой страшный глас меня смущает, зовет и к гробу приближает" (Г.Р.Державін). Церковнослов'янське слово "глагол" означало "мовлення, слово". Воно за змістом відповідало грецькому [thema] і латинському *verbum*. Незважаючи на те, що порівняно зі старослов'янською і давньою українською система відмінювання дієслів у сучасній українській мові значно спростилася, за наявності багатьох категорій вона залишилася досить складною. Ці категорії такі: особи, числа, часи, способи, стани, види й у минулому часі (обох видів) розрізнення граматичних родів.

З особами все виглядає дуже просто, як в особових займенниках (1. Той, хто говорить. 2. Той, кому говорять 3. Той, про кого говорять).

Після усунення двоїни (було так: однина *око*, двоїна *очі*, множина *очеса*) і заміни її множиною залишилося протиставлення однини множині. Кількість часів в українській дієслівній системі зменшилася: крім просто минулого у давній мові були ще так звані аорист, перфект і плюсквамперфект (давноминулий). У сучасній мові ми обмежуємося п'ятьма часами. У дійсному способі: теперішній (*читаю*), минулий недоконаного виду (*читав*), минулий доконаного виду (*прочитав*), майбутній недоконаного виду (*буду читати*) та майбутній доконаного виду (*прочитаю*). Англійцям цього мало: у них 12 часів, коли брати до уваги ще і їхні подовжені форми (*continuous*).

Способи (рос. наклонения), власне – відхилення від основних форм дієслова, у сучасній нашій мові такі: дійсний (можна було б сказати констатуючий, стверджувальний), умовний і наказовий. Усі дієслівні часи існують у нас лише в дійсному способі. В умовному способі немає часів: *я хотів би* – це все одно – вчора, сьогодні або завтра. У наказовому способі є лише другі особи однини та множини: *роби!* і *робіть!* та перша **МНОЖИНИ**: *робімо!* Зауважте: хоча в умовному і наказовому способах немає розрізнення часів, у них розрізняються види: *я робив би* і *зробив би*, *роби!* і *зроби!* У розмовному мовленні є ще один час в дієсловах, за значенням близький до плюсквамперфекта західноєвропейських мов: *я робив був*, *я зробив був*.

У деяких індоєвропейських мовах крім умовного і наказового способів є ще й інші способи: кон'юнктив або суб'юнктив (власне — сполучувальне або спарене), назву якого було перекладено українською мовою як "умовний, бажаний спосіб", а російською мовою — як "сослагательное", бажане "наклонение" (наприклад, у давньогрецькій), спосіб можливості (без своїх особливих форм): навіть "благословительное" (бенедиктив у санскриті). У процесі історичного розвитку мов кількість формально різних способів у індоєвропейських мовах скоротилася, як це видно на прикладі української мови.

У давніх мовах дієслова мали свої формально виражені стани. Український термін "стан" утворено на основі грецького [diathesis], що дослівно означає "розташування" (у римлян *modus* – у значенні "спосіб", а також *vox* – "голос"). У латинській мові протиставляються такі вирази: *ancilla dominam vestit* "служниця господиню вдягає", *domina vestitur* "господиня вдягається", *domina ab ancilla vestitur* "господиня служницею вдягається" (дослівно в російській мові, наприклад, можливим було б щось на зразок "госпожа одемаема служанкой").

В українській мові у функції пасивного стану (пасиву) виступає зворотний стан (рефлексив), у якому дієслівні форми закінчуються часткою *-ся* (< себе) в усіх особах. Однак звороти в значенні пасиву з нашим рефлексивом незвичні для нас, приміром, ми навряд чи скажемо: *дім будується робітниками*, але скоріш за все так: *робітники будують дім*. Натомість в українській мові є дієприкметники пасивного стану в минулому часі: *зроблений, -а, -е*. Пасивний дієприкметник у теперішньому часі практично (за незначною кількістю винятків, які вже стали по суті прикметниками, порівняйте: *любимий, вловимий, відомий, рухомий*) не вживається, проте дієприкметник минулого часу є для нас звичним: *лист, написаний тобою*. У ролі присудка (предиката) в українській мові широко вживаються колишні короткі форми пасивного дієприкметника минулого часу середнього роду: *лист написано, пальто пошито, дзбан розбито, вхід заборонено*.

Зворотний стан, або рефлексив, має у нас ще значення (в перехідних дієсловах) повторюваної дії, наприклад, *цей собака кусається*, тобто буває так, що він кусається, *цей хлопчик б'ється*, тобто буває так, що він з кимось б'ється.

Своєрідністю української мови є наявність у дієслів видів (вони трапляються і в інших слов'янських мовах). Їх називають також аспектами дієслів. У наших дієсловах протиставляються недоконаний і доконаний види. Видові форми дієслів відзначають момент, не залежний від моменту мовлення, проте пов'язаний з моментом завершення дії або припинення стану, виражених цим дієсловом. Недоконаний вид відзначає момент до завершення дії або до набуття стану, котрі розглядаються як щось, що відбувається чи розвивається: *вона грала на роялі, коли*

він увійшов. За допомогою форм доконаного виду відзначається момент після завершення дії або припинення стану: *я щойно закінчив читати твій твір.*

Протиставлення тривалості й миттєвості, багатократності й однократності дій досягається в українській мові за допомогою засобів словотворення, а не словозміни, порівняйте такі пари дієслівних форм, як *кидав — кинув, смикав — смикнув, стукав — стукнув, ударяв — ударив.* Це ж можна сказати щодо утворення доконаного й недоконаного видів у минулому і в майбутньому часі: *знав — прогнав, прожену, знав — узнав, узнаю, лив — пролив, проллю, пиляв — розпиляв, розпиляю, креслив — накреслив, накреслю.* Тут ніби стирається межа між словозміною і словотворенням.

Якщо говорити про різні класи дієслів, то назвемо тут іще поділ дієслів на перехідні (транзитивні) й неперехідні (інтранзитивні). Не можна сказати, що всі перехідні дієслова позначають дії, а неперехідні — стани. Ось, приміром, дієслова *бачу, чую, розумію* навряд чи можна вважати дієсловами, що позначають дії, проте вони так само, як і дієслова *ріжу, рубаю, шліфую* керують знахідним відмінком, а дієслова *біжу, ходжу, гуляю* виявляються неперехідними так само, як і *лежу, сиджу, стою*, що позначають стани. Різниця між тими і цими дієсловами зводиться до того, що одні можуть мати прямий додаток у знахідному відмінку, а інші не можуть. Не всі дієслова мають повний набір форм — повні парадигми, що зумовлено передусім їхніми значеннями. У нас, як і в інших мовах, є безособові дієслова на зразок *світає, вечоріє, сутеніє.*

Дієслово *бути* в теперішньому часі зберегло в нас лише третю особу однини є. Ми кажемо: *він студент*, але *він був студентом, він буде студентом*, і в цьому полягає своєрідність "предикативного", тобто такого, що становить частину присудка, орудного відмінка.

Є ще дієслова, в парадигмі яких відсутність форм доконаного виду минулого і майбутнього часів "доповнюється" іншими дієсловами: *брав — взяв, візьму, шукав — знайшов, знайду, ловив — піймав, піймаю.* Їх наукова назва — суплетивні дієслова (латинське *suppleo* означає "доповнюю").

Брак форм наказового способу доповнюється вживанням свого роду допоміжних дієслів, які в сполученні з повнозначними дієсловами утворюють щось на зразок бажаного способу: *давай візьмемо, давайте скажемо, хай іде* або *нехай іде.*

...

Часто у мовах спостерігається перехід слів з однієї частини мови в іншу без зміни їхньої форми. Це називається конверсією. Так, у нас прикметники *хворий, черговий, майбутнє*, дієприкметники *вчений, трудящий* вживаються як іменники.

Те саме в російській мові відбулося з прикметниками *русский, рабочий, дежурный, больной, нарочный* та дієприкметниками *служащий, управляющий, заведующий*. Перетворення слів різних частин мови на іменники називається їх субстантивацією (від лат. substantivum "іменник"). Трапляються випадки, коли одна з форм слова набуває значення іншої. Так, в російській мові в усному мовленні форма минулого часу множини *пошли* набуває значення наказового способу (імператива) *пошли!*, тобто *давайте пойдём!* Це ж відбувається і з дієслівною формою *даешь*, коли вона вживається в значенні *давай!* Що таке *радий* (рос. *рад*) у реченнях *я (ти, він) радий?* Академік В.В.Виноградов (1895-1969) запропонував назвати такі форми категорією стану. Форму *радий* за значенням можна порівняти з предикативними формами прикметників, наприклад: *я радий – я задоволений* або у російській мові: *я рад – я доволен*.

СИНТАКСИС

Якщо морфологія – це наука про словоформи, тобто форми слів, про їхні зміни при відмінюванні чи дієвідмінюванні, про частини мови – відмінювані й невідмінювані, то синтаксис – це наука про види сполучення слів, про їхній порядок у мовленнєвих текстах (тих, які звучать або зафіксовані у письмовій формі). Найчастіше ми виражаємо свої думки і почуття не окремими словами, а сполученнями слів і речень. У синтаксисі визначаються правила сполучення й розташування слів для передачі повідомлень. Повідомлення можуть бути неповними, наприклад, *добра погода, велике місто*, і повними: *сьогодні добра погода, Київ – велике місто*. Неповні повідомлення ми називаємо висловлюваннями. Вони вимагають уточнення змісту через запровадження їх до тексту з присудком або в ситуації передачі повідомлення. Повні повідомлення – це речення з дієслівними або іменними присудками. Повну схему речення можна зобразити в такій формі: **ОЗНАЧЕННЯ + ПІДМЕТ (ОЗНАЧУВАНЕ) + ПРИСУДОК** (= дієслово і можливий при ньому прислівник) + **ПРЯМИЙ ДОДАТОК + НЕПРЯМИЙ ДОДАТОК + ОБСТАВИНИ**. Це схема поширеного речення, яке може ускладнюватися сполученнями з підрядними реченнями. Тепер спробуйте розібрати, називаючи всі згадані вище терміни, якесь речення на зразок: *Славний богатир Ілля Муромець на заході сонця відрубав своїм мечем харалужним голову ідолицю поганому*. Якщо навіть у цьому реченні не все відповідає казковій дійсності, в граматичному відношенні тут все правильно. Цікава особливість нашої мови – це перетворення висловлювання на речення завдяки перестановці членів: *добра погода – висловлювання і погода добра – речення*. У французькій мові та інших західноєвропейських мовах для перетворення такого висловлювання на

речення потрібне використання "дієслова буття": *le bon temps i le temps est bon*. Бувають випадки, коли один іменник може стати рівнозначним цілому реченню, а присудком стає ситуація повідомлення. Так, приміром, в англійському документальному фільмі "Війна в пустелі" про битви в Африці під час другої світової війни звучало лише одне слово *fire!* "вогонь", і було зрозумілим, що це команда – "відкрити вогонь". Так само, наприклад, на флоті окремі вигуки – "майна" ("скласти вітрила!"), "віра" ("підняти якір") рівноцінні цілим реченням.

Синтаксичну структуру мови можна поділити на три частини: 1. Синтаксис висловлювань. 2. Синтаксис речень (простих і складних, головних і підрядних). 3. Синтаксис так званих періодів, тобто сполучень кількох речень, що складають за змістом одне ціле. У письмовому мовленні періоди відокремлюються один від одного абзацами (нім. *Absatz* – "відокремлення"). У мовах з розвинутою морфологією, як, наприклад, в українській, може бути прямий і зворотний порядок слів у висловлюваннях і в реченнях. Прямий порядок — це звичайне розташування слів, зворотний порядок – це зміна звичайного порядку. Для нашої мови звичайним є такий порядок: означення перед означуваним, якщо означенням є прикметник (також присвійний займенник), а якщо ним є іменник, то воно йде за означуваним, наприклад: *сусідський будинок*, але *будинок сусідів*.

Найчастіше порушення звичайного порядку слів (інверсія) спостерігається в поезії. Звичайний порядок: *блакитне небо і на ньому хмари*, але це висловлювання набуває нового змісту після перестановки слів: *небо блакитне і хмари на ньому*. У поезії зміна звичайного порядку слів часто продиктована розміром (метром) вірша і ритмом, наприклад: *думи мої, думи мої, лихо мені з вами*. А в прозі був би звичайний порядок: *мої думи, мої думи, мені лихо з вами*.¹ Слід сказати, що синтаксис і лексика визначають стиль художніх творів, чого, звичайно, не можна сказати про фонетику і морфологію, в яких не виявляється індивідуальності автора. У мовах з розвинутою флексією, як наша, при звичайному порядку слів у висловлюваннях і реченнях можливі досить вільні перестановки слів без порушення загального змісту висловлювань і речень. Проте у мовах з менш розвинутою флексією, як, наприклад, в англійській, такі перестановки неможливі. Ми можемо сказати: *Віктор кохає Вікторію* або *Віктор Вікторію кохає* або *кохає Вікторію Віктор*. Римляни також вільно змінювали звичайний порядок слів: *Victor Victoriā amat* або *Amat Victoriā Victor* і т.ін. Однак у англійців такої можливості немає: одне значення в реченні *Victor loves Victory*, але інший при перестановці *Victory loves Victor*. Тут не потрібні додаткові пояснення. Є, однак, такі випадки, коли відсутність формального протиставлення відмінків ускладнює розуміння відношень між словами, як, наприклад, у російській мові фразу *мать любит дочь* можна зрозуміти і так, що *дочь любит мать*. У римлян в такому випадку не було

сумніву щодо того, хто кого любить: *Mater filiam amat* або *Filia matrem amat*, так само сумнівів щодо цього не мають українці: *мати любить дочку* і *дочка любить матір*. У нас звичайно розрізняють три види зв'язків слів у висловлюваннях і реченнях, що знову ж таки зумовлено флексією нашої мови: 1) узгодження (у нас – у роді, числі й відмінку), наприклад, *червона троянда, червоні троянди, на клумбі багато червоних троянд* тощо; 2) керування: дієслова можуть керувати відмінками додатків, наприклад, *читаю книжку, йду вулицею, слухаю музику*; прийменники вимагають певних відмінків — і це теж називається їхнім керуванням, наприклад, *гуляю в саду, живу на горі, їду з міста, забуваю про нього* і т.ін.; 3) прилягання: у цьому випадку зв'язок слів визначається лише їхнім положенням у реченнях та висловлюваннях; прислівники "прилягають" до дієслів, біля яких вони перебувають, або до прикметників, як-от: *повільно йде, добре відомий*. Прилягання буває також при "співположенні" іменників, наприклад: *планета Земля, зірка Сіріус, місто Київ*. Академік Л.А.Булаховський (1888-1961) запропонував назвати тяжінням таке відношення слів, як, наприклад, зв'язок присудка з непрямим додатком або обставиною: *Юрко повернувся додому веселий*, хоча в цьому випадку прикметник можна вважати частиною присудка: *Юрко повернувся додому веселим*.

Про словниковий склад мов, про їхню лексику буде далі (див. розд.ХVII). Вивчення лексики мов – це захоплююче заняття, пов'язане з дослідженнями значень слів і встановленням їхніх зв'язків та походження.

РОЗДІЛ ІІІ

ЛЮДИ ПОЧАЛИ ГОВОРИТИ

Перш за все слід сказати, що ті істоти – найвіддаленіші предки людей, які ще не говорили, не були людьми. Отже, виникнення людських мов (глотогенез) нерозривно пов'язане з походженням людей (антропогенезом). Згідно з еволюційною теорією Чарльза Дарвіна (1809-1883) предки людей походили з тваринного світу. В цьому світі найбільш близькими до людей за їх анатомічною будовою є мавпи. Вони становлять підряд людиноподібних у ряду приматів – вищого класу ссавців. Їхній підряд поділяється на дві секції: широконосі та вузьконосі мавпи. Широконосі – це мавпи Нового Світу (Америци), а вузьконосі – це мавпи Старого Світу (Африки, Азії). В Європі безхвості макаки живуть на волі тільки на Гібралтарській скелі в Іспанії: живуть або ще недавно жили. Секція вузьконосих поділяється на дві надродини: хвостатих мавп і гоміноїдів (Hominoidea), а до родини гоміноїдів входять родини: гібоноїдів, понгідів-орангутангів і гомінідів (Hominidae), до котрих належать три роди: шимпанзе (Pan), горили і люди (Homines). Внаслідок палеонтологічних пошуків у південній і

східній Африці були відкриті залишки найдавніших прапращурів сучасних людей – австралопітеків ("південних мавп"), які вже виробляли най-примітивніші знаряддя праці. Найбільш високорозвиненим з австралопітеків був той, котрого назвали "людиною-умільцем" (*Homo habilis*). Як це не дивно, але еволюція може йти по двох лініях: прогресивній і регресивній. На думку сучасних антропологів, розвиток людиноподібних істот, починаючи від цього африканського "умільця", пішов в обох напрямках: прогресивному – в бік все більш схожих на сучасних людей істот і в регресивному, який завершився появою гомінідів – шимпанзе і горил. На прогресивному шляху, що веде до сучасних людей, опинилися так звані архантропи: пітекантроп, мавританський атлантроп, гейдельберзька людина, синантроп ("китайська людина"), а потім так звані палеоантропи: неандертальці (їхні залишки знайдені в Німеччині) та кроманьйонці – викопні розумні люди (*Hominines sapientes fossiles*), їхні залишки виявлено у Франції. Ці останні були безпосередніми предками сучасних "двічі розумних людей" (*Hominines sapientes sapientes*). Чи вміли говорити неандертальці – це питання спірне. Не виключено, що вони користувалися для передачі повідомлень якоюсь примітивною звуковою сигналізацією, яка ще не була мовою у нашому розумінні. Безсумнівним є те, що кроманьйонці вже розмовляли і їхня мова якоюсь мірою була схожою на сучасні мови. Це було дуже давно – в ту добу історії людства, яку археологи називають кам'яним віком, тому що тоді люди виготовляли свої знаряддя праці з каменю. Найдавнішу добу існування людей на землі палеонтологи й археологи розділили за типом кам'яних знарядь на давньокам'яний вік (палеоліт), середньокам'яний (мезоліт) і новокам'яний вік (неоліт). Новокам'яний вік тривав приблизно від 5000 до 2500 років до Н.Х. Саме про цю добу ми можемо сказати, що тоді жили люди, які були схожі на нас і розмовляли різними мовами, про існування яких ми можемо лише здогадуватися.

Ці віки були передісторією людства, тому що власне історія почалася разом з винайденням письма в країнах Старого Світу близько 3000 років до Н.Х. Наскільки незначна за своєю тривалістю історична доба, можна зрозуміти з такого порівняння. Існування планети Земля оцінюється приблизно в 5 або 4,5 мільярда років. Якщо уявити цей час у вигляді однієї доби з 24 годин, то тоді одна година буде дорівнювати 180 мільйонам років, одна хвилина – 3 мільйонам, одна секунда – 50000 років. Якщо палеоліт з його ще досить твариноподібними неандертальцями закінчився приблизно за 120000 років до Н.Х., то в цей час люди вже повинні були навчитися говорити "по-людськи", і це усього лише за якихось дві з чимось секунди в історії нашої планети! Якщо Африка (або точніше – східна Африка) була колискою людства, яке поступово розселилося на всіх континентах і островах, не говоримо про Антарктиду, тому що навіть не знаємо, континент вона чи архіпелаг,

не виключено, що саме Африка була місцем виникнення першої людської мови. Питання про один центр або про кілька центрів виникнення людського мовлення залишається без точної відповіді.

Триває обговорення проблеми моногенеза чи полігенеза людства, і ця проблема, звичайно, пов'язана з моногенезом або полігенезом мов. Хоча всі люди належать до того самого біологічного виду, проте він розподіляється на підвиди або раси... Навряд чи можна відповісти на питання, чи була у кожної раси своя мова – мова білої раси, мова чорної раси, мова жовтої раси. В еволюції звукової сигналізації між світом тварин і світом людей з їхньою мовою незмірно величезний інтервал у часі... Найтриваліша доба у розвитку людських мов – це дописемна доба до винайдення письма. У цю добу відбулася так звана неолітична революція, тобто перехід від збирання й мисливства до землеробства та скотарства. За цією революцією сталися металургійна революція (обробка металів) і, нарешті, графічна революція – винайдення письма. Ця революція збіглася з виникненням класових суспільств і містобудівництвом... У дописемну добу вже існувала усна народна творчість, пов'язана з магією та релігією. Це були заклинання, гімни богам, родоводи (генеалогії) знатних родів, пісні про подвиги героїв, епічні поеми – епоси. Усна словесність безпосередньо передувала виникненню писемної словесності – літератури... Нині існують мови різних типів., проте визначити тип найдавнішої дописемної мови через відсутність текстів, звичайно, неможливо. Неможливо також визначити, який з мовних типів є найдавнішим. Безперечно, що протягом багатовікового існування мов їхні типи підлягали змінам. Так, в історії індоєвропейських мов спостерігався перехід від давнього синтетичного типу з розвиненою флексією до нового аналітичного типу з обмеженням (редукцією) імен, порівняйте, наприклад, латинську мову з французькою. Прибічники прямолінійної еволюції (від простої форми до складних форм, як у тваринному світі від однієї клітини до багатоклітинних організмів) хотіли б і в мовах бачити такий розвиток. Однак на прикладах відомих нам мов спостерігаємо дещо протилежне прямолінійній еволюції від простого до складного. Досить порівняти давньогрецькі діалекти і сучасну грецьку мову, латинську і романські мови, англосаксонську й англійську, давньоперську й сучасну фарсі, санскрит і хіндустані. Ми не знаємо, чим доісторичний розвиток мов відрізнявся від їхнього історичного розвитку. Не можна сказати, що безписемна мова папуаського племені аранта в Австралії вважається зразком примітивної мови, як це показав норвезький мовознавець Альф Соммерфельт.

Ми вже згадували про аналогію між розвитком дитячого мовлення і припустимим розвитком найдавніших дописемних людських мов., де це було зроблено на підставі біогенетичного правила Ернста Гекеля (1834-1919) та даних

сучасної психолінгвістики. На основі спостережень над розвитком відомих нам мов ми можемо говорити про еволюцію значень слів (їхньої семантики) від багатозначності (полісемії) до однозначності (моносемії), тобто про перетворення побутових слів на наукові терміни, котрі повинні бути однозначними (моносемічними). Це можна бачити на прикладі наших граматичних термінів. Перетворення слів з конкретними значеннями на слова з більш або менш абстрактними значеннями прекрасно ілюструють такі приклади, як-от: *конус* (гр. *konos* "шишка"), *куб* (гр. *kybos* "гральна кісточка"), *зона* (гр. *zone* "пояс"), *стиль* (лат. *stilos* "знаряддя для письма"), *сфера* (гр. *sphaira* "м'яч, куля"), *циліндр* (гр. *kylindros* "качалка"), *стопа* (у віршуванні й нижня частина ноги), *джерело* (криниця, ключ і т.д., з чого одержують відомості), лат. *materia* "деревина, будівельний ліс" і в нас *матерія* – філософський термін, лат. *textum* "тканина" і в нашій мові – *письмовий текст*. Ви можете доповнити цей невеликий список своїми прикладами. Значно рідше трапляються приклади перетворення слів, які виражають абстрактні поняття, на слова, що передають конкретні поняття, наприклад, у російській мові *часы* (міра часу) і *часы* (механізм, що реєструє час), *добро* (усе позитивне) і *добро* (майно) або в українській мові *дума* (думка) і *дума* (епічний твір). Можливо, ви знайдете ще якісь приклади переходу від абстрактного до конкретного в словах нашої мови. На завершення слід лише визначити, що в різних мовах ті самі поняття можуть бути вираженими як лексичними, так і граматичними засобами. Так, приміром, поняття часу виражене у нас як у дієвідмінюванні дієслів, так і в лексиці: *раніше, колись, зараз, тепер, потім, після* і *малює, малював, намалював, малюватиме, буде малювати, намалює...*

ЗРОБИМО ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

Як ми уявляємо собі тепер виникнення мови і мовлення в первісних олюднених істот на землі? Як і багато тварин, вони могли використовувати свої голоси для передачі звукових сигналів. Цього їх навчила сама природа. У цих звукових сигналах, що передавали нескладні повідомлення, не було ще членоподільних звуків. У них мали значення варіації висоти, сили та тривалості звуків. Коли звукові сигнали передавалися на близькій відстані й при наявності достатнього освітлення (сонячне світло, світло від багаття), то вони супроводжувалися жестами, рухами тіла, змінами виразів обличчя – мімікою. У межах видимості жести могли заступати звукові сигнали. Чи були ці звукові сигнали первісних людиноподібних істот або вже просто людей односкладовими в нашому розумінні цього терміна? Відповідаючи на це запитання, спершу питаємо вас: які слова, наприклад, у телефонній розмові, краще сприймаються:

односкладові чи багатоскладові? Напевне, нема сумніву в тому, що краще сприймаються багатоскладові. Це констатується в теорії комунікації, яку було розроблено під час другої світової війни ХХ сторіччя. Оскільки первісна звукова сигналізація не була ще членоподільною в нашому розумінні, то в ній ще не було складів, як у звуковій сигналізації тварин, як у завиванні вовка, як у співі солов'я. Очевидно, минуло багато часу від того періоду, коли звукові сигнали первісних людей стали більш-менш членоподільними, коли в них намітилося протиставлення голосних та приголосних і вони стали розрізнятися щодо їхньої якості.

Аналогія між розвитком дитячого мовлення і мовленням (ми сказали б – "найпервісніших") найдавніших предків сучасного людства обмежується лише тим, що в обох випадках спершу встановлюється зв'язок між звуковими комплексами та їхніми значеннями, а потім визначаються правила сполучення звукоосмислених звукосполучень. Взагалі розвиток мовлення дитини і розвиток мовлення найдавнішої людини, очевидно, відбувалися в зовсім різних умовах. Діти починають засвоювати людську мову, перебуваючи серед дорослих, які розмовляють своєю мовою. Діти поступово, наслідуючи розмови дорослих, починають белькотіти (стадія так званої глосолалії), а згодом пов'язують звукосполучення з їхнім смисловим значенням, з їхнім змістом. Найдавніші людиноподібні істоти і первісні люди народжувалися і жили в оточенні природи і звукової сигналізації, могли навчатися від звірів і птахів. Коли якась людська дитина була позбавлена оточення людей, зростаючи, вона не могла засвоїти людської мови. Це добре ілюструє переказаний Геродотом "експеримент" єгипетського фараона. В цьому "експерименті" діти виховувалися серед овець і не чули людської мови.

Побіжно слід сказати, що спроби реконструювати "єдину мову первісного людства" на основі вивчення сучасних мов виявляються дуже наївними і позбавленими розуміння еволюції людських мов, яка відбувалася протягом багатьох тисячоліть. Ми не знаємо, чи розселення найдавніших предків сучасного людства, навіть якщо воно відбувалося з якогось одного центру на поверхні нашої планети, почалося тоді, коли ці предки вже навчилися так-сяк розмовляти, чи ще до того. Факт, що в мовах змінюються як форми їхніх складників, так і їхній зміст, є незаперечним, а масштаби цих змін виходять далеко за межі наших можливих досліджень. Не можна забувати і про те, що набір членоподільних звуків у людських мовах обмежений, що в різних мовах бувають приблизно однакові звукосполучення і навіть схожі значення цих сполучень.

Способи реконструкцій у порівняльно-історичному мовознавстві на основі зіставлення фактів споріднених мов зовсім відмінні від безнадійних спроб реконструкції "першої" і "єдиної" мови всього людства.

Антропогенез – виникнення людства – може бути зовсім не пов'язаний з глотогенезом – виникненням людської мови або людських мов.

РОЗДІЛ IV. ВИНАЙДЕННЯ ПИСЬМА

Чи можна весь тривимірний об'ємний світ зобразити на площині в двох вимірах? Важко, але можливо. Тут ми підходимо до початку живописного мистецтва, власне живопису й живописної графіки. Це мистецтво було властивим уже людям доби докам'яного віку..., навіть тим, які ще не дуже були схожими на нас з вами. У світі навколо нас усе змінюється, але зображення на площині його предметів та явищ ніби зупиняє час: вони залишаються такими, якими їх було створено, і переходять від покоління до покоління. На відміну від мовленнєвих повідомлень площинні зображення передають своїми засобами повідомлення про природу і людей. Ця особливість закріплювати повідомлення у формі зображень на площині, лінійних – різьблених * і кольорових, – властива людям і відрізняє їх від тварин. Можна бути певними, що ті, хто зображав предмети та явища навколишньої дійсності, ким би вони не були – ці первісні художники – зазнавали такого ж задоволення від своєї творчості, якого зазнають сучасні митці. Крім задоволення від творчої праці у них, звичайно, були і певні цілі: передати повідомлення(інформацію) іншим людям і закріпити повідомлення, зробити їх більш-менш довговічними. Площинами для зображень, які збереглися до наших днів, були прямовисні стіни скель або печер. У печерах художники мусили працювати без денного світла при штучному освітленні: при світлі вогнищ або смолоскипів. Їхні зображення, як можна припустити, мали магічне значення, наприклад, зображення тварин, яких вони полювали. Такі зображення повинні були забезпечити добре розмноження тварин, які колись водилися в краях, що нині стали пустелею.

Різьблені (графіті) і кольорові (дипінті) зображення збереглися на півдні Франції, на сході Іспанії, на півдні та півночі Африки, в Сахарі, в Австралії. В Африці виявлено 15000 кольорових і 30000 різьблених зображень тварин і людей, зроблених на скелях. У наших краях теж є наскельні зображення. Вони трапляються на півдні України (Кам'яна Могила). Є вони на берегах Білого моря, у східному Сибіру і в Середній Азії. Про що вони розповідають? Сучасним людям важко збагнути весь "обсяг їхньої інформації". У цих наскельних зображеннях нас

дивує те, що тварини на них подані дуже переконливо, цілком реалістично, а люди – часто цілком умовно, схематично.

*** Мистецтвознавці, використовуючи італійські терміни, розрізняють *графіті* – різьблені зображення, вирізані гострим інструментом на порівняно м'якому матеріалі, й *дипінті* – зображення з використанням фарб.**

Деякі занадто палкі тлумачі африканських наскельних зображень хотіли побачити на них одягнених у скафандри пришельців із космосу. Як би там не було, для нас зрозуміло, що в цих графіті і дипінті вже можна бачити перші кроки людства на шляху до винайдення письма, найбільш надійного засобу зберігання й передачі на далекі відстані мовленнєвих повідомлень. Зображальні живопис і графіка підготували винайдення письма, в якому встановився зв'язок між зображеннями й елементами мови – ідеями, словами, звукосполученнями і, нарешті, звуками. Тут слід зробити застереження про істотну різницю між передаванням повідомлень за допомогою предметів та їхнім передаванням з допомогою графічних зображень та умовних знаків.

Грецький історик V ст. до Н.Х. Геродот зі слів своїх інформаторів повідомляє про предметне послання скіфських володарів до перського царя Дарія, який вирушив у похід проти них (*кн. IV, розд. 131*). Це послання складалося з птаха, миші, жаби й п'яťох стріл. Зміст цього послання було витлумачено так: "Якщо ви, перси, як птахи не злетите в небо, або як миші не заристеся в землю, або як жаби не поскачете у болото, то не вернетесь назад, влучені цими стрілами" (*розд. 132*). Не менш важкого тлумачення вимагали від непосвячених "вампуми" північноамериканських індіанців і "кіпу" південноамериканських інків. На півдорозі до справжнього письма перебувало так зване "мнемонічне письмо" – малюнки для пам'яті. Фігури цього письма повинні були нагадувати виконавцю якоїсь пісні про порядок виконання її куплетів. Тримавши в руках ці графічні зображення, він з певністю виступав перед слухачами. Цілком можливо, що такими ж були й письмена з дерев'яних табличок з острова Пасхи – кохау-ронго-ронго. Коли грабіжницький загін Ернана (Фердинанда) Кортеса в 1519 році висадився на узбережжі Мексики, придворні малювальники правителя Теночтитлана Монтесуми негайно доставили йому точні зарисовки підозрілих пришельців і всього, що мало до них стосунок. Це був той вид графічного повідомлення, який одержав назву піктографія, тобто "малюнкове письмо" (*picum* по-латинськи "намальоване").

Графічні зображення об'єктивної дійсності можна розподілити за видами в такій послідовності:

- 1) копія фактів дійсності (при сучасній техніці це може бути фотографія);

- 2) ідеалізоване, тобто прикрашене зображення (як, наприклад, античні статуї богів і героїв);
- 3) розчленована натура (як, наприклад, бюсти – скульптурні портрети, зображені частини замість цілого);
- 4) навмисне викривлене зображення для досягнення емоційної реакції (карикатура);
- 5) фантастичні сполучення (комбінації) окремих частин природних тіл (в античних міфах і в мистецтві: кентавр, пегас, химера, горгона і т.ін.);
- 6) навмисне спрощене, або схематичне, зображення, яке зберігає видимий зв'язок з натурою (наприклад, схематичні зображення людей у наскельному живописі Тассілі на півночі Африки);
- 7) натяк на схематичне зображення, як-от: у китайських ієрогліфічних знаках...

Ці натяки на схематичне зображення збереглися в клинописному письмі давнього Близького Сходу і в сучасному китайському ієрогліфічному письмі, а в давньому Єгипті – у так званих ієратичній і демотичній формах письма. Тут, мабуть, слід пояснити походження термінів. Давні греки назвали образне єгипетське письмо "письмом, вирізьбленим жерцями" (дієслово [glypho] означає "ріжу різцем, різблю", а іменник [hierous] означає "жрець"). Воно стало відомим у нас як [hieroglyphika grammata] "ієрогліфічне письмо". Звідси і наше "ієрогліфи". Коли давньоєгипетські писці (скриби) писали на листках папірусу, ієрогліфічне письмо в них перетворювалося на скоропис, і він був названий греками "ієратичним" ("священним") письмом. В останні сторіччя самостійного існування Єгипту на основі ієратичного письма утворилося "демотичне", тобто "простонародне" письмо, в якому форми знаків давнього образного письма змінилися до невпізнанності. Клинописним (від слова "клин") було названо давнє письмо Месопотамії (письмо шумерів, вавилонян, асирійців, а згодом хеттів, персів та інших народів Близького Сходу), тому що його знаки креслилися різцями на м'якій глині і їхні риси були схожими на цвяхи або клинці.

Розвиток різних форм письма можна уявити в такій послідовності:

1. Зображальна графіка (малюнки поступово перетворилися на ідеографію, тобто письмо, в якому кожна фігура, кожен знак асоціювався з ідеєю, з поняттям, а не з окремим словом даної мови). Зразки послідовної ідеографії до нас не дійшли. Ієрогліфічне письмо давнього Єгипту вже не було послідовною ідеографією з її принципами: знак (ідеограма) – поняття. Один німецький місіонер у Китаї (доктор Еккардт) розробив проект послідовної ідеографії або пасиграфії

(письма для всіх мов, тому що ідеограми його письма можна було читати різними мовами).

Нині деякі ідеограми вживаються і в нашому письмовому спілкуванні. Це наші цифри: 1, 2, 3, 4, 5 тощо, ідеограми, які читаються різними мовами, замінюючись словами всіх мов.

Свого роду ідеограмами є такі знаки, як у арифметиці: $-$, $+$, \times , $=$, хімічні позначення, дорожні знаки.

2 У змішаній ідеографії разом з ідеограмами використовуються й інші знаки: 2 А) – знаки для слів даної мови – логограми, 2 Б) – знаки для звукосполук даної мови – десмограми (гр. [desme] "пучок"), 2 В) – знаки для складів даної мови – силабограми (гр. [syllabe] "склад") та Г) – знаки для окремих звуків даної мови (спершу лише для приголосних) – фонограми. Тут ми забігаємо наперед, тому що про все це слід сказати ще в *розд. VI*. Нагадаємо, що образне письмо в Єгипті і на Близькому Сході перетворилося на ідеографічне письмо, а на основі ідеографічного виникло ієрогліфічне письмо, тобто непослідовна ідеографія з використанням ідеограм як фонетичних знаків – десмограм і силабограм.

Ідеограми в давніх ієрогліфічних системах письма могли бути одночасно й силабограмами. ...

У давньоєгипетському ієрогліфічному письмі разом з ідеограмами-визначниками (детермінативами) вживалися логограми, десмограми, консонантні фонограми (24 знаки для приголосних). Сполучення всіх цих знаків уможливило передачу не лише слів з конкретними значеннями, але й слів з абстрактними значеннями. ...

Хоча зараз єгиптологи навчилися читати й розуміти єгипетські ієрогліфічні тексти, але вони "не звучать", тому що неможливо встановити, як їх вимовляли давні єгиптяни. Приблизно відома вимова приголосних, проте голосні, що їх з'єднують, залишаються невідомими, хоча для їхнього визначення можна скористатися даними віддаленого нащадка давньоєгипетської мови – коптської мови, тим більше, що для неї використовується грецьке письмо з деякими доповненнями. ... За знаками приголосних іде детермінатив у формі сувою папірусу, перев'язаного шнурком. Такий самий детермінатив є і при приголосних [r-hj "знати", тільки не в горизонтальному, а у вертикальному положенні. Три вертикальних риски під сувою папірусу заповнюють пустий простір. Єгиптяни не любили пустого простору в своєму письмі. Ієрогліфи у них ішли у ряд один за одним звичайно справа наліво, але інколи і зліва направо і часто згори вниз.

...

Тільки в давньому Єгипті ієрогліфічне письмо зберегло до кінця першого тисячоліття до Н.Х. свій образний характер, тоді як у сучасних китайських ієрогліфах первісні образи змінилися до невпізнанності. Між іншим, можна відзначити, що два єгипетських ієрогліфи збереглися в європейських алфавітах: лист якоїсь водяної рослини Ц набрав форми грецької букви І [іота] і латинської ("і з крапкою"), а єгипетський ієрогліф[sg] – стебла водяної рослини на водоймах, проглядає в нашій букві Ш (ша).

У єдиному використовуваному в наш час ієрогліфічному письмі – в китайській ієрогліфіці (в самому Китаї і в Японії) розрізняються такі класи знаків:

- 1) образні (наприклад, ієрогліфи – рот, поле, сонце, місяць, дерево, людина, гора, верх, низ);
- 2) вказівні (наприклад, ієрогліф, що означає місяць, використовується для слова "вечір");
- 3) складені (наприклад, ієрогліф "сонце", включений до ієрогліфа "дерево", означає "схід");
- 4) видозмінені (наприклад, ієрогліф "сонце" зі скісною рисою над ним означає "білий");
- 5) фонетичні (наприклад, поєднання знаків зі значеннями "рот" і "цвях" відповідає дієслову "кусати", оскільки слово "цвях" за своїм звуковим складом співзвучне з цим дієсловом);
- 6) запозичені (наприклад, ієрогліф зі значенням "скорпіон" позначає також 10000).

У китайському словнику, виданому в 1700 році, містяться 44449 ієрогліфів, але, ясна річ, не всі вони використовуються в щоденному житті китайців. Для того, щоб читати сучасну газету, треба знати приблизно 3000 ієрогліфів. У давньоєгипетському письмі було приблизно 600 ієрогліфів, у вавилонському клинопису – 642 знаки, в еламському (Елам – давня держава, сусідня з Ассирією й Персією), а також персидському клинопису – тільки 36 складових знаків. Зрозуміло, що найбільшу кількість знаків мусило мати непослідовно-ієрогліфічне письмо, складові системи письма (в Індії, Кореї, Ефіопії, японські "катакана" і "хірагана" – від 50 до 100 знаків, а в системах буквеного письма – менше, всього від 13 до 50).

Так звані єгипетські "алфавітні" знаки ... послужили зразком для створення буквеного письма. Ці 24 знаки передавали початкові приголосні односкладових слів єгипетської мови, як-от [г] "рот" (між іншим, у цій мові було відсутнє протиставлення сонорних л і г). Колись букви нашого давнього кириличного

письма для запам'ятовування порядку їх слідування називалися словами: *азь "я", буки, віди, глаголь, добро, єсть* тощо.

У нашій мові не дуже багато слів на зразок *так, я, ти, він, ми, ви, ні, кіт, дім, дим, ніч* і т. ін., тобто односкладових. В єгипетській мові їх було більше, і початковий приголосний кожного односкладового слова дав привід для того принципу, який було використано для створення складових і буквених систем письма. Цей принцип у науці про письмо дістав назву акрофонія (у грецькій мові акрон "край" і [phone] "голос, звук голосу"). Акрофонія призвела до винайдення на Близькому Сході буквеного письма, інакше ще – алфавітного письма. Вам може видатися дивним таке питання: ось площина – як на ній розташувати знаки письма? Тепер для народів, що користуються буквеним або складовим письмом, звичайним є розташування знаків у прямих рядках, у яких знаки спрямовані зліва направо. Однак в історії письма не все було так просто. Давні єгиптяни розташовували свої ієрогліфи найчастіше так, що вони йшли справа наліво, у лівобіжному порядку. Цей порядок прийнято для арабського письма, яким користуються не лише араби, але й інші народи, що сповідують іслам (перси, афганці, пакистанці, до 1928 року ним користувалися й турки), крім того, так пишуть євреї мовою іврит і деякі інші народи, яких називають семітами. Проте єгиптяни розташовували ієрогліфи не лише в лівобіжному порядку, але і вертикальними рядами справа наліво і в звичному для нас порядку. В таких самих паралельних вертикальних рядах розташовувалися китайські ієрогліфи, хоча тепер китайці воліють писати по-європейському зліва направо і в горизонтальному напрямку. Коли давні греки тільки-но пристосовували до своєї мови фінікійське письмо, вони теж писали, як їхні вчителі-фінікійці – справа наліво, але частіше ще й так, що верхній рядок, переходячи на нижній, змінював свій напрям і йшов у правобіжному порядку. Виходила своєрідна спіраль з рядків. Такий вид письма греки називали бустрофедон за аналогією до оранки поля: плуг проходив спершу в одному напрямку, а потім, дійшовши до кінця борозни, йшов у протилежному напрямку. В давніх написах у Північній Африці збереглися зразки "променистого" (радіального) письма, в якому рядки, починаючись від центру, розходились, як промені, в різні боки. Якщо ви подивитесь на тексти складового письма деванагарі, використовуюваного для санскриту та інших мов Індії, то побачите, що в них усі знаки ніби підвішено до однієї горизонтальної лінії.

До приходу в Індію аріїв, тобто племен з індоєвропейськими мовами, там у дравідійських племен (точніше – у предків цих племен) існувало своє письмо, мізерні зразки якого збереглися на кам'яних печатках.

Розвиток форм письма йшов від ідеографії та ієрогліфічного письма до фонографії або буквеного письма. Буквене письмо завершило "графічну революцію" в історії людства.

РОЗДІЛ V

АЛЬФА, БЕТА, ГАММА – БУКВЕНЕ ПИСЬМО

Наше слово *алфавіт* походить від назв перших двох букв грецького письма. У новогрецькій вимові їхні назви читаються, як альфа і віта. Своєрідною є історія нашого слова *буква*, пов'язаного з назвою дерева бук. У цій історії не все ясно. Починається вона з дощечок, на яких писалися давні книги. Дощечки ці були букові. У германських мовах назви дерева пов'язані зі словом "книжка": німецькі *die Buche* "бук" і *das Buch* "книжка", англійські *the beech* і *the book* з тими самими значеннями. Отже, в германських мовах назви книжок пов'язані з матеріалом, на якому писалися книжки. Наше слово *буква* також за своєю формою зберігає зв'язок з назвою бук. По-німецькому букви називаються *die Buchstaben* (щось на зразок "букові або книжкові палички").

Німецьке слово, що за значенням відповідає нашому *буква*, веде нас у давні дописемні часи. Якщо ви коли-небудь читали "Історії" Геродота, то, можливо, пам'ятаєте розповідь про скіфських віщунів, які для пророцтв використовували в'язки вербових лозин. Схоже на те, що ці лозини були якоюсь "передмовою" для винайдення письма (IV, 67). Однак навіть скіфам треба було винаходити письмо, якщо у греків того часу вони могли запозичити буквене письмо? Інші народи, що прийшли на зміну скіфам, саме так і вчинили.

Зразком для створення перших систем буквеного письма, як уже було сказано вище, стали 24 давньоєгипетські алфавітні знаки, що позначали початкові приголосні односкладових слів. Імовірно, що ці знаки було створено на основі акрофонії, але слова, які починалися приголосними, були вже не єгипетськими, а словами однієї з давніх семітських мов. Ці слова в змінній формі збереглися в назвах букв грецького алфавіту.

Найдавніші системи буквеного письма, тобто алфавіти, склалися лише з приголосних, поруч з якими передбачалися голосні. Це – консонантні алфавіти (латинське *consonans* – "приголосний"). Цілком можливо, що давні греки ще наприкінці IX сторіччя або на початку VIII сторіччя до Н.Х. запозичили своє буквене письмо, свій алфавіт у мешканців міста Губла (по-грецькому [Byblos], згодом по-арабськи Джубайл) у Ливані, з яким вони торгували. Це гублітське письмо консонантного типу було відкрито у 1929 році під час розкопок на місці давньої Губли. У давніх писемних пам'ятках (написах) з Губли налічувалося від 38

до 75 знаків. Ці знаки мали форму єгипетських ієрогліфів, причому для передачі того самого приголосного використовувалися різні ієрогліфи. Уявляєте, як важко було прочитати ці написи, визначити їхню мову та зміст.

Це вдалося зробити в 1930 році. Їхня мова була семітською, а напрямок письма (воно ще дістало назву псевдоієрогліфічного), як і в арабському письмі – лівобіжний. За допомогою новітніх засобів датування вдалося визначити приблизний вік гублітських написів: від 3000 до 1800 років до Н.Х. Це була заслуга французьких учених.

На Сінайському півострові (між Єгиптом і Палестиною) було відкрито ще в 1910 році досить недбало виконані написи теж у формі єгипетських ієрогліфів. Англійський єгиптолог і мовознавець Алан Хендерсон Гардинер (1879-1963) у 1917 році встановив, що мова цих написів, так само, як і гублітських, – давньосемітська і в них використано на основі акрофонічного принципу 24 знаки ієрогліфічного письма. Ряду вчених з різних країн вдалося проникнути в зміст цих сінайських написів. Їх датують приблизно від 1800 до 1200 року до Н.Х.

Попередником фінікійського письма в Палестині було давньоханаанське письмо з 22 консонантних знаків, яке було в ужитку приблизно від 1800 до 800 року до Н.Х. На його підставі утворилося пізніше фінікійське письмо теж з 22 знаків, за своїм походженням таких самих, як єгипетські ієрогліфи, образних знаків.

У фінікійському письмі були знаки лише для приголосних. Серед цих приголосних були такі, що не мали відповідників у звуковому складі давньогрецьких діалектів. Греки використали ці знаки для передачі своїх приголосних: знак "алеф" [D] у них став передавати голосний [a] – короткий і довгий, знак "he" [h] – голосний [e] короткий, знак "хет" [hj] – голосний [e] довгий, знак "йот" [j] було використано для [i] короткого і довгого, "айн" – для [o] короткого. В іонійському алфавіті, який з кінця IV сторіччя до Н.Х. став загальногрецьким, є ще знаки 4^x (пси) для сполучення приголосних [ps] і Q (омега) для передачі довгого [o]. Знак Y (іпсилон) – для передачі огубленого голосного [iï], знак % (хі) позначав приголосний [kh]. Грецьке письмо (так само, як і латинське) не було послідовно фонографічним, тому що той самий знак передавав фонему: A – коротке і довге [Я, a], також I – коротке і довге [i, i], сполучення знаків OY (омікрон – іпсилон) передавало голосний [и], букви E (ксі) і 4^x (пси) використовувалися для передачі сполучення приголосних [ks] і [ps], буква Г (гамма) позначала дзвінкий задньоязиковий зімкнений [g], але в положенні перед буквами г, к, х, E позначала задньоязиковий сонорний з носовим резонансом [Г]),

який трапляється нині в німецькій та англійських мовах і позначається в них буквою N (наприклад, Finger), також у сполученні з G та K.

Відхилення від фонографії з її принципом – один знак відповідає одному звуку (або одній фонемі) — можна класифікувати у такий спосіб: 1) той самий звук передається кількома знаками, наприклад, в англійській мові: сап "могти" і kill "вбивати" (полісемія); 2) той самий звук передає різні звуки, у тій же мові: сап і cent "цент" (монета) (поліфонія); 3) кілька знаків передають один звук, наприклад, у німецькій мові Schrift "шрифт" (десмосемія); 4) один знак передає сполучення приголосних: грецькі E, 4^y, латинське X (десмофонія); 5) дуже рідкісний випадок: відсутність знака для наявного в мові звуку, наприклад, у давньогрецькому лапідарному або монументальному письмі: HPA (hera) (кеносемія); 6) у деяких буквених системах письма вживаються знаки, що не мають звукових відповідників. Так, приміром, у французькій або англійській системах: по-французьки пишеться doigt "палець", а вимовляється [dwa], по-англійськи пишеться know "знати", а читається [пой]. Це пояснюється тим, що вимова слів змінилася, а написання залишилося тим самим. У російському письмі до його реформи в 1917 році після твердих приголосних у кінці слів ставився "твердий знак" [ер], проте він ніяк не вимовлявся: *сонь, сынъ, столь, стуль, супь*. Ця особливість деяких буквених систем письма (кенофонія – "пустоголосся") є досить поширеною.

Вживаний тепер нами знак Ъ [ерь], а в російській мові також знак Ь [ер] – це не пусті звуки. В українській мові знак Ъ вказує лише на пом'якшення приголосних, за якими він іде (*день, палець, біль*), а в російській мові, крім пом'якшення приголосних (*стень, боль, день, кровь*), він передає звук [j] перед так званими йотованими голосними *е, ю, я* (*дьяк, бью, пьешь*). Знак Ь передає в російській мові також звук [j] після словотворчих префіксів: (*въехать, предъявить*) та в словах іншомовного походження: *конъюнктура, объект, адъютант*. Хоча в російському алфавіті є знак И (і коротке), що відповідає звуку [j], у вищевказаних випадках замість нього вживаються Ъ та Ь. Історія російського знака Ъ [еры] така: вперше він був складений з двох букв Ъ – І і не мав нічого спільного з твердим знаком.

Єдина послідовна фонографія – це фонетична та фонологічна транскрипція...

Ми звикли тепер до того, що наша мова існує не лише в її писемній формі. Нам важко оглянутися на ті тисячоліття, коли мови існували лише в своїх звукових формах і коли спілкування людей було можливим лише при безпосередніх контактах одне з одним.

У більшості випадків для кожної мови застосовується одна система письма, але як виняток використовуються кілька систем. Так, для японської мови: два

випадки складового письма (катакана і хірагана) та китайські ієрогліфи (кандзі). Для більшості буквених систем характерні два різновиди форми знаків: рукописні форми та книжні (друковані) форми з розрізненням великих і малих знаків, що їх складають. Єдиним прикладом відсутності цих розрізнень є грузинське письмо.

Якщо спитати когось, скільки літер, наприклад, у російському алфавіті, то опитуваний з певністю відповість – 33, але буде здивований уточненням: насправді їх, враховуючи розрізнення форм, – 126, тобто 33 великі (вважаючи е з двома крапками окремим знаком), 30 малі (відсутні великі: ы, ь, ъ) у книжках і стільки ж у рукописах, усього 126 знаків!

Мало знати загальну кількість (набір) писемних і друкованих знаків нашого письма, треба вміти ними користуватися. Ми маємо на увазі різницю між графікою – набором літер та орфографією (грецьке [orthos] "прямий, правильний" і grapho "пишу"), яка у нас називається також правописом. ... різниця між графікою та орфографією спричинює чимало клопотів учням та їхнім учителям, як ви самі добре знаєте.

Після широкого розповсюдження буквеного письма у формі грецького алфавіту, що складається зі знаків для голосних та приголосних, відповідно видозмінюючи, його пристосували для різних мов. На Кавказі Месропа Маштоца вважають винахідником вірменського письма (IV ст. до Н.Х.), а на думку деяких – також і грузинського та агванського (агванці колись жили в Азербайджані). Просвітитель слов'ян Кирило (він же Костянтин) створив так звану глаголицю в IX сторіччі Н.Х. У цьому випадку відбулося непорозуміння з назвами: та абетка, яку називають кирилицею, була пристосуванням грецького ("уставного", що складається з великих букв) письма для слов'янських мов, а глаголицю було створено Кирилом. У XIV сторіччі просвітитель зирян (комі) Стефан Пермський винайшов для них абетку на основі російського письма. У Північній Америці в XIX сторіччі вождь індіанського племені черокі на основі англійського письма розробив складову абетку для своєї мови. Його звали Секвойя, і його іменем стали називати найвищу сосну, яка росла в Америці – гігантську секвойю.

Принцип буквеного письма, вже закладений в єгипетському ієрогліфічному письмі, було перенесено з Єгипта до Палестини – Ханаан, у фінікійський Біблос (Губла), звідти – до Греції та Малої Азії, а від греків він був запозичений етрусками та римлянами в Італії.

Разом з християнством це письмо перейшло на Схід, у Грузію та Вірменію і на північ, у слов'янські землі.

Обидві слов'янські абетки – кирилиця та глаголиця – стали застосовуватися одночасно, починаючи приблизно з X сторіччя. У кирилиці 41 буква, в глаголиці

40 букв. Відповідно до фонетики слов'янських мов довелося додати 12 знаків і 6 комбінованих знаків, так званих лігатур. Серед знаків для приголосних були додані Б, Ж, Ч, Ц, Ш, Щ (лігатура з Ш і Т у формі ф = шт), ДЯ ГОЛОСНИХ – (ять), Ъ, Ь (це спершу були короткі голосні) і так звані юси: великий юс та малий юс, що були носовими голосними, як польські *a* та *e*. Голосний [и], як і в грецькому письмі, передавався лігатурою ОУ... Прості та носові голосні мали варіанти з дописаними до них і. Наприклад, у сучасному російському алфавіті з них залишилися Е [i-e], Ю [i-ou], Я [i-a], Ъ [ъ-i]. У старослов'янських алфавітах були зайві букви, запозичені з грецького алфавіту: [ксі], [псі], [фіта], У [іжиця], використовувані тільки для слів грецького походження.

Дещо видозмінену глаголицю використовували в богослужбових книгах південні слов'яни до ХІХ сторіччя, а кирилиця застосовувалася в таких книгах у нас до недавнього часу. Початок нашого нинішнього письма пов'язаний з реформами Петра І, який на відміну від церковного письма запровадив у вжиток "гражданське" письмо зі спрощеними формами букв кириличного письма. Для Петра І було видано "Изображение древних и новых писмен славянских печатных и рукописных" (1716) і він власноручно викреслив старі форми букв та затвердив нові. Це була перша реформа старого кириличного письма. Друга реформа російського письма відноситься вже до 1917 року, коли за розпорядженням Тимчасового уряду були скасовані (деякі) букви та твердий знак після приголосних у кінці слів.

Після революції 1917 року, крім слов'янських народів колишньої Російської імперії (росіян, українців, білорусів), російське письмо для своїх мов стали застосовувати народи тюркські (татари, башкири, чуваші, азербайджанці, туркмени, узбеки, казахи, киргизи та інші), фінно-угорські (комі-зиряни, марійці, удмурти, мордовці, ханти, мансі та інші), іранські (осетини, тати, таджики), монгольські (калмики, буряти), а також багато народів Кавказу та північно-східної Азії. Латинським письмом користувалися прибалтійські народи – литовці, латиші, естонці, у грузинів та вірмен вживалися свої давні алфавіти. Євреї використовували своє давнє письмо для мови ідиш, за походженням німецької (з деякими особливостями).

Слід сказати, що незважаючи на деяку непослідовність щодо звукопису й труднощі орфографії, нам звично й зручно користуватися нашим письмом так, як і більшості народів світу, які користуються для своїх мов різними видозмінами латинського письма. Свої оригінальні системи письма сьогодні застосовують: китайці, японці, бірманці, муонг-тайці (сіамці), багато народів Індії, корейці, ефіопи та інші народи їхньої країни, євреї (для мови іврит), араби та інші народи,

що сповідують іслам. У євреїв та арабів свої буквені (консонантні, тобто з позначенням для приголосних) системи письма, а в інших згаданих народів існують різні системи складового (силабічного) письма, за винятком китайців з їх давнім ієрогліфічним письмом, яке в них запозичили японці.

...

РОЗДІЛ VII

ПЕРШІ ПАРОСТКИ НАУКИ ПРО МОВУ

Для виникнення перших елементів науки про мову в стародавньому світі було два стимули: винайдення письмового відтворення усної мови і потім навчання молодого покоління рідної мови. Звичайно, рідну мову ще до організації шкільної освіти діти засвоювали від батьків та вихователів і вдосконалювали свої знання при спілкуванні з дорослими мовцями.

Для винайдення письма, про що йшлося в розділах IV і V, треба зорієнтуватись у власній мові, виокремити в потоці мовлення частини висловлювань та речень, відділити одне від одного слова з усіма їхніми формами, поділити слова на склади, а на завершення всього цього подрібнити на їхні складники — членоподільні звуки: це довгий шлях від ідеографії до фонографії, до винайдення літерного письма – алфавіту...

Після винайдення письма, а воно не відразу стало загальним надбанням, потрібно було навчити майбутніх грамотіїв користуватися письмовими знаками. Відомо, що школи писарів (скрибів) були як у стародавньому Єгипті, так і в Месопотамії.

Вам, навченим у школах, легко ділити на змістові елементи суцільний текст звукового мовлення. Однак, уявіть собі, як то було важко зробити першим грамотіям (не будемо ще казати – мовознавцям).

Ось для прикладу суцільний стародавній текст у перекладі нашою мовою: **"КОЛИВИЙДЕВОГОНЫПОПАДЕНАТЕРНИНУ1БУДЕСПАЛЕНАСКИР ТААБОЗЫЖЖЯСТОЯЧЕАБОПОЛЕКОНЧЕВІДШКОДУСТОЙХТОЗАПА ЛИВПОЖЕЖУ"** (*"Вихід"*, XXII, 5). Чи не правда, важко читати без поділу на слова та без розділових знаків? Проте в історії письма не швидко було винайдено і те, й те. Для цього винаходу багато довелося працювати, і та праця була справою перших мовознавців, хоч до систематизації їхніх знань було ще дуже далеко в історичній перспективі. Винайдення письма та початок його широкого застосування викликали інтерес до мови. Цей інтерес, крім його практичного боку – навчання мови та письма, мав і теоретичний бік: то були питання про походження людської мови, про стосунок мови до навколишньої дійсності, про правильне мовлення, а найпізніше постало питання про розмаїття людських мов. За біблійною

оповіддю, перша людина – Адам – дала імена всім тварям земним. "І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі – воно ймення йому" ("*Буття*", II, 19).

Як ви, напевне, знаєте, про виникнення різних мов розповідається в книзі "*Буття*": "І була вся земля – одна мова та слова одні... І промовив Господь: один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось початок їхньої праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони задумали чинити. Тож зійдімо і змішаймо там їхні мови, щоб не розуміли вони мови одне одного" ("*Буття*", XI, 1, 6, 7). Згідно з цією оповіддю, будівники Вавилонської вежі жили "в землі Сennaар", тобто на півдні Месопотамії, а втративши спільну мову, розселилися по всій землі. Якою ж мовою розмовляли в Едемі Адам з Євою, а потім їхні нащадки до всесвітнього потопу? Щодо цього автор книги "*Буття*" не мав сумніву: це була та мова, якою написано цю книгу. Можливо, найдивовижніше те, що ця мова під назвою іврит дожила як розмовна, так і писемна мова до наших днів. Для всіх давніх народів їхня рідна мова була єдиною справжньою людською мовою, а мови інших народів були якимсь непорозумінням. Так, наприклад, давні греки називали всі народи, що не розмовляли їхньою мовою (з усіма її діалектами) варварами [barbaroi], тобто невиразними белькотунами. Виняток було зроблено згодом для римлян, що засвоїли грецьку культуру. Грецький оратор IV сторіччя до Н.Х. Сократ визнавав "греками" всіх, хто сприйняв грецьку культуру: "Еллінами називаються всі, хто має з нами спільну культуру або спільну природу". Уже в VII сторіччі до Н.Х. епічний поет Гесіод, оповідаючи у віршах про походження світу, стверджував: "Найкоштовніший скарб людей – це їхня мова..." Однак у греків не було міфів про походження їхньої мови. Незважаючи на це, питання про виникнення імен і назв дуже цікавило грецьких філософів уже в класичну добу (V-IV ст.ст. до Н.Х.). Сперечалися про те, як були встановлені імена й назви: на підставі природи називаних речей та явищ [phy- sei] чи за домовленістю між людьми [thesei] або [потої]. Ця проблема знайшла відображення в діалозі Платона (427-347 до Н.Х.), відомому під назвою "Кратил, або про правильність імен". У цьому діалозі Платон у ролі співбесідників виводить свого вчителя Сократа (469-399 до Н.Х.) та його учнів. Поміж них Кратил – послідовник філософа Геракліта (VI-V ст.ст. до Н.Х.) у питанні про імена, де імена визначалися природою речей, та інший, Гермоген – послідовник у цьому питанні Демокрита (V-IV ст.ст. до Н.Х.), де вони встановлені за домовленістю між людьми [thesei] чи навіть випадково, ненавмисне [tykhei]. Позиція Сократа (тобто самого Платона) лишається дещо невизначеною, хоч, напевне, він схильний визнати радше аргументи Кратила, а не Гермогена. Співрозмовників у цьому діалозі цікавить питання про "істину перших імен", себто

те, що греки називали "етимологією". Для визначення цієї "істини" припускалися такі прийоми, як уставляння літер, вилучення їх, заміна одних іншими та переставляння їх для милозвучності. Ось приклад однієї з пропонованих у діалозі етимологій. Сократ аналізує грецьке слово, що означає "місяць": [selene], в іонійському діалекті [selenaie]. Зв'язок цієї назви зі словом [selas] (блиск, сяйво, яскраве світло) не підлягає сумнівам, та далі в Сократа наївні фантазії: "місяць – це сяйво [selas] старе і нове вічно [henon kai neon aeı]". Не маючи уявлення про те, що мова, як і все на світі, змінюється в часі й просторі, та про те, що мови мають різноманітні зв'язки одна з одною, давні греки й римляни в своїх етимологіях були далекі від науки й обмежувалися безглуздими вигадками. Треба сказати, що й у наш час люди, не обізнані з порівняльно-історичним мовознавством, яке править за підставу для наукових етимологій, часто створюють етимології не кращі, ніж їхні античні попередники. Слід мати на увазі те, що тепер існують етимологічні словники, ознайомлення з якими може зупинити політ невтримних етимологічних фантазій. Зрозуміло, що не в цих фантазіях були елементи сучасної науки про мову.

Уявіть собі давньогрецького вчителя та його учнів. Учитель пояснює вірші, знайомі вам у перекладі українською мовою: "Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея..." Навіть у цьому одному рядку все доводиться пояснювати учням: хто така ця співуча богиня, хто такий Ахілл, точніше Ахіллес, син Пелея, на кого він розгнівався і чому поет просить богиню "оспівати", тобто розповісти у віршах про гнів Ахіллеса? У школі, а в давніх греків [skholeı] це був вільний від щоденної праці час, – починалося вільне тлумачення тексту "Іліади". Ви знаєте, що в "Іліаді" розповідалося про сварку ахейських вождів Ахіллеса й Агамемнона, які не поділили здобичі, захопленої в околицях троянської фортеці Іліону. Тоді, приміром, у III сторіччі до Н.Х. грецькі учні, либонь, не мали сумніву щодо участі безсмертних богів на боці ахейців та на боці троянців, не мали вони сумніву й у тому, що була Троянська війна і що "Іліаду" створив від початку до кінця геніальний Гомер. Це тлумачення тексту як з погляду особливостей Мови (граматики та лексики), так і з боку змісту вже мали в собі елементи філології, а отже, й виниклого згодом у її надрах мовознавства.

Чому грецьким юнакам потрібно було давати філологічні пояснення прадавнього героїчного епосу? Річ у тім, що "Іліада" була створена (не скажемо написана, бо вона спершу була створена, а потім уже написана) мовою, якою в останні сторіччя першого тисячоліття до Н.Х. вже не розмовляли в самій Греції та в грекомовних країнах. Потрібно було пояснити учням, що означають застарілі форми імен та дієслів, яке значення мають витіснені з ужитку слова. Мабуть, і ви потребуєте пояснень, коли вам доводиться читати "Іліаду" в перекладі Бориса Тена (М.В.Хомичевського, 1897-1983). Давньогрецькі вчителі, хоч і називалися

"граматиками", були по суті філологами. За давнім визначенням, "граматика – це вміння читати й писати, а філолог – той, хто любить промови і захоплюється освітою". Не меншою мірою, ніж учителі філологи, основи майбутньої науки про мову закладали давньогрецькі філософи. Серед них насамперед треба назвати Арістотеля (384-322 до Н.Х.) – філософа-енциклопедиста, у творах якого знайшли висвітлення всі приступні йому сторони людських знань. Для філології особливо важливими були його трактати: "Риторика" – основи мистецтва переконання та "Поетика" – основи літературної критики. Аналізуючи тексти, Арістотель визначив чотири частини мови: ім'я, сполучник, дієслово й артикль.

Аналізуючи досягнення античних філологів та філософів у вивченні мови, треба віддати їм належне – без їхніх досягнень у Європі не могла б виникнути сучасна наука про мову. Обмеженість античної філології (так називатимемо її на відміну від мовознавства) полягала ще й у тому, що вся дослідницька думка не виходила за межі однієї мови, було відсутнє будь-яке порівняння з іншими спорідненими чи неспорідненими мовами, а це суперечить засадам сучасного мовознавства. Звичайно, порівняно з давніми греками римляни, що засвоїли грецьку культуру та вивчили грецьку мову, були в сприятливішому становищі, ніж греки. Вони могли зіставити свою латинську мову з давньогрецькими діалектами та загальногрецькою мовою (койне) елліністичної доби, але не могли ще зробити висновків із цього зіставлення. Надто близькі були одна від одної щодо граматичної будови обидві ці індоєвропейські мови. Традиція грецької філології, що досягла високого рівня розвитку особливо в єгипетській Олександрії у III–II сторіччях до Н.Х., перейшла до Риму. Якою непоправною для всього стародавнього світу й наступних за ним століть аж до нашого часу була загибель у вогні славнозвісної олександрійської бібліотеки. Під час пожежі цієї книгозбірні в 47 році до Н.Х. в ній загинуло *це* менш як 800000 томів. Олександрія за елліністичної епохи з її Мусеєм (бібліотекою) була найбільш значним культурним осередком стародавнього світу. Там жив і автор краще за інших збереженого підручника "Граматичного мистецтва" Діонісій Тракієць (170- 90 до Н.Х.), вигнаний з Олександрії 144 року до Н.Х. Його навчальний посібник, мабуть, призначався для римських юнаків, що вивчали грецьку мову. Для нас він є найприступнішим джерелом граматичних знань античного світу. Наша шкільна наука досі значною мірою залежить від того джерела.

Коли порівняти досягнення античних філологів в описі їхніх мов – грецької та латинської – з досягненнями (можливо, сучасними їм) індійських граматиків, то доводиться визнати, що успіхи індійців були помітнішими, ніж досягнення греків та римлян. Проте з роботами індійських мовознавців європейські вчені ознайомилися тільки наприкінці XVIII – на початку XIX сторіччя... Індійські вчені,

що досліджували свою літературну мову – санскрит, дали докладний опис фонетики цієї мови, розробили оригінальну теорію чергування голосних, заклали основи морфологічного аналізу слів, виділили в них основи та афікси словозміни й словотворення, поділили слова за частинами мови. Автором зразкової (з погляду сучасних мовознавців) описової граматики санскриту був Паніні (приблизно IV або III сторіччя до Н.Х.). Його граматика була викладена у вигляді близько 400 правил. Її докладно коментував Патанджалі, а потім традиція граматичних описів в Індії не переривалась аж до появи там європейців. Звичайно, ні в давній Індії, ні в давній Греції не було нічого подібного до порівняльно-історичного вивчення мов. Мова для стародавніх філологів уявлялася один раз сформованою і незмінною системою. Треба було, щоб минуло майже 25 століть до виникнення думки про історичний розвиток мов.

Багато в чому наслідки праць грецьких та індійських філологів відповідали один одному, бо йшлося про мови тієї самої граматичної будови – індоєвропейські флективні мови.

Суперечки про те, як виникли імена й назви – згідно з природою позначуваних словами явищ чи за домовленістю між людьми, власне, зводилися до проблеми походження людської мови, що в давнину не пов'язувалося з проблемою походження людей. Не менш запеклими в стародавньому світі були суперечки про те, чи є мова впорядкованою системою чи безладним набором елементів. Це були суперечки про так звані аналогії – порядок у мові й аномалії – безлад у мові. Ось, наприклад, ми кажемо: *диво* (одн.) і *дива* (мн.), але *чудо* (одн.) і *чудеса* (мн.), *зілля* (наз. відм.) і *зілля* (род. відм.), але *теля* (наз. відм.), *теляти* (род. відм.). Де тут порядок, а де безлад? Очевидно, в мові є і те, й інше. Та чи можна мову в її цілісності вважати стрункою будовою – системою чи безладною купою будівельного матеріалу? Тепер ми знаємо, що в мові є правила і є винятки з них, пояснювані її розвитком у просторі й часі.

Цілком упорядкованою може бути та мова, в якій нема історії, тобто штучна, вигадана мова, в ній правила без винятків.

Напевне, ви зрозуміли, що суперечка про впорядкованість чи безладність мови була така сама марна, як і суперечка про походження імен та назв.

Однак не треба суворо судити античних філологів. Це вони поділили літери грецького алфавіту на такі, що позначають голосні, приголосні, напівголосні та двоголосні (дифтонги) звуки, вони встановили вісім частин мови, визначили категорії імен: роди, види, способи, числа й відмінки, поділили слова на прості, похідні від простих та похідні від похідних, визначили категорії дієслів: способи, стани, часи, дієвідміни. Вершиною олександрійської філології було не

"Граматичне мистецтво" Діонісія Тракійця (це було його прізвище, а не племінна належність!), а такі трактати, як "Про синтаксис" Аполлонія Дискола (це також прізвище – "важкий") та "Загальна просодія" (вчення про наголоси) Елія Геродіана (II сторіччя до Н.Х.). Олександрійські філологи знайшли в Римі своїх гідних продовжувачів. Поміж них був Марк Терентій Варрон Реатинський (116-27 до Н.Х.), що написав 25 книг "Про латинську мову", "Про латинське мовлення", "Про подібність слів", "Про давні писемності", "Про походження латинської мови". Він уважав, що латинська мова походить від еллінського діалекту давньогрецької мови. Цим доводилося шляхетне походження латинської мови: вона не була варварська! Незаперечним досягненням римської філології був твір Марка Веррія Флакка "Про значення слів", що зберігся лише в стислому викладі якогось Феста. Найзнаменитішим римським граматиком часів Римської імперії був Елій Донат – автор "Граматичного мистецтва" (350 рік до Н.Х.). Його ім'я стало загальним як назва граматик. Завершенням римських творів з граматики були "Основи граматики" Прискіана (491-518 від Н.Х.). У галузі етимологій римляни "перевершили" своїх грецьких попередників. Зразки етимологій "від протилежного" наводить М.Фабій Квінтіліан (приблизно 30-40 – 100 від Н.Х.) у своєму творі "Виховання оратора": *canis* (*non canit*) тобто "собака" (зветься так тому, що він не співає), *lucus* (*non luset*), тобто "гай" (зветься так тому, що він не світить). Ви знаєте, що латинська мова тривалий час була мовою наукової літератури та релігії в країнах Західної Європи і за її посередництвом народи Європи прилучалися до античної культури в добу Відродження.

Між стародавнім світом греків та римлян і епохою європейської експансії, епохою відкриття заокеанського світу історики вміщують середні віки (після занепаду Риму в 476 році від Н.Х. і до відкриття Америки в 1492 році, а інколи відтягають їх до французької революції 1789 року).

У галузі філологічних наук, точніше – на ниві паростків майбутнього мовознавства середні віки в Європі були періодом застою. Єдиними мовами, що заслуговували вивчення, вважалися мови Святого письма – гебрайська, давньогрецька й латинська, але з гебрайською (іврит) та давньогрецькою мало хто був знайомий в Західній Європі до епохи Відродження. Вважалося, що латинську мову створили вчені люди – грамматики.

Латинська граMATика для широких мас була "чарівною книгою". Так із *grammarium* утворилося французьке *grimoire* зі значенням чарівної книги. "Серед латинських народів одні люди зветься світськими, а інші – духовними". Так писав Анрі де Кріссе (XIV ст.), маючи на увазі, що світські люди – це не освічені, а духовні – освічені. Мова освічених – це латина, тобто мова з граMATикою, а мова

неосвічених не має граматики. Проте навіть у мовленні освічених людей класична латина, лишаючись ще розмовною мовою, видозмінювалась, і виникла протилежність між класичною латинською мовою – мовою римської літератури та розмовною латиною – "нищою", або "кухонною". Поміж народів Західної Європи крім тих, що розмовляли романськими мовами – безпосередніми нащадками латинської мови – були ще германці й кельти. Контактуючи з римлянами, ці германські та кельтські народи значною мірою засвоїли римську культуру й запозичили у римлян принцип абеткового письма. Від римлян вони сприйняли й християнську релігію, що стала державною релігією Римської імперії за Константина (роки його правління – 324-337). Однак, що робити проповідникам християнства серед тих народів, які не розмовляють латинською мовою?

Так виникла потреба перекладу священних книг новими європейськими мовами. Першопрохідцем у цій справі був єпископ Ульфїла (або Вульфїла, 318-338), що переклав Євангелію готською мовою і створив готський алфавіт. Його переклад написано срібними літерами на пурпуровому пергаменті. Він зберігається в Швеції, у книгозбірні Упсальського університету. В такий спосіб довелося порушити "монополію" гебрайської, давньогрецької та латинської мов щодо Святого письма. У середньовічній Європі нові мови стають літературними. Одним із перших оборонців нових мов (у цьому випадку – романських) виступив Данте Аліг'єрі (1265-1321) у своєму трактаті "Про народне мовлення" (латинською мовою).

Першою спробою зорієнтуватися у взаєминах європейських мов були "Роздуми про мови європейських народів" Йосифа Юста Скалігера. Він установив між ними три основні групи, які назвав: язик – Деус, язик – Гот і язик – Бог, тобто романські, германські та слов'янські мови. Зовсім невдалими були спроби встановити спорідненість європейських мов з мовами семітськими; за приклад чого може правити словник Етьєна Гішара: "Етимологічна гармонія єврейської, халдейської, сирійської, грецької, латинської та французької мов" (Париж, 1606 рік). Чи не дивне те, що в наш час до цієї "етимологічної гармонії" повертаються прибічники так званої ностратичної теорії, що обґрунтовують первісну єдність мов Африки, Європи та Азії?

Після відкриття для європейців Америки виникла можливість (спершу для купців та місіонерів) познайомитися з мовами, що зовсім не схожі на європейські, і виявилось, що для опису їх не можна використовувати латинську граматику. Довелося відмовитися від ідеї про те, що в Америці знайшли притулок 11 зниклих з Палестини "колін Ізраїля". Були й такі вчені, що пояснювали відмінності мов

американських індіанців від європейських мов тим, що індіанці навмисне видозмінили мови європейців для того, аби європейці не могли здогадатися, про що розмовляють індіанці...

На порозі нового часу прагнення узгоджувати граматику з логікою і створювати універсальну граматику знайшло найяскравіший вияв у "Загальній граматиці", відомій під назвою "ГраMATика Пор-Рояля" (1660) двох авторів – Антуана Арно (1612-1694) та Клода Лансло (1615-1699). На противагу цьому прагненню англійський філософ Джон Локк (1632-1704) визнав відмінність між логікою і граMATикою.

Відсторонена і зневажена порівняно з граMATикою та лексикою фонетика, нарешті, привернула до себе увагу: 1660 року створено й видано "ГраMATико-фізичний трактат" Джона Уолліса (1616-1703). Так на межі XVIII й XIX сторіч завершилася підготовка для створення нової науки про мову – мовознавства.

...

РОЗДІЛ X

МОВА, РАСА, НАРОД, КУЛЬТУРА

Коли йдеться про такі наші поняття, як мова, народ, культура, то ми розуміємо, що всі вони пов'язані одне з одним. Проте, цей зв'язок не є нерозривним. Якщо хтось правильно розмовляє українською мовою, це ще не означає, що він є українцем від самого свого народження. Можна зустріти людину, яка не розмовляє українською мовою, а її батьки були українцями, але їй довелося жити за кордоном і спілкуватися з людьми, котрі не розмовляли по-українському. Тепер це не рідкісний випадок. Хіба мало є українців і в самій Україні та в інших країнах, які не розмовляють українською мовою? Російсько-українська двомовність – характерне явище, зокрема в східній частині нашої країни. Російська мова мала виняткове значення для українців. Багатовікова культура російського народу, його література можуть бути здобутком не лише одного російського народу, тим більше, що в розвитку цієї культури брали участь не тільки росіяни, але й інші народи, серед яких були й українці. Участь цих інших народів зрозуміла, беручи до уваги, що багато іномовних за своїм походженням народів жило поряд із росіянами в одній державі.

В історії людства бувало так, що завойовані народи засвоювали мову та культуру своїх завойовників. Так було, наприклад, в Європі з кельтськими народами, що засвоїли мову та культуру римлян. Траплялися і протилежні випадки. Завойовники, які прийшли на Балканський півострів із берегів Волги (їх називали булгарами) засвоїли (на території сучасної Болгарії) мову та культуру завойованих

ними слов'ян. Цілком зрозуміло, що найчастіше завойовники нав'язують свою мову завойованій ними людині (так, наприклад, у Латинській Америці).

Важко відповісти на запитання, чи існує зв'язок поміж расою, народом і мовою. Коли вже мова зайшла про раси, доведеться сказати про науку, яку називають антропологією. Її назву утворено від грецького слова [anthropos] – "людина". Ви, напевне, пригадуєте "Чоловека в футляре" А.П.Чехова? Цьому Белікову дуже подобалося це грецьке слово.

Слово "раса" є одним із основних понять сучасних біології та антропології. Воно утворене з латинського слова *ratio*, яке вже в VI сторіччі від Н.Х. стало вживатися в розумінні "вид тварин або рослин". У такому самому розумінні в італійській мові почало вживатися слово *razza* (від * *ratione*). З італійської це слово перейшло у французьку мову, як *race*, а згодом у німецьку *Rasse* і в інші мови, в тому числі й в українську мову – раса.

У 1740 році шведський ботанік Карл Лінней (1707-1778) визначив чотири раси людства: 1) європейці, 2) американські індіанці, 3) азіати, 4) африканці.

Його класифікація рас мала, як ви бачите, географічну основу. Сучасна наука про людину, яка є частиною тваринного світу – антропологія – визнає існування трьох первісних або великих рас: 1) білої ("кавказоїди"), 2) жовтої ("монголоїди"), 3) чорної ("негроїди"). Американські індіанці ("америнди") й полінезійці вважаються пережитками давньої білої раси, котра поширилася ще до того, як поділилися кавказоїди та монголоїди. Залишки цієї давньої раси поєднуються антропологами під назвою "австралоїдів". Ця раса відігравала важливу роль у формуванні американських індіанців і полінезійців. Перші з них тепер в основній масі монголоїди, а другі мають деякі ознаки монголоїдів. Великі раси поділяються на малі – вторинні раси та підраси.

У теперішній час ні географічне поширення, ні мови, ні культури безпосередньо не пов'язані з поділом людства на раси. Відмінність рас виникла внаслідок тривалої ізоляції окремих груп людства географічними та суспільними (соціальними) бар'єрами. Нині великі раси, які існують, належать до того самого виду (антропологи називають його розумною людиною – *homo sapiens*) і до тієї ж родини (*Hominidae*).

У книзі "Жизнь животных" (М., 1971. – Т. VI. – С. 600) великі раси називаються: 1) екваторіальна (австрало-негроїдна), 2) євразійська (європейська), 3) азіатсько-американська (монголоїдна).

Ця класифікація базується на суто зовнішніх (морфологічних) ознаках, що не мають значення для діяльності людей. Тепер повсюдно спостерігається змішання всіх рас, народів, народностей та племен. Можливість їхнього змішання,

наприклад, білої та чорної раси в Америці, так званий інтербридинг є доказом їхньої приналежності до того самого біологічного виду.

Расистами ми називаємо людей, які всупереч даним антропології намагаються довести, що їхня раса краща за раси всіх інших людей, або що біла раса має якусь перевагу перед жовтою і чорною расами. Це, звичайно, було в минулому, але, на жаль, це питання ще й тепер хвилює легковірних людей.

Французький письменник і дипломат ХІХ сторіччя граф Ж.А. де Габіно видав трактат – "Нарис про нерівність людських рас". Граф, звичайно, не був антропологом і розумував у міру своїх можливостей щодо відмінностей людських рас. Не можна без обурення згадувати про маревні ідеї цього графа, які так охоче підхопили оскаженілі расисти ХХ сторіччя.

Ви, напевне, здогадуєтесь, що тут ми маємо на увазі німецьких нацистів, або фашистів, що оголосили себе справжніми арійцями, нацією панів, яким дозволено підкоряти "нації рабів" – неповноцінних людей.

Хто такі справді арійці або арії?

Арійцями (або аріями) називалися кочівники, які перейшли через пасмо Гіндукуша і вдерлися в долину так званого "П'ятиріччя" ("Пенджаб") приблизно на початку другого тисячоліття до Н.Х. їхня індоарійська мова була однією з індоєвропейських мов, і ці мови іноді називаються арійськими.

Німецькі нацисти залічували себе до арійців, на відміну від приречених до винищення євреїв, хоча і німці, і євреї з погляду антропології належать до однакової євразійської раси. Між іншим, німецькі нацисти називали своїх союзників японців почесними арійцями, хоча японці належать до монголоїдної раси. Різниця між німцями та євреями полягає не в расі, а в мові, і то лише в тому випадку, коли євреї розмовляють своєю давньою мовою.

До виникнення генетики – біологічної науки, яка вивчає спадковість у розвитку організмів – при класифікації рас брали до уваги колір шкіри, колір очей, форму та колір волосся, зріст і виміри різних частин тіла. Тепер для цієї класифікації зважають на групи крові та на склад генів. Якщо антропологія вивчає людей як частину природи, то етнологія вивчає людські суспільства в часі й у просторі. Етнологію, або етнографію можна назвати наукою про етноси.

Як уже згадувалося, грецьке слово [ethnos] рівнозначне нашому слову "народ". Етнос – спільність людей, що визначається їхньою мовою, їхньою культурою та територією, на якій вони мешкають, а в теперішній час іще й їхнім державним устроєм, тобто їхнім підданством. Слова "нація" і "народ" можна вважати синонімами. Від слова "нація" (латинське natio) було утворено слова "націоналіст" і "націоналізм", які в нас інколи мають негативне значення.

У глибоку давнину, в епоху становлення *прапрапредків сучасної людності, якщо це становлення відбувалося в різних центрах нашої планети, мала існувати єдність раси, мови та культури. Однак у теперішній час такої єдності вже не спостерігається.

В Африці, де представлена велика чорна раса (екваторіальна, або негроїдна), мови африканських народів істотно відрізняються одна від одної. Серед темношкірого населення африканського континенту розрізняються народи, що розмовляють мовами банту (в цих мовах слово "банту" означає "люди"), народи, що розмовляють судано-гвінейськими мовами, нілотськими та ще багатьма іншими мовами.

В Азії серед народів монголоїдної раси істотно відрізняються один від одного щодо своїх мов так звані урало-алтайські, сино-тибетські, палеазійські та ще багато інших народів.

На Кавказі співіснують мови білої і жовтої раси: там є іберо-кавказькі мови – грузинська, абхазька, черкеська, адигейська, кілька десятків мов у Дагестані та ще кабардинська, чеченська, інгуська мови, є тюркські мови – азербайджанська, балкарська, кумицька, є також індоєвропейські мови – осетинська, вірменська, татська, талиська.

Не можна сказати про мовну єдність тубільних народів Північної, Середньої та Південної Америки. Лише перелік цих численних назв зайняв би чимало місця в цій книзі і, хоча ці народи належать до американського варіанту монголоїдної раси, їхні мови відрізняються одна від одної навіть типологічно: там існують і полісинтетичні, і аглютинативні, а також, за свідченням Едуарда Сепіра, є навіть і одна флективна мова.

Ідея нерівноцінності рас так само, як ідеї нерівноцінності мов різної будови та різних культур не має нічого спільного ні з антропологією, ні з етнологією, ні з культурологією, ні з мовознавством. Порівняльне вивчення культур уможливило визначення їхнього первісного територіального поширення та їхньої відносної хронології, але не визначає їхньої об'єктивної цінності.

Різні сторони, чи складники, культури народів розвиваються нерівномірно, і в наш час технічні досягнення європейської культури стали здобутком більшості народів світу...

У наші дні існує чимало багатонаціональних держав, як, наприклад, Індійська республіка (Бхарат), Сполучені Штати Північної Америки (США), Швейцарія, Російська Федерація, держави африканських народів, які визволилися від колоніальної залежності. У зв'язку з цим набуває значення мовна політика урядових кіл. У США мовна політика зводиться до того, щоб змусити

представників усіх національностей розмовляти англійською мовою. В Швейцарії визнаються рівноправними чотири мови: німецька, французька, італійська та ретороманська (це, власне, не одна, а кілька споріднених мов). У Російській Федерації при наявності російської мови, що об'єднує всі народи та народності, офіційно декларується рівноправність усіх національних та етнічних мов.

Якщо поняття "етнос" охоплює собою поняття нація, народ, народність, плем'я, то можлива відмінність між ними має кількісний, а не якісний характер: нація або народ кількісно більші, ніж народність, а народність так само більша, ніж плем'я.

У зв'язку зі значним географічним поширенням європейських національних мов у колишніх європейських колоніях спостерігається процес територіальних видозмін цих мов, який доходить до формування так званих креольських мов. Тепер їх чимало в різних частинах світу і деякі з них стали навіть державними мовами в колишніх колоніях європейських народів. Так, наприклад, у недавно створеній державі Папуа в східній частині Нової Гвінеї була визнана мова піджін-інгліш (тобто бізнес-інгліш), лексика якої в основному англійська, а граматики – можна сказати – своєрідна тубільна і не має нічого спільного з англійською граматикою. Однак, більшість цих гібридних креольських мов є мовами торговельних стосунків, і вони співіснують із тубільними мовами. Так, у республіці Гаїті (в західній частині острова Гаїті) поряд із державною французькою мовою існує місцева креольська мова, лексика якої в основному французька, але граматики її більш схожа на граматику однієї з західноафриканських мов, ніж йа французьку граматику. Існують також, як уже згадувалося, місцеві особливості європейських мов у колишніх колоніальних країнах. Є певні особливості в англійській мові Сполучених Штатів, такі, що дають привід говорити про два варіанти англійської мови: американо-англійський і британо-англійський. Так само й з португальською мовою: протиставляються європейська португальська і бразильська португальська мови.

Внаслідок вивчення географічного поширення мов у їхньому минулому та теперішньому стані виникла наука під назвою географія мов, лінгвістична географія або лінгвогеографія. З нею пов'язується ареальна лінгвістика (в латинській мові слово *area* – "тік", або "гарман" – набуло значення "територія", від нього утворено слово "ареал" із таким самим значенням). У лінгвогеографії і в ареальній лінгвістиці розрізняються: 1) суцільні ареали, 2) розірвані ареали та 3) ізольовані, або острівні, ареали.

Так, наприклад, у нашій республіці українська мова має суцільний ареал. У Російській Федерації російська мова має суцільний ареал від її західних кордонів

аж до узбережжя Тихого океану на сході, але в його межі укріплюються фінно-угорські мови на берегах Волги, які мають тепер розірвані і навіть ізольовані ареали. Ареал вірменської мови в Нагірному Карабаху та ареал азербайджанської мови в Нахічевані на півдні Вірменії також є ізольованими, чи острівними.

Ініціатори ареальної лінгвістики італійські мовознавці Г.І.Асколі (1829-1907) і М.Дж.Бартолі (1873-1946) прийшли до висновку про те, що у великих ареалах поширення кількох споріднених мов або окремої мови найчастіше зміни спостерігаються в центральних частинах ареалів, а архаїчні факти зберігаються на периферії ареалів. Так, в ареалі давніх індоєвропейських мов периферійна давньоіндійська мова (санскрит) у своїй лексиці зберегла давні назви спорідненості: "брат, сестра, син, дочка", а мови центральної частини ареалу – давньогрецька та латинська замінили їх новими словами: в грецькій [adelphos] і [adelphē] – "брат" і "сестра", в латинській – [filius] і [filia] – "син" і "дочка". Граматична будова санскриту також виявляється архаїчнішою, ніж будова грецької мови.

У теперішній час нема мов, які б не взаємодіяли з іншими мовами, тобто не зазнавали впливу інших мов або не впливали на інші мови. Взаємодія мов може мати різні наслідки залежно від того, які саме мови взаємодіють: 1) близько споріднені, 2) неблизько споріднені, 3) зовсім неспоріднені, 4) однотипні чи різнотипні... Ось, наприклад, українська та російська – це близько споріднені мови. Поміж представниками цих мов цілком можливе взаєморозуміння. В українській мові, звичайно, є чимало запозичень із російської мови, зокрема слів іномовного походження в російській мові.

При взаємодії мов відмінних типів можливі лише одиничні запозичення слів. Так, наприклад, у японській мові багато, звичайно, видозмінених англійських слів, але й в англійській мові є декілька японських слів, переважно такі, як і в нашій мові: кімоно, самурай, карате тощо.

(Можна твердити, що при взаємодії близько споріднених мов можливі запозичення не лише в лексиці, й в граматиці (зокрема, в галузі синтаксису). Малоймовірними виявляються фонетичні впливи однієї мови на іншу. Фонетика звичайно буває дуже стійкою. При взаємодії неблизько споріднених або зовсім неспоріднених мов, а тим більше різнотипних мов запозичення найчастіше спостерігаються в сфері лексики (креольські мови є винятком). Прикладом одностороннього впливу можуть бути латинські слова в нашій мові (хоч вони запозичені не безпосередньо з латинської мови, а через нові європейські мови): *студент, лекція, аудиторія, університет* тощо.

Креольські мови Африки, Америки, Полінезії можуть бути прикладами взаємодії різнотипних мов. Таку взаємодію можна назвати схрещуванням мов. Креольські мови виникають не лише при зіткненні двох мов, але іноді і при взаємодії кількох мов і без постійної основи (соціальної бази) на певній території.

Ви, напевне, пригадуєте, як у комедії Мольєра "Міщанин-шляхтич" заповзятливі молоді люди, видаючи себе за турків, дурили наївного пана Журдена, і при цьому вони використовували мішану мову моряків Середземного моря, так звану лінгва франка, яка складається з елементів іспанської, італійської, турецької та арабської мов.

Ця назва – лінгва франка – застосовується для мов, що стали міжплеменними чи навіть міжнародними при наявності великої різномовності в деяких країнах. Таке становище спостерігається, наприклад, в Африці, де на заході мовою лінгва франка є мова хауса, а на сході – свахилі.

Якщо ви зустрінете десь термін "етногенез", знайте, що йдеться про історію виникнення якогось народу. Найчастіше таке виникнення належить дописьмовим епохам і про нього можливі лише гіпотези. Питання про етногенез східних слов'ян цікавило вже автора "Повісті временних літ": "Откуда есть пошла русская земля..." На його думку, словом "русь" варяги називали східних слов'ян, предків росіян, білорусів та українців (яких називали також малоросами).

Коли починається історія народу? Напевне, тоді, коли вперше згадується його назва в анналах історії? Але ж народ може існувати й до першої згадки про нього в якомусь письмовому джерелі. Над з'ясуванням етногенезу працюють історики, археологи, етнологи, мовознавці, але їм найчастіше не вдається узгодити наслідки своїх праць, установити зв'язок між пам'ятками матеріальної культури і мовою її творців.

У різноманітних формах взаємодії мов та в їхньому походженні (воно називається глотогенезом) розрізняються такі випадки: мова пришельців поширилася на території, де вже існувала мова тубільців, у цьому випадку мова тубільців називається субстратом (латинське *sub* – "під", *stratum* – "шар"), а мова пришельців – завойовників називається суперстратом (латинське *super* – "над"); якщо мова тубільців зазнає впливу мови пришельців, але мова пришельців не витіснює мови тубільців, то в такому випадку мова пришельців називається адстратом (латинське *ad* – "при"). Ось вам приклади: в Єгипті поряд із тубільною єгипетською мовою за часів панування македонської династії Птолемеїв (305-31 до Н.Х.) поширилася грецька мова, що мала значний вплив на пізньоєгипетську – коптську мову, але не витіснила її з ужитку. Грецьку мову в Єгипті можна назвати адстратом єгипетської (коптської) мови. Після завоювання Єгипту арабами в 638

році від Н.Х. там поширилася разом із релігією арабів – ісламом – арабська мова, яка витіснила мову єгиптян майже повсюдно. Арабська мова в Єгипті стала суперстратом.

Таке саме становище було в Галлії, в майбутній Франції. До завоювання Галлії римлянами (58-51 до Н.Х.) її тубільною мовою була кельтська мова. Вона була там субстратом латинської мови, яку засвоїли галли (кельти). Після прибуття до Галлії германських племен-франків (від них колишню Галлію стали називати Францією) на пізньолатинську мову місцевої людності мав деякий вплив германський діалект франків. Цей діалект був лише адстратом, а латинська мова в Галлії була суперстратом. Нащадком латинської мови в колишній Галлії залишилася сучасна французька мова.

Можна ще згадати про те, що з етнологією змагається наука, що тепер називається соціологією (латинське *societas* означає "суспільство") – наука про структуру та історію людських суспільств. Якщо між соціологією та етнологією спершу існувала якась різниця, то тепер її важко встановити.

У теперішній час етнос визначається не лише мовою, культурою і територією, на якій він поширений, але й державними кордонами. Щодо проблеми стосунків рас і мов ви можете прочитати в книзі Фелікса Лушана "Народи, раси и языки", яку було видано в російському перекладі.

РОЗДІЛ XI

ОДНА МОВА ДЛЯ ВСІХ ЛЮДЕЙ?

Чи була колись в найдавніші часи в людства одна мова? Так могло бути лише тоді, коли людей було ще дуже мало, і всі вони жили десь недалеко одні від одних, у якійсь одній країні. Вчені називають таку можливість моногенезом людства і моногенезом його мови. Можливе і щось протилежне: полігенез людства і полігенез людських мов, тобто перетворення тваринних предків людства у справжніх людей не в одному місці земної кулі, а в кількох різних місцях і відповідно до цього виникнення людських мов незалежно одна від одної в різних місцях (це називається поліцентризмом антропогенезу і глотогенезу^і). Напевне, кожний народ хотів би, щоб його мовою розмовляли всі народи світу і щоб не існувало ніяких мовних кордонів. Проте кожний народ не міг би погодитись з тим, щоб мова якогось іншого народу була б спільною мовою для всіх народів світу. Адже кожен народ вважає свою мову якщо не найкращою, то принаймні найзручнішою для спілкування. Крім того, важко було б нав'язати людям ідею рівноцінності всіх натуральних, тобто таких, що історично склалися, людських мов.

Наявність у сучасному світі багатьох мов (загальну їхню кількість дуже важко визначити через відсутність певних меж між мовами та діалектами) призвела в процесі мовного спілкування народів до значного поширення деяких мов. Ці мови стали використовувати і ті народи, для яких вони не були рідними.

У Європі такими міжнародними мовами на Сході була грецька мова (котру використовували також у Єгипті, в Малій Азії та на Близькому Сході), а на Заході – латинська мова, яка залишалася до XVII-XVIII сторіч мовою наук, католицької церкви, дипломатії. До першої світової війни (1914-1918) мовою міжнародних стосунків була французька, а тепер такою мовою стала англійська мова.

За межами Європи в Північній Америці і на Близькому Сході роль міжнародної мови відігравала арабська мова у зв'язку з поширенням ісламу. На Далекому Сході в такій ролі виступали малайська (індонезійська) та китайська мови. В Індії до англійського завоювання міжнародною мовою був санскрит, а в XVI-XVII сторіччях на півночі в так званій імперії Моголів (фарсійська) – новоперська мова. Про мови, що відігравали роль лінгва франка, вже йшлося в попередньому розділі.

Щоб уникнути переважання якоїсь національної мови над іншими мовами, в Європі виникла ідея створити штучну міжнародну мову.

...Лейбніц, наскільки нам відомо, був першим творцем штучної міжнародної мови, але його мова не вийшла за стіни його кабінету, як і його пасиграфія (алфавіт для всіх мов). Серед невдалих спроб створити міжнародну мову була навіть спроба використати назви нот і різних їхніх сполучень для створення слів штучної мови.

Чи не простіше було б створити міжнародне письмо, тобто однакове для всіх мов світу, ніж вигадувати міжнародні штучні мови? Виявляється, що це зовсім не просто. Щоб винайти штучну мову, треба замінити її словами слова натуральних мов і розробити хоча б дуже просту граматичну систему для створення осмислених текстів.

Міжнародне письмо – це не фонографія, не фонологічна транскрипція, за допомогою якої можна передати фонетику даної мови. Зрозуміло, що транскрипція фонетичної системи окремих мов не може забезпечити взаєморозуміння людей, що розмовляють різними мовами.

Міжнародне письмо – пасиграфія – створювалося як ідеографія – система ідеограм, кожна з яких означала поняття, спільні для людей, що розмовляють різними мовами. Зрозуміло, що спільних для всіх людей понять менше, ніж слів якоїсь мови, навіть зважаючи на те, що складні поняття можна виражати, сполучаючи слова, котрі виражають прості поняття, як, наприклад, екологія – наука про середовище, яке оточує людей і про охорону цього середовища. В такому

випадку в тексті, де слово екологія повторюється декілька разів, довелося б повторювати вище наведений його багатослівний еквівалент. Візьміть якийсь тлумачний словник і спробуйте підрахувати, скільки треба ідеограм для заміни ними слів натуральної мови! Замість пасиграфії тепер колекціонери всіх речей, що їх колекціонують, використовують цифрові коди. Кожен колекціонер має такий цифровий код, у якому цифрами означаються цілі речення на національних мовах. Так, наприклад, "1. 35" означає – "Я збираю поштові не проштемпельовані ("не гашені") марки всіх країн". Це просторі економно, але обмежено певним колом інтересів.

У XIX сторіччі не мав успіху проект фон Габеленца, як і деякі схожі на нього проекти, в котрих створення міжнародної мови замінювалося створенням пасиграфії.

Якими можуть бути слова штучної мови: не схожими на слова якоїсь із натуральних мов, або, навпаки, запозиченими із натуральних мов?

Штучні мови, в яких використовувалися навмисне вигадані слова чи видозмінені до невпізнання слова натуральних мов, виявилися недовговічними.

Перша штучна мова, яка певною мірою поширилася в Європі, була створена І.М.Шлейхером у 1880 році. Ця мова одержала назву волапюк (із англійського World Speech – "Світова мова"). Згідно з ідеєю Шлейхера видозмінені слова європейських мов мали бути винятково милозвучними і такою здавалася назва винайденої ним мови: волапюк.

Слідом за волапюком створюється декілька штучних мов, але в їхній лексиці використовується словниковий склад європейських мов, а їхня граматики зведена до мінімуму правил, зрозуміло, без винятків. Із штучних міжнародних мов XIX сторіччя найбільш загальноновизнаною і поширеною стала мова есперанто, створена польським лікарем Людвігом Заменгофом (1859- 1917). Назва цієї мови була утворена від французького дієслова *espérer* (від латинського *sperare* – "надіятися, сподіватися") і Заменгоф сподівався, що винайдена ним мова розв'яже проблему міжнародної мови і приведе до взаєморозуміння всіх народів світу. Есперанто до цього часу використовується як допоміжна міжнародна мова і вивчається в деяких школах, наприклад, в Англії. Лексика есперанто складається переважно зі слів романських мов, у меншій мірі зі слів німецької та англійської мов і в найменшій мірі зі слів слов'янських мов. Таким чином есперанто, як і інші міжнародні штучні мови, є міжнародним насамперед для народів, що розмовляють європейськими мовами. Його лексика виявляється доступною для тих народів Африки, Азії та Океанії, які так чи інакше знайомі з європейськими мовами.

На початку ХХ сторіччя мова есперанто була вдосконалена кількома французькими мовознавцями. Це вдосконалене есперанто назвали ідо (скорочене – есперантідо – нащадок есперанто). Ця мова відома також як реформоване есперанто. Трудність вивчення цієї мови та схожих на неї мов полягає в засвоєнні її словникового складу, який у тій чи іншій мірі мусить бути знайомим народам Європи.

Грамматика такої мови, як ідо, дуже проста і послідовна. Вона складається з декількох правил без жодних винятків. Ці правила можна помістити на двох – трьох сторінках. У цій граматиці нема розрізнення граматичних родів, нема синтетичних відмінків (тобто тих, що виражаються зміною форм слів), є лише протиставлення однини й множини, дієслова не змінюються щодо осіб, чисел. У всіх дієслів є однакові покажчики часів – теперішнього (голосний – "а" в закінченні), минулого (голосний – "і" в закінченні), майбутнього (голосний – "о" в закінченні), та умовного способу (голосний – "и" в закінченні). Словотворення здійснюється за допомогою афіксів і основоскладання (композиції). Ось зразок тексту в мові ідо: "En la konfero on konstatis ke nun uijente ni mustus fortigar nia movado ed acelerar la progreso di Ido" – переклад: "На конференції було констатовано, що тепер мусимо негайно посилити наш рух і прискорити прогрес Ідо" (з бюлетеня "Progreso" – 1991. – № 293).

Як штучна допоміжна міжнародна мова була запропонована латинська мова без флексій (*Latine sine flexione*), яка викликала загальне обурення філологів-класиків. Порівняно з ідо та есперанто мало популярними виявилися штучні міжнародні мови, як, наприклад, новіаль і окциденталь.

Принципи створення штучних міжнародних мов тепер опрацьовують мовознавці, й у зв'язку з цим виникла нова галузь мовознавства, яка одержала назву "інтерлінгвістика".

РОЗДІЛ XV МОВА І МИСТЕЦТВО

Цілком зрозуміло, що мова є основою всіх словесних мистецтв як усних, так і писемних. Без людської мови не було б ні усної словесності, ні поезії, ні прози. Всі словесні мистецтва є динамічними мистецтвами, бо вони виявляються в часі. А що власне ми називаємо мистецтвом? Можна сказати так: мистецтво – це творча діяльність людей, спрямована на створення естетичних (або – переважно естетичних, а не утилітарних) цінностей. У цьому визначенні цінностями називається все те, що для людей має не матеріальну, а духовну вартість, що задовольняє як їхні почуття, так і їхній розум.

Якщо розрізняти динамічні та статичні мистецтва, то до перших можна залічити крім словесного мистецтва ще музику і балет (мистецтво танців). Статичними можна назвати живопис у всіх його різновидах (художню графіку, орнаменталістику – мистецтво створення орнаментів – візерунків, так званий абстрактний живопис тощо), скульптуру (гліптику – різьблення, пластику – ліплення), архітектуру.

Поділ мистецтв на образотворчі та необразотворчі нас не задовольняє, бо по суті всі мистецтва є образотворчими, тільки одні створюють зорові (оптичні), а інші – слухові (акустичні) образи.

Музика буває вокальною (спів) та інструментальною. У вокальній музиці можуть сполучатися словесне і музичне мистецтва (романси, опера). Сполученням музики з хореографією є балет ("орхестика"), а досить складною формою сполучення мистецтв є театр, театральні вистави.

У давньогрецьких театральних виставах сполучалися словесність (декламація), музика (вокал) і танці.

Лише ті мистецтва, в яких мала значення людська мова, могли давати повну інформацію, тобто інформацію про все, що має бути в компетенції людей. Як мова є системою словесних знаків, так і музика є системою членоподільних, тобто таких, що відрізняються один від одного, звуків. Музика діє на психіку людей, отже передає передусім естетичну інформацію, яка згодом у свідомості людей може "перекладатися" і на логічну інформацію залежно від того, хто сприймає виконання музичного твору. Однакові для музики і для мови особливості звуків (як коливання пружного середовища – повітря) використовуються в цих сферах людської діяльності по-різному. Тут ідеться про висоту, тривалість та силу звуків.

Як уже згадувалось вище, в мовах світу висота і тривалість звуків можуть мати фонологічне значення, тобто використовуватися для розрізнення значень мовних елементів (звукових типів, складів, слів). Дві сторони музичного твору – це його ритм та мелодія. В мові ритм має особливе значення в поезії, яка через ритм зближується з музикою.

У кожній людській мові загальна кількість розрізнявальних (діакритичних) та смислових знаків, хоча вона може бути дуже великою (зокрема смислових або семантичних знаків), але неодмінно обмежена.

Це можна сказати і про музику, і про хореографію (орхестіку), в них, як і в мові, знаки цих мистецтв становлять певну знакову систему.

Таким чином, і музику і хореографію можна вивчати з семіотичного погляду. Це вивчення почалося лише недавно і має бути перспективним. У давній Греції лірична поезія (як індивідуальна лірика – монодія, так і хорова лірика – хородія)

була безпосередньо пов'язана з музикою. З нею пов'язувалася певною мірою і епічна поезія, твори якої рапсоди декламували під акомпанемент струнних музичних інструментів. Від назви цих рапсодів (тих, які об'єднували окремі епічні пісні у великі епічні поеми) походить назва окремих частин таких великих творів, як "Іліада" та "Одіссея" – рапсодії.

На відміну від динамічних мистецтв, статичні мистецтва – живопис, скульптура, архітектура, що є власне "образотворчими" мистецтвами в тому розумінні, що в них створюються конкретні зорові образи, ці мистецтва мають по суті необмежений інвентар тих образів, котрі є не умовними знаками, а власне образними знаками. Так, наприклад, портрет якоїсь людини не є самою людиною, а лише її образним знаком.

Статичні мистецтва можна поділити на площинні (планіметричні) – живопис, художня графіка, орнаменталістика, каліграфія – і об'ємні (стереометричні) – скульптура (гліптика і пластика) та архітектура (в розумінні мистецтва, а не утилітарного будівництва). Порівняно з живописом і близькими до нього площинними мистецтвами скульптура й архітектура (об'ємні мистецтва) обмежені в наборі своїх виражальних засобів. Незважаючи на ці особливості статичних мистецтв, і їх можна вивчати в семіотичному "розрізі". Таке можливе вивчення їх диктується "позамовною" семіотикою, яка є частиною семіотичної культурології. Для цієї науки, що в наш час лише починає оформлятися, зразком для дослідження є мовна семіотика, а мовна семіотика, як ми вже прагнули показати, рівнозначна сучасному теоретичному мовознавству. Якщо можлива мовна інтерпретація творів статичних мистецтв (що є завданням мистецтвознавства), то можна вважати можливим і мовне тлумачення таких динамічних мистецтв, як музика і хореографія. Тут ми знову маємо підкреслити зв'язок кожної мовної інтерпретації з мовознавством.

Мова як система звукових знаків природно має зв'язок із музикою, хоч призначення звукових сигналів у мові (логічна інформація) відрізняється від їхнього призначення в музиці (первісна естетична інформація).

Мови світу в своїй письмовій формі мають зв'язок із площинними мистецтвами, бо всі системи письма, графічні системи, починаючи від образних ідеографій і кінчаючи алфавітним письмом, походять від первісних живописних зображень людей, тварин, рослин і взагалі від природного оточення людей далеких від нас епох. Ось, наприклад, сучасне ієрогліфічне китайське письмо можна вивчати як своєрідний різновид художньої графіки.

У країнах, де використовуються різні види алфавітного письма, каліграфія як мистецтво письма зазнала значного занепаду. Натомість у країнах, де вживається

ієрогліфічне письмо – в Китаї та Японії – каліграфія зберігає своє значення як певний різновид художньої графіки.

У площинному мистецтві цих країн Далекого Сходу значною мірою продовжує існувати зв'язок трьох мистецтв – художньої графіки, поезії та каліграфії.

В японців ця єдність (чи поєднання) мистецтв має свої характерні назви: сандзецу – "потрійна досконалість" (живопис, поезія, каліграфія), хіцубоку – "пензель і туш" (живопис і каліграфія), шьога-дохо – єдність прийомів живопису і каліграфії.

Каліграфія як мистецтво не занепала і в країнах, де використовують арабське алфавітне письмо. Залишаючись у межах сучасної семіотики, ми тут досить віддалились від мовознавства.

Однак треба сказати, що якраз через семіотику, через можливість семіотичного дослідження мистецтв, мовознавство набуло значення для їхнього вивчення саме як семіотичних систем. Тепер мовна семіотика є важливою для дослідження "позамовних" семіотичних систем, якими є не лише динамічні, але й статичні мистецтва.

НАРИСИ З ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

2. Природа назви

...назва є «знак, що служить для розрізнення, яка-небудь ознака, що впадає в вічі, яку я роблю представником предмета, що характеризує предмет, щоб уявити його собі в його цілісності». В різних мовах ці ознаки можуть бути неоднаковими. З точки зору власне логічної може уявлятися, що вони не мають ніякого чи майже ніякого значення для прямого смислу слова, до складу якого входять, але саме такий є шлях називання уявлень (понять), які потрапляють у сферу нашої уваги і для закріплення яких, щоб відрізнити їх від тисяч інших, для нас необхідний розрізняльний знак. Образ, або внутрішня форма слова, може пізніше стертися, забутися, слово може надалі існувати в мові як точний знак того, що з ним зв'язується в свідомості кожного члена певного мовного колективу. Але початковий крок появи тієї або іншої назви – найчастіше саме вибір, більшою або меншою мірою довільний, якоїсь ознаки речі, явища і т.д., ознаки, яка разом з обраною для слова формою (афіксами певного значення, часом – іншими засобами) утворює те, що ми називаємо словом і що дістає значення – смисл, який аж ніяк не безпосередньо впливає з покладеного в його основу образу – ознаки.

Той, хто вперше назвав пташку *снігура* теперішнім його найменуванням, яке стало загальним, відзначив одну характерну для неї рису: «Майже на всій території нашої країни, крім північних її частин, – це один з ранніх зимових гостей, які прикочовують до нас з півночі разом з першим снігом і заморозками» (...). Ця ж особливість птаха спинила на собі увагу і серба, який давав їй назву, але його уява висунула не конкретну ознаку зими – сніг, а зиму взагалі: по-сербськи птах цей зветься *зимовка*. Перший німець, який її назвав, пройшов повз цю особливість і задовольнився зовсім випадковою ознакою: по-німецьки снігур зветься *Gimpel* (середньовісньонімецьке *gumpel*), що етимологічно походить від дієслова *gumpen* «підскакувати, підстрибувати»; таким чином, снігур уявлявся «стрибунцем». Зовсім довільна інша, очевидно, спочатку жартівлива, німецька назва снігура – *Dompfaff* «соборний піп». Французи звать цього птаха *le bouvreuil*. Слово походить від латинського *bovariolus* «пастишок (коров'ячий)»: кажуть, що снігури охоче супроводять худобу. Інша французька назва снігура – *pivoine* – дана йому за квіткою «півонією»; очевидно, тут справило враження те, що у птаха-самця яскраво-червоні груди, шия і щоки. Кольоровий момент виступає в науковій – латинській – назві *Pyrhula (vulgaris)*, в основі якої лежить слово *pyrthos* «вогненного кольору, червоний».

Яку саме сторону враження зробити внутрішньою формою слова – це великою мірою залежить від фантазії того, хто дає назву, від гри його уяви, а також від того, чи прийме його вибір середовище, до якого він належить, чи цьому середовищу сподобається образна сторона слова і супровідна її оболонка, поки нове слово ще справді нове і чекає свого визнання.

Як розходяться мови, наприклад, в образній (етимологічній) стороні слів для визначення «капризу, примхи»! Росіянин поклав в основу своїх слів із значенням «примхи» уявлення про «хотіння» (*при-хоть*) або «чудо» (*при-чуда*); чех – про несерйозність (*roz-mar*, пор. *mariti* «розтрачувати, розтринькувати», *maru* – «марний»). У німецькій мові «примха» передається словом, етимологічно зв'язаним з місяцем, – *Laune*; інше слово – *Einfall* – від дієслова *einfallen* «спадати» (пор. укр. «спадати на думку»).

Поняття «бенкету» передається у слов'ян найстарішим словом *рігь* (рос. *пир*), тобто як основна ознака висувається пиття (пор. *пятика*, рос. *попойка*, ст.-грецьке *symposion*, буквально «спільне пиття (хмільних напоїв»)). Чехи вживають слово, однойменне з напоєм, – *kvass* (пор. уже старослов. *квасъникъ* «п'яниця»), або *hostina* (висунуто момент частування), або *hody* (висунуто момент часу, в розумінні «хорошого»). У поляків – теж *gody*, або *uczta* (висунута ознака почесті; пор. рос. *потчевать* з метатезою: в основі слова та ж ознака). Лат. *convivium* (пор. *vivere* «жити») містить ознаку «спільного життя» (спілкування). У французькій мові маємо *festin* (лат. корінь *fest-us* «святковий»), *regal* (вихідне значення – «королівський», пор. лат. *rex* «цар», *regalis* «царський») та *banquet*, що є зменшеною формою слова *banca* «лава, ослін» (лат. походження); від *banquet* і укр. *бенкет*, укр. та рос. *банкет*.

Щоб мати уявлення про примхливість називання в тому, що стосується образів, які обираються до нього, цікаво, наприклад, придивитись до того, **що** в окремих мовах усталюється як назви рослин. Ось хоч би назви ромашки (*Matricaria* L.) в болгарській мові (крім звичайної *рамон*, що становить запозичення, яке кінець кінцем сходиться на *готанус* «римський»): *белеоч* в уявленні – білі очі; *бял попок* – власне «білий попик»; *върти-поп* – сказати б, «вертипіп», *лай-кучка* – «бреши-сучка» (ще й *лалай-кучка* – «бреши-бреши-сучка»), *попадийка* – «молода попадая» тощо, *подрумиче* – власне «подорожник, придорожник» (пор. *друм* – «велика дорога, шлях»). З інших мов див.: діалектні російські *сосонька* (примхливо пов'язане з діал. *сосна*), *моргун*; сербське *прстенак* «перстеник» і т.д. Або – назви кульбаби : рос. *одуванчик* (від того, що цю квітку легко «одувать»), діал. *попово гуменцо*, *львиний зуб*; болг. *борец* (до *бор* – «сосна»), *глушило*, *глушина*, *глухарче* –

власне «глухарик; тетерначок», *горчивич* (відношення до «гіркового»), *конско цвete* «коняча квітка», *магарашка млечка* (власне «ослиний молочай») і т.ін.

Українці і росіяни *смородину* називають так за її запахом (пор. укр. *сморід*, рос. нар. *смород*). Інша українська назва – *порічки*, тобто кущі, що ростуть понад річкою; у поляків – *porzeczki, porzeczka* або *krzak porzeczkowy*, тобто «порічковий кущ». У німців назва – від часу свята – *Johannisbeere* «Йоаннова ягода». Французьке *groseille* – із староалеманського *Krauzelbeere*, буквально «кучерява ягода».

В той же час чимало є й таких найменувань, внутрішня форма яких повторюється в різних мовах незалежно в одній від одної, очевидно, завдячуючи своє існування стійким асоціаціям, які виникають одночасно в багатьох. Так, довгу жердину біля колодязя, що служить підоймою для витягання відер, українці і росіяни називають *журавлем* (пор. і *лебідка* – від *лебедя*); таке ж об'єднання значень знаходимо і в поляків (*zoga*), чехів (*jerab*) (навіть чи в останніх під німецьким впливом) та ін.; пор. ще нім. *Kranich* «журавель» і *Kran* – «підіймальний кран», англ. *crane* – з обома значеннями. Те ж саме об'єднання значень існувало вже в старогрецькій мові. Подібне і в угорській *gemeskut* – «колодязь з журавлем», *gem* – «чапля», *kut* – «колодязь, криниця».

«Сад, садок» і «город» дуже часто називаються коренем, який означає «обгороджене місце»; пор. укр. *город*, рос. *огород*, польське – *ogrod* «сад», *warzuwny* – «город», болг. *градина* «сад», серб. *градина* «паркан, пліт; сад; город»; чеське *zahrada* «сад; город»; лат. *hortus* «сад», грецьк. *chortos* «огорожа»; обора для худоби»; бретон. *garz* «пліт, тин; сад»; нім. *Garten* «сад» і под.

«Обличчя» в багатьох мовах називається коренем дієслів із значенням «бачити», напр., укр. *вид* (пор. діалектне *видіти*). Це ж маємо в литовському *veidas* (пор. *veizdmi* – «бачу»), франц. *visage* (пор. лат. *visus* «вигляд; зір»), нім. *Gesicht* (пор. *sehen* «бачити»).

«Гирло ріки» в багатьох мовах називається коренями із значенням «рот», «губи» (море «п'є» ріку): пор. укр. *устя* : *уста*, рос. *устье* : *уста*; латин. *ostium* «устя» : *os* «рот»; нім. *Mundung* : *Mund*; франц. *l'embouchure de riviere* : *la bouche*. В англійській мові паралельно до німецької – *mouth* з обома значеннями.

7. Слово і поняття

Як результат наших відчуттів (відчуття – процес і результат відбиття в свідомості людини тих або інших властивостей матерії, яка діє безпосередньо на

відповідні органи тіла) і сприйняття (сприйняттями звать більші або менші сукупності відчуттів, пов'язувані з предметами і явищами зовнішнього світу в цільному акті пізнання єдиних об'єктів), що є безпосереднім відбиттям предметів і явищ зовнішнього світу, які діють на органи наших почуттів, – у свідомості людини виникають уявлення. Одні уявлення – це чуттєво наочні образи дійсності, в більшій або меншій мірі відновлені пам'яттю (уявлення пам'яті про бачене, почуте і т. д.); інші – продукти переробки відчуттів і сприйняття уявою (уявлення уяви).

Відчуття, сприйняття і уявлення за своєю природою конкретні, безпосередньо зв'язані з речами, які ними відбиваються. Здатність людини до узагальнення свого життєвого досвіду, набутого за допомогою відчуттів, сприйняття і уявлень, знаходить свій вираз у поняттях, одній з найважливіших форм людського мислення. В них людина закріплює за допомогою слів загальні ознаки речей, які вона нагромаджує в процесі свого спілкування із зовнішнім світом, постійно зазнаючи його впливів і реагуючи на них своїми діями...

Поняття можуть бути правильними, якщо вони відбивають дійсність і узагальнюють істотні, найважливіші ознаки дійсності, і помилковими і навіть зовсім безглуздими, якщо за допомогою слів (словесних знаків) закріплюється виділення в ролі важливих рис дуже випадкових або зовсім невідповідних природі речей, що існують незалежно від людської свідомості. До кола правильних понять належать, наприклад, у їх більшості поняття-узагальнення дослідних і математичних наук, здобуті й підтверджені постійно можливою перевіркою їх, поняття історичних наук, перевірені застосуванням їх до паралельних фактів історичного життя людства, і т.д.: *електрика, катод, анод, електрони, іони, атом; диференціал, логарифм, коефіцієнт; діабет, нефрит, шизофренія; феодалізм, капіталізм, комунізм* і т.п. До кола помилкових і безглузвих понять відносяться такі, як *чаклунство, чари, алхімія, некромантія* (грецьке – «заклинання мертвих»), *метемпсихоз* (грецьке) «переселення і втілення душ», *спіритизм* «забобонне спілкування з «духами» померлих», *ангели, демони, музи, наяди, рай, пекло, флогістон* (згідно з помилковою хімічною теорією кінця 17 і початку 18 століття, – особлива летюча, невидима і невагома речовина, від якої залежить горіння), *монади* (в ідеалістичній філософії Лейбніца – вічні, неподільні первоелементи, наділені властивостями руху, уявлення і т.д.) тощо.

Слова є найважливішим засобом для нормальної людини закріпити за допомогою звуків мови здобуте з дійсності узагальнене знання предметів, явищ і т.д. ...

Вираження понять словами людської мови звичайно не являє собою такого паралелізму між знаками (словами) – з одного боку, і поняттями (значеннями) – з другого, якого можна було б сподіватись, підходячи до справи з невірних, абстрактних позицій: ні в якому разі не можна думати, що в мовах саме стільки слів, скільки понять.

Точне називання навіть таких, наприклад, більше за інші виразних предметів, як деякі частини нашого тіла, далеко не завжди є фактом мовної дійсності. Ті зрушення в значеннях, які в цьому відношенні спостерігаються в різні епохи і від однієї спорідненої мови до іншої, – чудові свідчення хисткості наших сприйнятів навіть у цій сфері конкретного. Так, по-чеськи *ret* не «рот», а «губа», (пор. *huba* «морда, пика»); *brada* – «підборіддя», а не тільки «борода», *vous* не «вус», а «волосся в бороді»; «борода» ж – *vousy* (множина); *leb* не «лоб», а «череп»; *lice* не тільки «обличчя», а й «щока» (пор. укр. застаріле *лиця* «щоки»).

По-польськи «рот» (грубо) – *geba* (що етимологічно відповідає українському *губа*); «щока», як уже згадувано, *lice* – (тому «обличчя» – *lica*, тобто множина, власне – «щоки»).

По-болгарськи й по-сербськи *brada* – «борода» і «підборіддя». Нім. (діалектне) *Schlung* (літературне *Schlund*) «глотка» засвоєне українською мовою як «шлунок» і т.д.

Характерні є зміни частин тіла і в інших мовах. Так, грецьке *stomachos* замість свого первісного значення «гортань, горло» набуває значення «отвір шлунка, шлунок»; у латинську мову воно входить із значенням «стравохід» і «шлунок», звідти – у французьку мову як «шлунок» і згодом «живіт». Лат. *bucca* «щока (товста, надута)» перейшло в більшість романських мов у значенні «рот» (франц. *Bouche*, італ. *bocca*, ісп. *boca*). Грецьке *kardia* означає і «серце», і «верхнє устя шлунка», «шлунок», і т.п.

Умовність сприйняття відображеного в словах мови, позначається і в тому, що, наприклад, німець обов'язково розрізняє *Arm* і *Hand* (перше – «рука від кисті до плеча», друге – «кисть руки»), *Fuss* «нога (ступня)» і *Bein* «нога», *Finger* і *Zehe* (перше – «палець на руці», друге – «на нозі»), в той час як, розмовляючи по-українськи, до нарочитого розрізнення цих уявлень ми вдаємося тільки в разі спеціальної потреби і висловлюємо тоді поняття за допомогою сполучення слів.

Українська мова. Енциклопедія.

МОВА І СУСПІЛЬСТВО – нерозривна єдність двох явищ, пов'язаних між собою як часткове і загальне, як невід'ємна сторона й одна з обов'язкових ознак цілої сусп. системи в її безперервному функціонуванні. Найтиповішим видом сусп-ва є етнічне (етнос), народ, а найтиповішою його ознакою – мова. Мова як найважливіший засіб спілкування здатна обслуговувати суспільство в усіх сферах людської діяльності. І хоч зміни в неї можуть вносити окр. сусп. групи, а то й поодинокі мовці, остаточне прийняття цих змін залежить від згоди на них сусп-ва в цілому.

На будь-якому етапі розвитку мова як сусп. явище виступає і як суспільно-історична норма. Тенденція до цього спостерігається уже в носіїв найдрібніших *говірок* і виявляється у визнанні тільки своєї говірки та відкиданні тих рис суміжних говірок, що суперечать їхнім говірковим нормам. В основу норми літературної мови лягають, як правило, особливості найвпливовішої говірки (*діалекту*) певної мови. Проте, оскільки цей діалект (чи говірка) починає репрезентувати певну мову в цілому, він позбувається вузько-місцевих, нехарактерних для інших діалектів мови рис, залучаючи до свого складу чимось перспективні для розвитку літературної мови риси інших діалектів. Тим самим первісно діалектна основа літературної мови стає наддіалектною, відбиваючись особливо в творах фольклору, народної поезії, мовні норми яких стають зразковими і набувають значного поширення.

Кожна мова, розвиваючись у часі і просторі, має відмінності між її фіксаціями, зробленими в різні періоди її історії, а також між місцевими різновидами (говірками, *говорами*, *наріччями*). Головним критерієм при визначенні того чи того мовного утворення як мови чи діалекту є не стільки його суто лінгвістичні особливості, скільки, знову ж таки, сприйняття суспільства: часом дуже віддалені з лінгв. погляду мовні утворення виступають як діалекти (напр., верхньо- і нижньонімецькі), тим часом порівняно близькі мовні утворення розглядаються як окремі мови (напр., болгарська і македонська). Крім часового і просторового вимірів, мова має схильність диференціюватися ще й соціально. На відміну від розвитку в часі і просторі, що відзначається особливостями на всіх рівнях (фонетичному, граматичному, лексико-фразеологічному), соціальні різновиди мови (соціолекти, варіанти мови, характерні для різних сусп. прошарків, профес. жаргони), як правило, розрізняються тільки лексично. Проте й соціальні різновиди відіграють важливу роль у її розвитку (напр., у творенні стилів літ. мови, професійної лексики), не кажучи вже про те, що неперехідної грані між соціолектами (й професіоналізмами) та іншими виявами мови, напр., діалектами,

архаїчними її шарами, не існує. Відмираючи, мова може в ост. період свого існування ставати засобом спілкування лише певних соціальних або професійних груп, трансформуючись у своїх субстратних рештках у якесь *арго* (жаргон), що зближує її з соціальними варіантами мови; і, навпаки, щойно виникла мова, доки вона пошириться серед усіх прошарків етн. суспільства, може бути приналежністю лише окремих соціальних верств. Наслідком соціального розвитку певного лінгвістичного утворення є й витворення на його основі літературної мови, що виникає внаслідок піднесення суспільного статусу його до рівня мови. Літературна мова, хоч у її основі лежить певний діалект, завдяки тому, що її суспільна функція порівняно із станом діалекту значно підноситься, набуває більшої розвиненості. Ті ж риси, що властиві певною мірою кожному мовному утворенню (говірці, говорі, наріччю, мові), а саме – вибірковість, Традиційність, правильність – набувають у літературній мові особливої обов'язковості з огляду на те, що всі часткові норми стосовно елементів мовної системи і їхнього використання зазнають повної кодифікації. Літературна мова збагачується завдяки використанню усіх наявних засобів базового та ін. діалектів мови, потенційних внутрішніх ресурсів мови (зокрема, тенденцій словотворення), а також більшою чи меншою мірою за допомогою зовнішніх (лексичних) і внутрішніх (семантичних, тобто, кальок) запозичень з інших мов. У зв'язку з надзвичайним розширенням своїх функцій у літературній мові за сприятливих обставин розвиваються різноманітні, насамперед функціональні, стилі (діловий, науковий, публіцистичний, стиль художньої літератури тощо), що передбачає збагачення мови стиліст. синонімами різних рівнів.

Поява етносів у процесі суспільного розвитку людства супроводжувалася виникненням їхніх мов. Для первісного суспільства були характерні такі спільності, як рід, плем'я, племінний союз, яким відповідали родові або племінні мови, мови племінних союзів. За феодалізму формувалися народності, а отже, почали з'являтися їхні мови. З розвитком капіталізму виникли виразніші, ширші етнічні об'єднання – нації, яким відповідають мови окр. націй. Через подрібненість феодальних держав (зокрема у Європі), а також слабку ще розвиненість мов окремих народностей для феод. суспільства було характерне використання паралельно з мовою своєї народності надетнічних (екстериторіальних, часто мертвих) мов типу латини (у народів Зх. й Центр. Європи), старослов'янської мови (у православних слов'ян, а також румунів і молдаван) тощо. З розвитком національних мов, які стали виконувати всі суспільні функції, необхідність у цьому відпала. Однак потреба в міжнародних зв'язках зумовила доконечну об'єктивність виділення ряду живих мов для обслуговування цих зв'язків. Так, у ролі т. з. світових мов сьогодні виступають найпоширеніші національні мови – англійська,

французька, німецька, іспанська, російська тощо. Дедалі гострішою стає потреба в існуванні універсальної єдиної «іноземної мови», у функції якої найзручніше використовувати планову (штучну) мову. Найпоширенішою й ефективно використовуваною (уже понад 100 років) виявилася тут мова есперанто..., відносно незначне поки що поширення якої, очевидно, пояснюється не стільки її лінгвістичною недосконалістю, скільки тим, що мовна ситуація світу, розвитку людства як суми етнічних суспільств ще не досить визріла для масового застосування цієї мови, оскільки в обставинах, які існують, потреби людства ще задовольняють національні мови вужчого використання і ті з них, які застосовують також у ролі т. з. світових мов.

У контексті загальної проблематики Мова і суспільство українська мова має багато своєрідних моментів. Вона досягла відносно високого рівня досконалості у своєму внутрішньому розвитку, однак останній певною мірою гальмується і поки що недостатньо убезпечений від рецидивів регресу. Державний статус української мови з 1989 р. на території України – основного місця її поширення – лише утверджується. Для українського суспільства характерне те, що українська мова використовується різною мірою у різних частинах України. Якщо в Західній Україні (Галичина, Західна Волинь, Буковина, Закарпаття) рідна мова українцями використовується однаковою мірою незалежно від їхнього соціального статусу, професії, освіти, міського або сільського походження, то на Наддніпрянщині (особливо на сході й півдні) уживаність її узалежнена від соціальної, професійної, освітньої й інших ситуацій, у яких перебувають її потенційні користувачі. Щодо нац. меншин України..., то ступінь поширеності серед них української мови, особливо на сході і півдні України, ще нижчий. Значною є частка українців, що схильна вважати рідною мовою російську. Російськомовними здебільшого є великі міста Східної і Південної України. Зазначені особливості у функціонуванні й поширеності української мови в Україні впливають з обставин її історії – таких, зокрема, як: 1) тривалі періоди відсутності української державності (спроби її відновлення були невдалими або короткочасними); 2) входження територій України протягом століть до складу різних держав (об'єднання основного масиву етнічних українських земель в єдиній державі стало можливим лише після 2-ї світової війни); 3) зумовлений значною мірою церковнослов'янською мовною традицією багатовіковий відрив освічених українців від власної живомовної основи (формування сучасної літературної мови на народній основі розпочинається тільки після цілковитої втрати Україною решток автономії, перетворення її на колоніальний придаток Росії); 4) розташування України між двома могутніми слов'янськими країнами – Росією та Польщею, які намагалися її повністю мовно й культурно асимілювати (русифікувати або полонізувати); 5) болісний і затяжний

процес формування національної інтелігенції, основного носія національної свідомості й літературної мови (її формуванню всіляко протидіяли держави, до складу яких увіходила Україна). Нічого, по суті, не змінилося в радянський період, бо імперські традиції дореволюційної Росії (тільки під демагогічним прикриттям нової фразеології) діяли і далі, ще жорстокіше, будучи спрямованими як на пряме фізичне знищення українського народу, а відтак і мови (голодомор 1933 р., періодичні масові репресії, насамперед проти української інтелігенції, мовний геноцид), так і на його поступову денационалізацію (демографічна політика вивезення українців поза межі України і завезення неукраїнського населення на її територію, поступова ліквідація освіти українською мовою аж до середньої школи, насильне і цілковите усунення української мови зі сфери державного управління й виробництва тощо). Усе це поставило дальше існування українського суспільства і української мови перед серйозною загрозою. Тим часом логіка розвитку людства і, зокрема, народів Європи вимагає утвердження і розвитку суверенної України, а отже, її національної культури і мови. Здобуття Україною 1991р. державної незалежності було історичною закономірністю. У нових умовах розвиток українського етнічного суспільства, носія української мови, як і розвиток самої української мови є одним з найефективніших засобів консолідації українців, усіх народів України. Програма розвитку мов в Україні... підносить статус української мови до рівня державної. Українська мова як державна не тільки не виключає, а й передбачає збереження та розвиток мов інших народів України. Державний статус забезпечить її нормальний розвиток як національної мови українців і як засобу міжнаціонального спілкування народів країни. Однак Закон про мови впроваджується непослідовно, нерішуче, а часто одверто саботується. З огляду на кризовий стан української мови, особливо на сході і півдні України, крім суто організаційних державних заходів, які не будуть ефективними, якщо суспільство не усвідомлюватиме їхньої потреби, життєво необхідним є зміцнення мовної стійкості українського народу, посилення дієвості джерел, що її живлять, а саме – національної традиції, національної свідомості та солідарності, національної культури, злагоди й співпраці між українцями та іншими народами країни. Це, зі свого боку, передбачає подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод, що заважають животворності зазначених джерел. Дієвості джерела національної традиції в Україні заважала і заважає досі фальсифікація історії України, історії української мови, української культури в цілому, а також сучасної української літератури. На догоду політичним спекуляціям імперського, шовіністського гатунку, нехтуючи канонами наук. об'єктивності, фальсифікатори силкуються відірвати українців від традиції Київської Русі, позбавити їх власної історії. Появу української мови і в працях російських учених (Ф. Філін), і в публіцистичних творах (О. Солженіцин)

намагаються показати не як наслідок тривалого й закономірного процесу, що привів до формування трьох східнослов'янських мов у часи Київської Русі, а як результат «історичної випадковості» значно пізнішого періоду (монголо-татарської навали, польсько-литовського панування). Тим самим воскрешається антинаукова, часом і тепер проголошувана концепція існування й досі «триєдиного рос. народу у складі трьох його різновидів» – великоросів, українців (малоросів) і білорусів, що взагалі перекреслює існування українців як окремого народу. Національна традиція у галузі української літератури всіляко нівелювалася замовчуванням багатьох письменників, їхніх творів, цілих літературних напрямів, а також, з одного боку, викривленою інтерпретацією життя і творчості українських класиків, де затушковувалися національно-визвольні, патріотичні мотиви і виділялися соціальні, а, з другого, замість виявлення їхньої самобутності перебільшено підкреслювався «благотворний» вплив на них російської літератури. Фактично всі ці дії були спрямовані на те, щоб позбавити українську літературу національної традиції, самобутності, перетворити, зрештою, на бліду тень російської літератури. До знецінення української національної традиції у галузі культури веде беззастережне віднесення тільки до російської культури цілої низки українських діячів – письменників, художників, композиторів, учених (Феофан Прокопович, В. Боровиковський, Д. Бортнянський, М. Остроградський, О. Потебня, В. Вернадський та ін.).

Чимало шкоди завдано нівеляцією нац. традиції у галузі мови, де доходило, по суті, до її деукраїнізації та русифікації. У ній знищувалися своєрідні особливості (фонетичні, граматичні, лексико-фразеологічні) під приводом того, що вони, мовляв, призводять до відриву України від Радянського Союзу, а в мову силоміць вводилися російські слова і кальки. Національна свідомість та солідарність викорінювалися під приводом класової боротьби з українською буржуазією – тотальними репресіями проти національної інтелігенції, селянства Східної України («розселення», голодомор 1933 р. тощо) як головного носія української народно-розмовної мови на Наддніпрянщині. Після 1939 р. аналогічних репресій зазнало населення Західної України як національно розвиненішої частини країни. Ці геноцидні заходи і замаскована під протибуржуазну антинаціональну діяльність радянської влади і КПРС своїми фальшивими гаслами підривали як розвиток української національної свідомості (оголошуваної «націоналістичною»), так і національної солідарності (кваліфікованої як «антинародна», «буржуазно-націоналістична», концепція «єдиного потоку»). Українців було штучно поділено на кілька позбавлених єдності соціально-національних груп – східних українців («східняків»), західних українців («західняків»), інтелігенцію, селян, протиставлених, крім цього, й мовами або їх сурогатами (українська, російська,

суржик). Дієвості джерела національної культури заважала хибна теорія радянської культури, начебто «соціалістичної змістом, національної формою» (коли і зміст у культурі має бути національним, тобто щільно пов'язаним з національним життям у всіх його виявах і складності). Дієвості джерела національної злагоди і співпраці заважало застосування фальшивого жупела «українського буржуазного націоналізму» щодо українців і звинувачення у націоналізмі всіх національних груп і меншин (крім росіян) в Україні при одночасному проголошенні як єдино «інтернаціонального» російського і російськомовного населення України.

Зазначені перешкоди стояли (і певною мірою ще стоять) на заваді консолідації українського суспільства, природному розвитку укр. мови, відродженню національних мов інших народів України. Саме тому, поряд зі здійсненням організаційно-політичних заходів, утвердженням державності України, потрібне глибоке наукове вивчення проблематики мови і суспільства стосовно української мови в Україні.

Проблеми мови і суспільства вивчає *соціолінгвістика*.

О.Б.Ткаченко

МОВЛЕННЯ – процес реалізації мовної діяльності, єдиний об'єктивний прояв *мови*. Поняття мовлення охоплює такі конкретні аспекти мови, як усне висловлення вголос, промовляння без сприйманої на слух *артикуляції* (т. з. внутрішнє мовлення), письмову фіксацію висловлень у процесі їх формування, а також *тексти* як письмове відображення чи усні повторення процесів висловлення і як результати цих процесів. Мовлення як загальний процес суспільної мовної діяльності складається з індивідуальних актів мовлення кожного члена мовного колективу. Оскільки індивідуальні акти мовлення є носіями певної конкретної інформації, розрахованої на свідоме сприйняття іншими членами мовного колективу, поняття мовлення охоплює також конкретну семантику кожного висловлення – усного чи писемного. У сучасній *лінгвістиці* поняття мовлення слідом за Ф. де Соссюром розглядається в протиставленні поняттю мови, під яким при цьому розуміється мовна система як упорядкована сукупність структурних *одиниць мови* – фонем, слів, граматичних форм, синтаксичних схем, словосполучень і речень. Серед відмінностей цих двох протиставлених аспектів мови звичайно підкреслюється активність, динамічність, суб'єктивність, індивідуалізованість, довільність, цілеспрямованість, ситуативна зумовленість мовлення і пасивність, статичність, об'єктивність, суспільна закріпленість, обов'язковість, незалежність від ситуації, нецілеспрямованість системи мови. При такому протиставленні мовна система (мова) здебільшого ставиться на єдиний

онтологічний рівень з мовленням як один з двох однаковою мірою автономних мовних проявів. Мовлення ж нерідко розглядається як реалізація мовної системи. Тут не враховується, що мовна система є лише внутрішньою властивістю мови, наявної тільки у вигляді мовлення. Об'єктивно існують повторювані в різних висловленнях роз'єднані в просторовому і часовому відношеннях варіанти структурних одиниць мови, систем. характер яких проявляється в подібностях і відмінностях конкретних висловлень (явищ мовлення) при їх зіставленні.

Як реальний конкретний прояв мови в цілому мовлення є явищем набагато складнішим і піддається дослідженню значно важче, ніж абстрактна мовна система. На відміну від парадигматичного характеру мовної системи, в якій структурні елементи мови лише виділяються, протиставляються один одному та об'єднуються за своїми структурними особливостями в групи відносно однотипних інваріантних одиниць, мовлення має синтагматичний характер лінійно формованих конструкцій, у межах яких поєднуються і взаємодіють структурно різнотипні одиниці мови, що зазнають у цих умовах широкого варіювання. Найбільш поширеним є варіювання в галузі семантики лексичних одиниць. Велику кількість варіантів допускає звукова сфера мовлення – фонемі, просодичні характеристики слів, інтонаційне оформлення речень. Варіювання в галузі лексики набуває характеру паралельного функціонування синонімів як повнозначних, так і службових слів. Трапляються варіанти і в формах словотвору та словозміни. Варіювання мовних одиниць у процесах мовлення залежить від трьох основних факторів екстралінгвального і внутрішньомовного характеру: ситуації і сфери функціонування мовлення (соціальне чи професійне середовище, цільове спрямування мовлення), індивідуальних особливостей мовця (вік, освіта, фах, стать), фонетичного, лексичного і синтаксичного контексту. Окремий вид розходжень між інваріантами мовної системи і варіативними проявами мовлення становлять характерні для розмовної практики узвичаєні відхилення від стандартизованих мовних норм і випадкові індивідуальні помилки мовлення.

Мовлення є основним об'єктом лінгвістичних досліджень. При цьому спостереження ведуться як над самими процесами мовлення (здебільшого за допомогою звукозаписувальної та експериментально-фонетичної апаратури), так і, частіше, над текстами. Абстрактна мовна система та її елементи піддаються лінгв. опрацюванню лише на вищих етапах абстрагування й узагальнення, зокрема в типол. дослідженнях і при розгляді загальнотеоретичних проблем мовознавства. Результати досліджень мовлення здебільшого набувають узагальненого характеру і стають компонентами наук. опису мови як системи («лінгвістики мови», за термінологією Ф. де Соссюра). Разом з тим дослідження конкретних явищ мовлення ведуть до розкриття об'єktiv, закономірностей самих процесів мовлення

і є основою розробки лінгвістики мовлення, яка на сучасному етапі набуває інтенсив. розвитку. Найбільше лінгвістика мовлення вивчається в рамках спільної для мовознавства і лінгвістичної філософії теорії мовних актів, яка висвітлює особливості формування в різних ситуаціях окремих типів висловлень, підпорядкованих певним комунікативним цілям, і в лінгвістиці тексту як одному з аспектів багатопрофільної філологічної теорії тексту. До сфери лінгвістики мовлення належить також осн. проблематика стилістики, мови художньої літератури, мови окремого письменника, риторики, відповідні (далеко не всі) аспекти синтаксису.

О. С. Мельничук.

ПИСЬМО – знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі. Найперші спроби письмової фіксації думок і повідомлень виникли ще в первіснообщинному суспільстві (кінець кам'яного віку). Внаслідок культурного розвитку людства письмо зазнало еволюції, у ході якої історично склалися чотири його типи залежно від смислового обсягу графічних знаків: піктографічне, ідеографічне, складове та літерно-звукове.

Піктографічне (від лат. *picus* – писаний фарбами, намальований і грец. *γράφω* – писати) письмо – найдавніший тип знакової фіксації мови. За допомогою малюнків (піктограм, тобто зображення на камені, дереві, глині предметів, дій і подій) схематично передавався загальний зміст вислову без відображення мовних особливостей тексту (звуків, слів, їх послідовності і граматичних форм). Синтетичний характер цього письма відповідав полісинтетичному ладові первісних мов. Піктографічне письмо з'явилося, очевидно, тоді, коли люди почали усвідомлювати і виділяти з мовного потоку речення, і остаточно оформилося, вірогідно, в епоху неоліту (8–6 тис. до н. е.). Деякі його елементи збереглися до нашого часу (напр., дорожні знаки).

Ідеографічне (від грец. *ἰδέα* – думка, ідея і *γράφω* – писати) письмо прийшло на зміну піктографії в 4–3 тис. до н. е. у зв'язку з дальшим розвитком людського мислення й мови і набутою ними здатністю до більших абстракцій та поділу мовлення на елементи – слова. Воно передавало абстр. поняття, втілені в семантиці слова за допомогою усталеного набору зображень або графіч. символів. Напр., знак, що зображав ногу, міг означати «іти», «ходити», «стояти», «приходити», «приносити» і т. д. (звідси інша назва цього письма – логографічне від грец. *λόγος* – слово і *γράφω* – пишу). Перехід до ідеографічного письма стимулювався й суспільним поступом (виникненням рабовласницьких держав і потребою писемної

документації для різних сфер економічного і культурного життя). Ідеографічні системи, мало пов'язані з фонетикою мови, були зручні для старод. різноетнічних держав і в кожній з них розвивалися самостійно. Найвідоміші з них – давньоєгипетське ієрогліфічне письмо (4 тис. до н. е. – 2-а пол. 3 ст. н. е.), шумерський (з 4-3 тис. до н. е.) і аккадський (вавилано-ассирійський, з серед. 3 тис. до н. е.) клинопис, який пізніше запозичили хети (бл. 2 тис. до н. е.), урарти (на поч. 1 тис. до н. е.) та ін. народи; китайське ієрогліфічне письмо (з 2 тис. до н. е.), яке збереглося до нашого часу, письмо майя в Центральній Америці (1 тис. н. е.). Не всі стародавні системи ієрогліфічного письма розшифровані. Найкраще вивчено письмо Єгипту, Месопотамії і Китаю. Логограми, які з часом набули міжнар. характеру, застосовуються в складі допоміжних підсистем письма і нині (цифри, алгебраїчні й хімічні формульні знаки, дорожні знаки тощо).

З 2 тис. до н. е. почало формуватися складове (силабічне – грец. συλλαβικός, від συλλαβή – склад) письмо, в якому кожен графічний знак відповідав складові слова. У цій системі письма менше знаків, ніж в ідеографічній, бо різних складів у мовах менше, ніж слів. Детальніше відображення фонетичної і граматичної структури мови у складовому письмі досягалося тим, що до багатозначної ідеограми в кожному конкретному випадку додавалися спеціальні знаки, які передавали суто звукові елементи слова в цілому чи його частини, або знаки-детермінативи для уточнення кола понять, до якого належить слово. Такий спосіб письма вже забезпечував досить адекватну фіксацію мовлення і надійне відтворення тексту при читанні, отже, ним могли передаватися будь-які тексти. Складове письмо формувалося двома способами: а) внутрішнім перетворенням ідеографічних систем (шумерське і похідні від нього асиро-вавилонське, еламське, хурритське, хетське, урартське письмо), критське (мінойське) лінійне складове письмо і письмо майя в Центральній Америці; б) шляхом самостійного розвитку систем на основі або під впливом ідеографічного письма (кіпрська, біблоська та ін. складові системи). Пізніші системи складового письма виникли з консонантно-звукового письма внаслідок його вокалізації. Найпоширеніші з них системи письма Стародавньої Індії – брахмі (8–7 ст. до н. е.), скоропис кхароштхі (5 ст. до н. е.) та похідне від них складове письмо, а також ефіопське складове письмо. Для цих складових систем була характерною відсутність ідеограм, застосування для позначення складів з тотожними голосними або приголосними звуками графічно близьких знаків, що надавало цим системам чіткості й стрункості.

Літерно-звукове (інші назви – алфавітне, фонемографічне) письмо, що виявилось найзручнішим, сформувалося значно пізніше за складове, оскільки його виникнення пов'язане з розвиненим умінням людей розкладати мовлення на

найпростіші елементи – звуки (фонемі). У цій системі письма кожен графічний знак (літера) передає окрему звук (фонему). Літерно-звукове письмо має два різновиди: консонантно-звуковий (консонантно-фонемографічний) і вокалізовано-звуковий (вокалізовано-фонемографічний). Консонантно-звукове письмо, в якому знаками позначалися лише приголосні звуки (консонанти), виникло в 2-й пол. 2 тис. до н.е. і закріпилося переважно в тих мовах, де значення коренів слів пов'язане з приголосними звуками (протосинайське, протоханаанське, угаритське, фінікійське, давньоєврейське, арамейське, арабське письмо та ін.). Голосні звуки не мали окремих літер, і при читанні їх треба було вгадувати, що утруднювало розуміння написаного. Вперше консонантно-звукові знаки з'явилися в єгипетському письмі, але вони тут вживалися поряд з ідеографічними, складовими й детермінативами. Творцями консонантно-звукового письма в чистому вигляді стали фінікійці (серед. 2 тис. до н.е.) та деякі ін. семітські народи в той час, коли в єгиптян уже існували консонантно-звукові ієрогліфи, а в асиро-вавилонян сформувалася складова система клинопису. Фінікійське письмо взято за основу в більшості нині існуючих літерно-звукових алфавітів. Його літери мали досить просту й зручну для написання й запам'ятовування форму. Писали фінікійці горизонт, рядками справа наліво. З часом фінікійське письмо було витіснено арамейським і в кін. 1 тис. до н. е. перестало існувати. На основі фінік, консонантно-звукового алфавіту виникло пунічне (застосовувалося протягом 4–2 ст. до н. е. в Карфагені та його колоніях), давньоєврейське (Палестина, 1-а пол. 1 тис. до н.е.), арамейське (серед. 1 тис. до н. е. – 4 ст. н. е., Передня й Мала Азія), грецьке архаїчне письмо, одна з найдавніших писемних складових систем Індії брахмі і, можливо, південносемітська (південноаравійська) система П. (кін. 2 – поч. 1 тис. до н.е. на території Стародавньої Аравії).

Наступним етапом у розвитку літерно-звукового письма було виникнення на поч. 1 тис. до н.е. його вокалізовано-звукового типу, коли на письмі стали позначати як приголосні, так і голосні звуки. Перший крок у створенні вокалізовано-звукового письма зробили стародавні греки. Оскільки в грецькій мові корені слів і афікси склалися як з приголосних, так і з голосних звуків і в розрізненні семантики слів голосні відігравали таку саму роль, як і приголосні, грецький текст без голосних був майже незрозумілий. Запозичивши фінікійське письмо, стародавні греки з 8 ст. до н. е. поступово пристосували його до своєї мови: вони змінили деякі літери фінікійського алфавіту для позначення грецьких голосних і створили нові літери (φ, χ, ξ, ψ, ω) для приголосних, яких не було у фінікійській мові. Грецьке письмо дало початок писемності всіх європейських народів. На його основі з'явилося кілька почеркових різновидів, з них найхарактерніші – устав (унціал), курсив (скоропис) і рядкове (мінускульне)

письмо. З часом грецьке письмо розпалося на варіанти: а) західногрецьке, на основі якого виникли різні види давньоіталійської писемності – етрусська (з 7 ст. до н.е.), латинська (з 6 ст. до н.е.), давньогерманське рунічне письмо (з 3 ст. н.е.) і, вірогідно, як відгалуження від західногрецького письма – численні писемні системи стародавньої Малої Азії; б) східногрецьке, на основі якого виник грецьке класичний алфавіт (кін. 5 ст. до н.е.), що став національним письмом для всієї Греції, а згодом – і для Візантії під назвою «греко-візантійське письмо» (візантійське письмо).

Поширене разом з католицизмом латинське письмо в епоху західноєвропейського феодалізму набуло міжнародного характеру й стало основою національних писемних систем народів Зх. і Серед. Європи (німецької, французької, англійської, польської, чеської та ін.). Оскільки звуковий склад багатьох нових західноєвропейських і слов'янських мов істотно відрізняється від латинської мови, великого поширення в національних орфографіях набули дво- і трилітерні сполуки для позначення однієї фонемі (англ. th, нім. ch «х», sch «ш», tsch «ч», польс. sz, rz) та діакритичні знаки. Через інертність і консервативність деякі західноєвропейські писемні системи (англ., франц.) протягом багатьох століть не зазнавали істотних реформ, унаслідок чого відбувся розрив їх з живим народним мовленням. На основі східногрецького класичного письма виникло коптське (християнсько-єгипетське) письмо. У 4 ст. н.е. на базі греко-візантійського уставу (унціалу) з доданням кількох знаків латинського та рунічного письма єпископ Вульфїла створив готське письмо для германського народу вестготів, а в 9 ст. н. е. на цьому ж ґрунті створено слов'янсько-кириличне письмо – *кирилицю*. Кириличне письмо користувалися в Київській Русі, а потім – у староукраїнській, старобілоруській і староросійській писемностях.

Українська писемність починається з 11 ст., коли в південноруських пам'ятках стали відбиватися протоукраїнські діал. риси (злиття *ы, і > и*, рефлексія *Ѣ > і*, перехід *е > о* після шиплячих перед твердими приголосними, ствердіння шиплячих, губних і *р* тощо). Ці та інші регіональні риси ще частіше й послідовніше виявились у староукраїнських писемних пам'ятках 13 – 16 ст. Староукр. писемність формувалася на основі загальнорус. писемних традицій і найважливіших особливостей живих *говорів* українського народу. Графіка староукр. писемності, базуючись на кирилиці, зберігала майже всі знаки давньоруського письма. Найдавнішим типом українського письма (11–14 ст.) був *устав*. З 14 ст. поширюється *півустав* і його численні різновиди (ранній, пізній, каліграфічний, діловий, біглий), а в кін. 14 – на поч. 15 ст. виникає *скоронис*, який досяг найбільшого розвитку в 17 ст. Він відрізнявся від російського та білоруського як різними начерками тих самих літер, так і характером

письма в цілому (окремі його різновиди склалися залежно від місцевих традицій у письмі). У заголовках розділів книжок застосовували складне й орнаментоване письмо – в'язь. З розділових знаків у давньоруській і староукраїнській писемностях вживалися крапка або комбінації з двох, трьох і чотирьох крапок – довільно, на розсуд писаря (найчастіше для позначення пауз або для розділення частин тексту). З 14 ст. для розмежування слів іноді вводили пробіли, які остаточно закріпилися у книгодрукуванні (кін. 16 ст.). Книгодрукування в Україні з кін. 16 і до поч. 18 ст. здійснювалося традиційним кириличним півуставом. Унаслідок реформи письма ... в Росії 1708–10 було спрощено й округлено накреслення більшості літер алфавіту..., усунено надрядкові знаки – *наголоси* й *титла*, запроваджено арабську систему позначення чисел замість літерної. Ці особливості були покладені також в основу сучасних писемних систем східнослов'янських народів. Кирилицю в традиційній графіці було збережено для церковної літератури.

Г. П. Півторак.

Ковалик І.І. Мова і мовлення та форми їх існування. Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. Частина II / Упорядник З.Терлак. Львів – Івано-Франківськ. С. 116-126.

Ковалик І.І. МОВА І МОВЛЕННЯ ТА ФОРМИ ЇХ ІСНУВАННЯ

Мова ... являє собою діалектичну структурну єдність різних мовних виявів з їхніми різноманітними частковостями та різними видами існування мови і мовлення в цілому. Дотепер чимало праць присвячено проблемним питанням мови і мовлення в цілому, а також питанням літературної і діалектної та писемної й усної мови (мовлення). Отже, постала необхідність підсумувати результати цих досліджень і разом з тим узагальнити теоретичні погляди про форми існування і функціонування мови і мовлення.

Проблема мови і мовлення в цілому. Важливим здобутком сучасної науки про мову є виявлення і наукове обґрунтування двох форм існування лінгвальної дійсності – мови і мовлення. Концепцію дихотомії існування лінгвальної дійсності у формі мови і мовлення (рос. *язык и речь*, фр. *Langue et parole*, нім. *Sprache und Rede*) висунув ще в «Енциклопедії філософських наук», в якій він протиставив мову мовленню. У Росії на початку 19 ст. філософ економіст правознавець і лінгвіст Л.С.Якоб (1759-1827) у книзі «Начертание всеобщей грамматики для гимназий Российской империи» (1812 р., 526 с.) чітко розмежував «язык» і «речь»: «Говорити, значить вимовляти слова як членоподібні звуки. Сукупність слів, уживаних для цього, називається мовою... Мовлення є ряд слів, що виражають поєднані думки». У зарубіжному мовознавстві питання мови і мовлення висвітлював В.Гумбольдт, Г.Пауль, Г.Габеленц, Ф.Фінк, А.Марті, Ф. де Соссюр, А.Гардінер, Е.Бенвеніст, Л.Єльмслев, В.Дорошевський, Н.Хомський, Е.Косеріу та ряд інших лінгвістів-теоретиків.

Поняття мови і мовлення, що увійшло у вітчизняну лінгвістику в 70-х роках 19 ст. завдяки працям О.О.Потебні, О.І. Бодуена де Куртене, широко висвітлювалось у радянському мовознавстві. Цим питанням були присвячені дві наукові конференції у Москві в 1962 р. і в Тбілісі в 1971 р.

Мова і мовлення як дві форми існування єдиної за своєю природою і діалектичної за своєю структурою лінгвальної дійсності (діяльності) мають поряд із спільними властивостями ще й певні відмінності...

Спільні властивості мови і мовлення такі: 1) мова і мовлення – це дві форми існування єдиної лінгвальної дійсності, що існує в лінгвальній свідомості одних і тих же мовців; 2) мова здійснюється через мовлення, а мовлення через мову; 3)

розвиток мови залежить від розвитку мовлення; 4) для мови і мовлення спільною є функція мислення, спілкування, волевиявлення та зберігання інформації; 5) мова і мовлення є об'єктом лінгвістики – єдиної науки про мову і мовлення.

Відмінності мови і мовлення виявляються в тому, що мова і мовлення – це дві різні форми існування єдиної лінгвальної дійсності; мова насамперед має внутрішній (ідеальний) характер у порівнянні з зовнішнім (конкретним) характером мовлення; системному парадигматичному характеру мови певною мірою відповідає синтагматичний лінійний характер мовлення; мова як парадигматична система існує в лінгвальній свідомості мовців як , причому мовлення як є використанням відповідних елементів мовної системи; мовлення є безпосереднім предметом наукових спостережень, а мова як система систем, що існує в лінгвальній свідомості мовців, з пізнавального погляду являє собою абстрактну наукову систему, яку на основі вивчення мовлення відкриває наукова думка мовознавця; система мови як система систем – це набір різнорівневих лінгвоодиниць і сукупність правил, за якими утворюються ці лінгвоодиниці. Мовлення – це мова в дії, що за рахунок свого змісту утворює своєрідну систему (ідей, поглядів, концепцій); у мові закладена система всіх лінгвальних категорій, у мовленні виявляються лише окремі значення, що належать до певних лінгвальних категорій; відмінності між мовою і мовленням мають діалектичний суперечний характер; вони взаємовиключаються і одночасно взаємозумовлюються.

Писемна мова і мовлення. Поява письма, насамперед рукописного, а згодом і друкованого, внесла у сферу лінгвальної дійсності нові лінгвовеличини: писемна мова – писемне мовлення, писемний текст у співвідношенні до таких лінгвістичних понять і термінів, як усна мова, усне мовлення, усний текст. Ці лінгвовеличини і відповідні їм лінгвістичні поняття стали предметом спеціальних досліджень сучасного теоретичного і загального мовознавства. Проте писемна мова довгий час залишалася на периферії науки про мову, про що Х.Й.Ульдалль у праці «Мовлення і письмо» писав: «Матерія із чорнил не одержала такої ж уваги з боку лінгвістів, якою вони щедро наділяли матерію із повітря».

Про значення винайдення письма Іван Франко писав: «В історії людства ми бачимо два великі факти: винахід письма і винахід друку... Коротко кажучи, винахід письма став підвалиною усієї людської культури, наймогутнішим рушієм поступу, що без нього людина не могла б пізнавати послідовно і ґрунтовно закони природи і залишилася б на всі часи не владарем її, а злиденим рабом... Письмо стає основою і початком поступу, розвитку наук і систематичного дослідження природи».

Як відомо, Бодуен де Куртене вперше в європейському мовознавстві поставив вимогу чітко розрізняти звук і букву, що стало основою для проведення формального розмежування писемної та усної мови. Категорично проти визнання двох мов – писемної і усної – виступали Р.О.Якобсон, М.Халле, А.Мартіне, Л.Завадовський та ін. ...

Особливості писемної мови (мовлення) у порівнянні з усною. У кожній мові з давньою унормованою писемною традицією є дві окремі форми існування лінгвальної дійсності – писемна й усна мови. Своєрідність кожного із цих двох способів існування лінгвальної дійсності зумовлена цілим рядом особливостей.

1. Писемне висловлювання виявляє певну незалежність щодо усного висловлювання. 2. Як відзначає Т.М.Ніколаєва, своєрідність писемної мови (мовлення) у порівнянні з усною мовою (мовленням) зумовлена наявністю власних засобів вираження, наявністю власних лінгвоодиниць і своєю власною будовою. 3. У структурному відношенні писемна й усна мови відмінні у тому, що, наприклад, лексичний склад писемної мови не збігається з лексичним складом усної мови. Зокрема, двом одиницям писемної мови може відповідати одиниця усної мови (пор. рос. писемне *лук* і *луг*, усне *лук*), є відмінності й у морфологічній структурі слів. 4. Писемна мова є єдиним джерелом вивчення мертвих мов. 5. Писемна й усна мови по-різному взаємодіють з іншими знаковими системами, наприклад, у математичних, хімічних текстах тощо. 6. Писемна мова генетично є пізнішою, ніж усна мова. З появою письма та його засвоєнням мовцями формується писемна мова, що існує паралельно з усною мовою. У зв'язку з цим можна говорити про усні і писемні тексти як про результати усного і писемного мовлення. 7. Писемна мова не обмежена ні часом, ні простором, усна мова, навпаки, зв'язана часом і простором. Писемні тексти можуть довго зберігатися, їх можна переносити, за допомогою усного мовлення без спеціальної технічної апаратури інформацію можна передавати в обмеженому просторі і часі. 8. Писемний текст являє собою результат мовлення, зафіксованого на письмі, усний – результат безпосереднього усного мовлення. 9. Писемне мовлення має оптичний характер, усне – акустичний. Писемний текст сприймається органами зору, усний – органами слуху. Відомо, що багатству акустичних засобів усного мовлення протистоїть обмежена кількість оптичних засобів писемного мовлення. 10. Писемне мовлення має двовимірний, а то й тривимірний характер, усний текст – лінійний послідовний. 11. Писемне мовлення виражається за допомогою системи спеціальних знаків – літер, графем, усне мовлення – за допомогою звуків, фонем. 12. Писемне друковане мовлення переривчасте, з пробілами між літерами, словами, реченнями, абзацами, які в усному мовленні передаються відповідними паузами. 13. Писемне мовлення відрізняється від усного будовою складових частин не лише на фонемному, а й на

лек семному рівні: лексемне сегментування писемної мови не завжди збігається з лексемним сегментуванням усного мовлення. В усному мовленні проклітики та енклітики примикають до основного слова, утворюючи з ним єдине лексемне ціле (так зване фонетичне слово), у писемному мовленні вони являють собою окремі елементи, що виражається у вигляді пробілів між ними та основним словом. 14. Усна мова багатша від писемної виражальними засобами. У процесі усного мовлення додаткову експресивну інформацію несуть супровідні явища – інтонація, динаміка голосу, міміка обличчя, жести тощо, які відсутні в писемному мовленні. 15. Писемне мовлення більш статичне, стабільне, ніж усне. 16. Відсутність аналогічності структур писемного й усного мовлення виявляється в тому, що не кожній окремо взятій фонемі відповідає окрема літера (пор. щ=шч, дз, дж, я, ю та ін.). 17. У системі словоформ виявляється певна відмінність між усною і писемною мовою у складі та якості аломорфів, пор. *пень, пня* (писемне) – *пен, пна* (усне). 18. Відмінність усного і писемного мовлення виявляється у способах і засобах передачі інформації у рекламі, оголошеннях тощо. 19. Писемна й усна мови мають кожна свої норми, узвичаєні писемною та усною мовною практикою, які не мають паралельних цілком аналогічних структур. 20. До своєрідних властивостей усного мовлення (мови) зараховують ще спонтанність вираження, безпосереднє звертання до слухача, аудиторії, безпосереднє відношення до ситуації, більшу варіантність норми (лексичної, граматичної, фонетико-орфоепічної). 21. Усне мовлення (мова) більшою мірою, ніж писемне, є вираженням особистості людини-мовця, її соціальних, вольових компонентів. 22. В усній формі мови інформація подається інакше, ніж у писемній. Якщо в писемній мові найбільш інформативними є перші початкові літери слова, то в усній інформація концентрується навколо наголошених складів слова. Ця своєрідна відмінність зв'язана, очевидно, з різним характером сприймання лінгвальних одиниць усної і писемної форм мови. Писемне слово сприймається як лінійна послідовність елементарних складників мови (літер), усне слово або принаймні його складники сприймаються симультанно «одночасно». 23. Усна й писемна мови перебувають у постійному взаємозв'язку, який не може не враховуватись при розгляді цих різновидів мовної системи, різниця лише в тому, що, на відміну від усної, писемна мова для жодного з мовців не може вважатися в буквальному розумінні «рідною мовою», яка нашаровується на усну. При цьому цікавим винятком може бути писемна мова глухонімих.

Незважаючи на вказані відмінності між усною і писемною мовою (мовленням), немає, однак, достатніх підстав вважати, що писемна мова являє собою менш досконалу і лише допоміжну форму існування лінгвальної дійсності, ніж усна мова...

Спільні властивості усної і писемної мови (мовлення). Численні відмінності між усною і писемною мовою (мовленням) не перекреслюють і того, що поєднує ці дві форми існування лінгвальної дійсності, а саме: загальномовна комунікативна функція лінгвальної дійсності є спільною як для писемної, так і для усної мови, тому існує зацікавленість, щоб не зростали розходження між усною і писемною мовою, а правила правопису відповідали вимові і навпаки. Процес інтерферентних взаємозв'язків між мовами відбувається у сфері усної та писемної мови. Кожний мовленнєвий текст, усний чи писемний, за своїм змістом зв'язаний з мисленням і саме через мислення зв'язаний з позалінгвальною об'єктивною дійсністю...

Літературна і діалектна мова (мовлення). Вияв основних лінгвістичних понять мови і мовлення та їх деталізація у вигляді писемної і усної мови (мовлення) аж ніяк не дають повного уявлення про всі форми існування лінгвальної дійсності. З появою літературної мови як історичної лінгвальної категорії у її відношенні до не літературної, тобто до діалектної мови, створюється ще одна дихотомічна форма існування лінгвальної дійсності у вигляді літературної мови і літературного мовлення, з одного боку, та діалектної мови і діалектного мовлення, з другого. Тому для цілісного уявлення про всі наявні форми існування лінгвальної дійсності слід спинитися на характеристиці літературної і діалектної мови (мовлення) та вивчити їх місце в ієрархічній схемі всіх виявів лінгвальної дійсності.

Сучасна національна мова являє собою єдність літературної і діалектної мови. Літературна мова і територіальні діалекти мають багато спільних властивостей у лексичному і фраземному складі, а також і в граматичній будові; літературна мова і діалектна перебувають у постійних взаємозв'язках і взаємовідношеннях; основою для створення літературної мови звичайно є центральний територіальний діалект або концентрація діалектів у єдину національну мову, зумовлена економічною і політичною єдністю; місцеві діалекти зазнають впливу літературної мови і нівелюються. Спільним для літературної і діалектної мови є те, що в кожній із них наявні сталі норми; загальномовні закономірності розвитку національної мови в цілому охоплюють літературну мову і діалектну. У діахронному аспекті літературна і діалектна мови є історичними лінгвальними категоріями; літературна і діалектна мови не виключають, а, навпаки, взаємозумовлюють і доповнюють одна одну, тому й історія розвитку літературної мови і діалектів – це лише дві сторони єдиного процесу виникнення і розвитку мов даної народності або нації; літературну і діалектну мови зв'язує ще й те, що вони використовуються поряд у художніх творах.

Відмінні властивості літературної і діалектної мови. Літературна мова і територіальні діалекти мають свої специфічні структурні і соціальні властивості, а саме: єдина літературна мова має над діалектний характер і вона обслуговує всю націю, діалекти, навпаки, обмежені територіальним поширенням і являють собою сукупність говорів і говірок; на відміну від діалектної літературна мова охоплює всі сфери життя нації. Літературна мова має свою уніфіковану граматичну будову і лексемний та фраземний склад, а територіальні діалекти – свої специфічні граматичні лексико-фраземні особливості; літературна мова характеризується багатофункціональністю і різноманітністю стилів, територіальні діалекти в цьому відношенні обмежені; відмінності між місцевими діалектами та між діалектами і літературною мовою виявляються насамперед у фонетиці, тому процес нівелювання територіальних діалектів відбувається дуже повільно...

Основним критерієм діалектичної суперечності між мовою і мовленням, літературною і діалектною мовою і мовленням, писемною і усною мовою і мовленням є те, що вони взаємозумовлюються і взаємовиключаються: літературна мова (мовлення) не існує без діалектної, а писемна мова (мовлення) не існує без усної. У цьому суть діалектичної суперечності між поняттями літературна і діалектна мова і мовлення, з одного боку, і усна та писемна мова і мовлення – з другого. Усе це свідчить про те, що природа лінгвальної дійсності являє собою полідіалектичну єдність, яка існує в різних формах. Як переконливо зазначає Ф.П.Філін, «насправді ці протилежності (мова і мовлення. – І.К.) становлять діалектичну єдність. У мовній системі завжди існують суперечності, які, мабуть, не можна передбачити ні в одній моделі».

Таким чином, вихідним моментом у дослідженні лінгвальної дійсності є діалектичний системно-структурний підхід до вивчення всіх форм її існування з усіма багатогранними лінгворівнями, лінгвоодинаціями та лінгвокатегоріями.

Мельничук О.С. ПОХОДЖЕННЯ МОВИ. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um75.htm>

ПОХОДЖЕННЯ МОВИ – передумови і початки розвитку мовної діяльності суспільства. Як одна з основних ознак суспільства *мова* почала формуватися на етапі появи первісної людини. Це було тривале поступове перетворення біологічно зумовлених неусвідомлюваних інстинктивних вигуків в осмислені звукові засоби комунікації давніх людей. Припадало воно в основному на 2-у половину неандертальської фази розвитку людини (мустьєрська епоха в кінці раннього палеоліту, близько 200-50 тисячоліть тому). Становлення мови в первісному суспільстві було закономірно підготовлене важливими об'єктив. передумовами соціального і біологічного характеру. Вирішальною соціальною передумовою був поступовий перехід до справжньої трудової діяльності, пов'язаної з виготовленням знарядь праці. Сусп. характер праці, необхідність координації дій учасників трудового процесу викликали потребу в свідомому застосуванні певних звукових сигналів. Іншою об'єктивною передумовою формування мови була здатність предка людини відтворювати ряд спадково закріплених вигуків, які інстинктивно пов'язувалися з певними типовими для стада істотними життєвими ситуаціями – небезпекою, появою здобичі, зміною напрямку руху тощо. Поступово такі вигуки почали свідомо застосовуватися первісними людьми у зв'язку з відповідними діями, спочатку в самій трудовій ситуації, а згодом і поза нею як її позначення. Припускають, що до початку розвитку звукової мови на основі інстинктивних вигуків, а частково й пізніше, предки первісних людей протягом тривалого часу (можливо, 2 – 3 млн. років) спілкувалися за допомогою жестів.

Дальше урізноманітнення видів праці і пов'язаних з ними трудових ситуацій привело до свідомого варіювання вигуків і розширення їхньої кількості. Артикуляційно нерозчленовані спочатку вигуки дедалі більше ставали членоподібними. Звукові комплекси, які набували характеру мовних знаків – слів, спочатку мали недиференц. семантику й означали як певний процес дії, так і його об'єкт, знаряддя чи результат. З наступним виділенням у свідомості уявлень і примітивних понять про предмети як об'єкти, що мають істотне значення для життя людини, почали створюватися форм. варіанти назв для предметів, відмінні від позначень дій. Це зумовлювало розширення лекс. складу мови і вдосконалення її фонет. структури. Оскільки ці процеси, що відбувалися в умовах роздільного існування первіс. людських колективів на віддалених одна від одної територіях, уже втратили безпосередній зв'язок з первіс. природ. вигуками, спільними для всього виду предка людини (і для раннього неандертальця), у різних первіс. людських колективах почалося формування на єдиній поч. основі багатьох місцевих різновидів мов. Проблема П. м. виникла задовго до сформування

мовознавства як науки. Серед багатьох попередніх спроб її розв'язання виділяються теорія божественного П. м. (ведійські, бібл. та інші реліг. міфи), теорія свідомого витворення мови людьми (давньогрец. філософи, теорія «суспільного договору» в 17 – 18 ст.), звуконаслідувальна теорія (стоїки, Г.В.Лейбніц, Ш. де Бросс), трудова теорія (Л. Гейгер, Л. Нуаре). Пізніше П. м. стали пов'язувати з розробленням загальної проблеми антропогенезу з позиції діалектичного матеріалізму. В українському мовознавстві проблему П. м. висвітлювали Л.А.Булаховський, М. Я. Калинович та ін.

Див. також *Еволюція мови*.

Лит.: Спиркин А. Г. Происхождение сознания. М., 1960; Леонтьев А. А. Возникновение и первонач. развитие языка. М., 1963; Бунак В. В. Речь и интеллект, стадии их развития в антропогенезе. В кн.: Ископаемые гоминиды и происхождение человека. М., 1966; Леонтьев А. А. Проблема глоттогенеза в совр. науке. В кн.: Энгельс и языкознание. М., 1972; Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка. М., 1984.

О. С. Мельничук

Олександр Мельничук, Орест Ткаченко

МОВА І МИСЛЕННЯ

Мова і мислення – два нерозривно пов’язані види суспільної діяльності, що відрізняються один від одного своєю суттю і специфічними ознаками. «Мислення – найвища форма активного відбиття об’єктивної реальності, цілеспрямоване, опосередковане й узагальнене пізнання суттєвих зв’язків та стосунків предметів і явищ. Воно здійснюється в різних формах та структурах (поняттях, категоріях, теоріях), у яких закріплено й узагальнено пізнавальний та соціально-історичний досвід людства» (Философский энциклопедический словарь, 1983). Процеси мислення проявляються в трьох основних видах: практично-дійовому, наочно-образному та словесно-логічному. «Знаряддям мислення є мова, а також інші системи знаків (як абстрактних, наприклад, математичних, так і конкретно-образних, наприклад, мова мистецтва)» (там само). Мова – це знакова (у своїй вихідній формі звукова) діяльність, що забезпечує матеріальне оформлення думок та обмін інформацією між членами суспільства. Мислення за винятком його практично-дійового виду, має психічну, ідеальну природу, тим часом як мова – це явище за своєю первинною природою фізичне, матеріальне.

З’ясування ступеня і конкретного характеру зв’язку між мовою і мисленням становить одну з центральних проблем теоретичного мовознавства і філософії мови з самого початку їх розвитку. У розв’язанні цієї проблеми виявляються глибокі розбіжності – від прямого отождоження мови і мислення (Ф.Е.Д.Шлейермахер, Й.Г.Гаман) або їх надмірного зближення з перебільшенням ролі мови (В. фон Гумбольдт, Л.Леві-Брюль, біхевіоризм, неогумбольдтіанство, неопозитивізм) до заперечення безпосереднього зв’язку між ними (Ф.Е.Бенеке) або, частіше, ігнорування мислення в методиці лінгвістичного дослідження (лінгвістичний формалізм, дескриптивізм).

Діалектичний матеріалізм (метод, спадково найбільшою мірою поширений у вітчизняному мовознавстві) розглядає мову і мислення як діалектичну єдність. Мова є безпосереднім матеріальним опертям мислення тільки в його словесно-логічному виді. Як процес спілкування між членами суспільства мовна діяльність лише в незначній частині випадків (наприклад, при мисленні вголос у розрахунку на сприйняття слухачів) збігається з процесом мислення, звичайно ж, виражається, як правило, уже сформована думка (у тім числі і як результат практично-дійового або наочно-образного мислення).

Словесно-логічний вид мислення забезпечується двома специфічними особливостями мови: природно не мотивованим, умовним характером історично усталеного зв'язку слів як знакових одиниць із позначуваними сутностями і членуванням мовленнєвого потоку на відносно обмежені за обсягом формально розмежовані і внутрішньо організовані відрізки – речення. Слова, на відміну від наочних психічних образів предметів і явищ, не виявляють, за винятком звуконаслідувань, ніяких подібностей до природних, чуттєво сприйманих об'єктів, що дозволяє створювати на основі слів і асоціювати з ними не тільки узагальнені уявлення про предмети, але й поняття будь-якого ступеня узагальненості й абстрактності. Речення, що історично беруть свій початок від елементарних висловлювань, зумовили виділення в потоці мислення окремих відносно відмежованих одна від одної одиниць, умовно підводжуваних у логіці й психології під різні види суджень та умовиводів. Проте прямої відповідності між одиницями мислення і співвідносними з ними одиницями мови немає: у тій самій мові одна думка або її компоненти – поняття й уявлення – можуть бути оформлені різними реченнями, словами або словосполученнями, а ті самі слова можуть бути використані для оформлення різних понять та уявлень. Крім того, службові, указівні та ін. слова взагалі не можуть позначати понять або уявлень, а, наприклад, спонукальні, питальні і подібні речення розраховані тільки на вираження волевиявів і суб'єктивного ставлення мовців до яких-небудь фактів.

Багатовіковий процес оформлення і вираження думок за посередництвом мови зумовив розвиток у граматичному ладі мов низки формальних категорій, частково співвідносних з деякими загальними категоріями мислення, наприклад, підмет, присудок, додаток та означення наближено відповідають смисловим категоріям суб'єкта, предиката (у різних їх розуміннях), об'єкта й атрибута; формальні категорії іменника, дієслова, прикметника, числівника і граматичної категорії числа наближено відповідають смисловим категоріям предмета або явища, процесу (у тім числі дії або стану), якості й кількості; формальні категорії сполучників, прийменників, відмінків і граматичних часів наближено відповідають смисловим категоріям зв'язку, відношення, часу та ін. Категорії, що мають свою підставу в тих самих властивостях дійсності, формувалися в мисленні й мові неоднаково: загальні категорії мислення – прямий результат розвитку самого мислення, а формальні категорії мови – результат не контрольованого мисленням тривалого процесу стихійного узагальнення мовних форм, що використовувалися для утворення, і вираження думок. Разом з тим у граматичному ладі мов розвиваються обов'язкові для певних частин мови і конструкцій речення формальні категорії, що не мають ніякої відповідності категоріям мислення або відповідають яким-небудь факультативним його категоріям. Наприклад, категорії граматичного

роду означеності/неозначеності, виду дієслова виникають у результаті зумовленого системним характером мови поширення на всі слова певної частини мови формальних ознак, властивих в історії мови лише окремим словам і не завжди актуальних для мислення. Другі категорії, як, наприклад, категорія модальності, відбивають суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлення, треті, як, наприклад, категорія особи, позначають типові умови усного мовного спілкування і характеризують мову не з боку її функції в мисленні, а з боку функції в комунікації. Граматична семантика таких категорій (роду, виду тощо) мовцями не усвідомлюється і в конкретний зміст думки не включається. Якщо між семантикою граматичної категорії і конкретним змістом оформлюваної думки, що вимагає вираження, виникає суперечність (наприклад, при невідповідності граматичного підмета суб'єктові думки), у мові віднаходяться інші засоби для адекватної передачі відповідного компонента змісту (наприклад, інтонація). Тому властиві різним мовам семантичні особливості граматичних категорій ніколи не вносять істотних міжмовних відмінностей у зміст оформлених за їх допомогою думок про ті самі об'єктивні сутності.

У ході історичного розвитку мови й мислення характер їх взаємодії не залишався незмінним. На початкових етапах розвитку суспільства мова, що розвивалася в першу чергу як засіб спілкування, разом з тим уключалася в процеси мислення, доповнюючи два первісні його види – практично-дійовий і наочно-образний – новим, якісно вищим видом словесно-логічного мислення і тим самим активно стимулюючи розвиток мислення взагалі. Розвиток писемності посилив вплив мови на мислення і на саму інтенсивність мовного спілкування, значно збільшив можливості мови як засобу оформлення думки. У цілому ж у міру історичного розвитку мислення в усіх його видах поступово посилюється його вплив на мову, що позначається головним чином на розширенні значення слів, кількісному зростанні лексичного та фразеологічного складу мови, що відбиває збагачення поняттєвого апарата мислення, і на уточненні й диференціації синтаксичних засобів вираження смислових відношень.

Успішність розвитку мови і мислення конкретного народу, яка сприяє прогресові його духовної й матеріальної культури великою мірою залежить від розвиненості відповідного національного суспільства, виявляється насамперед у його соціальній повноті (охопленні національною мовою усіх його суспільних верств), що може повністю гарантувати лише наявність власної здавна усталеної міцної й стабільної держави. Подібне становище народу стає основою для швидких успіхів у формуванні літературної норми мови, розвитку абстрактно-інтелектуальної лексики й різногалузевої термінології, удосконаленні граматики, збагаченні лексики, урізноманітненні стилістичних засобів мови у цілому. У своїй

сукупності це робить мову досконалим знаряддям мислення, а отже, й життя нації взагалі. Швидкому розвитку і збагаченню мови сприяє при цьому її універсальність і багатофункціональність, спричинена життям нації, потребами і здатністю мови обслуговувати всі найрізноманітніші сфери її діяльності (соціально-економічної, політичної, військової, наукової, літературно-мистецької тощо). Щоправда, навіть у випадку подібної сприятливої для розвитку ситуації за наявності власної держави розвиненість і досконалість мови як знаряддя мислення досягається не відразу. Суто внутрішні труднощі зростання при потребі розширення функцій мови, при опануванні нових видів діяльності (робіт, занять і ремесел) доводиться долати навіть найдавнішим самостійно формованим мовам (наприклад, китайській). Ще більшими вони стають у народів, що спромоглися рано побудувати власну державність, але мусили тривалий час використовувати чужі мови розвиненіших народів (пор. тривале використання латини народами Західної Європи, яку тільки поступово витиснули їх національні мови; багатовікове застосування як книжної церковнослов'янської (давньоболгарської) мови в Росії, галоманію російського дворянства тощо). Особливо ж несприятливі умови для розвитку й удосконалення мови і мислення поставали у неповних, так званих селянських або неісторичних націй, що в ході історії втратили свої вищі й середні соціальні верстви, асимільовані сусідніми державами, які або здавна ліквідували державність відповідних народів, або не давали можливості їй розвинутися. Тут розвиток мови і мислення через протидію йому панівних держав, що підкорили подібні народи і заважали їх мовно-національному розвитку, мусив переборювати особливо великі труднощі. До подібних народів протягом ХІХ – початку ХХ ст. належала низка неповних націй Центральної Європи (чехи, словаки, словенці, серби, хобвати, болгари, албанці, литовці, латиші, естонці, фінни), що нині подолали свою неповноту і створили власні держави, чому найбільшою мірою сприяла поява в них національної буржуазії.

Те саме сталося й із західними українцями, що розвивалися в ліберальніших порівняно з Росією умовах Австро-Угорщини. Завдяки цьому тут українська мова охопила всі соціальні верстви й прошарки і повністю втратила свою соціальну відзначеність («селянської» або «буржуазно-націоналістичної» мови, що якоюсь мірою ще зберігається в Східній Україні). Уповільнений мовно-національний розвиток Східної України, який заважає переважній частині українців набути рис повної нації і позначається на ще незавершеному, остаточно не усталізованому розвитку української літературної мови, спричинений особливо жорсткою і жорстокою русифікаційною політикою, провадженою тут у часи СРСР, наслідки якої відчуються навіть після проголошення незалежності України. Ця політика сприяла тому, що внаслідок переслідування україномовних українців і

протегування росіянам і так званому російськомовному населенню (переважно зросійщеним українцям) у сучасній Україні багатство і освіченість зосередилися в основному серед російськомовців, бідність і неосвіченість (або освіченість при бідності) стали характерними для українців. Тому на відміну від Західної України тут не склалася національна українська (і україномовна) буржуазія і реальна влада опинилася в руках людей, далеких своїми традиціями і вихованням від усього українського. Звідси такий занепад української культури й мови в уже незалежній Україні, що багато в чому перебувають у гіршому становищі ніж за часів СРСР, і такий надзвичайний «сплеск» російськомовної культури (преси, книжкових видань, телевізійних програм і под.). За цих умов гарантування безперешкодного розвитку української мови як державної і мислення, що вихідною основою мусить мати національну ідею і національну ментальність, особливо в її конструктивних моментах, без яких неможливі остаточне сформування нації і побудова будь-якої держави, у тім числі Української, по-старому зберігає свою актуальність, якщо не набуло ще більшої гостроти. Для забезпечення нормального стабільного, повноцінного й безперешкодного функціонування своєї національної мови і мислення в формах цієї мови українці, як засвідчує їх власний історичний досвід та історичний досвід інших народів, потребують повноцінного соціально повного національного суспільства і такої самої Української національної держави, яка б стояла на сторожі життя і розвитку української етнічної й політичної нації, остання з яких включає також національні меншини України.

Грещук В.В. Рідна мова як засіб національної само ідентифікації та збереження культурної самобутності закордонного українства. *Грещук В.В. Студії з українського мовознавства. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 419-420.*

Проблема національної ідентичності у її взаємозв'язку з рідною мовою, незважаючи на актуальність і важливість, залишається дискусійною і неоднозначно по трактованою в сучасній науці. Чи не найбільш контроверсійними залишаються сутність і складові національної ідентичності і, зокрема, мови як облігаторного компонента. Безсумнівними атрибутами національної ідентичності більшістю вчених визнаються:

- історична територія, або рідний край;
- спільні міфи та історична пам'ять;
- спільна масова, громадська культура;
- єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;
- спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території.

Спільність мови одні вчені вважають засадничою ознакою нації і національної ідентифікації, а інші – ні, при цьому саме мовний елемент стає основою класифікації концепцій національної ідентичності.

Проблема національної самоідентифікації у її взаємозв'язку з мовою особливо гостро постає перед діаспорними спільнотами. Багатий досвід діаспор у всьому світі з усією очевидністю підтверджує, що саме рідна мова є найвагомим чинником національної само ідентифікації. В основі ідентифікації особи як члена певної національної спільноти в діаспорі, де інші риси первинної національної ідентичності, зокрема історична територія, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка з можливістю пересуватись у межах історичної національної території, відсутні, лежить передусім рідна мова. Процес винародовлення в умовах еміграції і зміни національної ідентичності, який пересічно настає у третьому-четвертому поколінні, пов'язаний передусім із природним в умовах еміграції опануванням мови титульної нації і браком бажання знати мову своїх предків.

Усвідомлення національної ідентичності детермінує збереження культурної самобутності в полікультурному суспільстві. З цим, як із одним із позитивів націоналізму, не можуть не погодитися навіть ті, хто в силі національної ідентичності вбачає не тільки надію, а й небезпеку. Так, Ентоні Сміт відзначає: «Чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й само орієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї

самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, «хто ми такі» в сучасному світі. Наново відкривши ту культуру, ми «наново відкриваємо» себе, своє «автентичне Я» – або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилось змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом» (Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. – К. : Основини, 1994. – С. 26).

Очевидність тези про взаємозв'язок національної ідентичності і збереження культурної самобутності впливає із ваги мови в національній само ідентифікації, яка, як уже відзначалось, є визначальною, та із тієї ролі, яку відіграє мова у формуванні національної культури.

Мову небезпідставно розглядають як істотний елемент національної культури, першооснову нагромадження культурних цінностей. Вона накладає свій відбиток на всі вияви духовної культури – релігію і обряди, звичаї, фольклор і літературу, науку й мистецтво і т. д. Самобутність мови, її активна роль у пізнавальних процесах та вплив на особливості світосприймання, неповторне впорядкування навколишнього світу в ідіоетнічних лексико-фразеологічних і граматичних одиницях та категоріях – усе це визначає і самобутність культури, збереження якої підтримується усвідомленням національної ідентичності. Закордонне українство, здебільшого західне, саме завдяки рідній мові і сьогодні в непростих умовах іншомовної культури ідентифікують себе як українці і примножують самобутню українську культуру.

Розділ 1

Інтерпретація поняття і терміна «тезаурус» у сучасній науці. Особливості загальнономовного та спеціального тезаурусів

1. Загальні зауваження до поняття і терміна «тезаурус»

Останнім часом термін «тезаурус» набув досить широкого вжитку, він позначений у різних довідниках, його експлікацію можна знайти в працях з кількох галузей знань – лінгвістики, психології, теорії інформації, кібернетики, математики. Таким чином, термін «тезаурус» є міждисциплінарним, а сфера його денотації видається досить невизначеною, розпливчастою. Проте навіть при поверховому знайомстві з тлумаченням терміна «тезаурус» виявляються такі п'ять значень: 1) загальнономовний словник (найчастіше) неалфавітного типу, де експліцитно відображено системні семантичні відношення між одиницями; 2) словник термінів, у якому визначено і належним чином показано ієрархічні і корелятивні відношення між одиницями; 3) система понять певної галузі знань; 4) знання індивідуума або групи індивідуумів; 5) список усіх слів мови.

Слід згадати й той факт, що термін «тезаурус» став інтернаціоналізмом.

...

У термін «тезаурус» покладено як конкретний, так і абстрактний зміст. Тезаурус буде абстрактним, якщо його розуміти як суму знань індивідуума або сукупність понять будь-якої науки...

Дати точну дефініцію поняття «тезаурус» практично неможливо з трьох причин. По-перше, це поняття має міждисциплінарний характер. По-друге, кожен дослідник виділяє велику кількість прикмет поняття, а різноманітність їх настільки значна, що звести прикмети в єдину дефініцію неможливо; частково ця причина виявляється мовби наслідком першої. По-третє, в переважній більшості довідників тлумачення поняття робиться умоглядно.

Деякі спеціалісти з тезаурусів відмовляються давати точну дефініцію поняття, а лише описують його властивості, вказуючи на конкретні тезауруси, тобто на опубліковані книги. Такий остенсивний спосіб визначення тезауруса не можна визнати повністю задовільним через дві важливі обставини. Перша: терміном «тезаурус» часто називаються зовсім різні види довідників, а друга – справжні тезауруси інколи одержують інші найменування. Подібну ситуацію

можна охарактеризувати як багатозначність і синонімію, або, висловлюючись обережніше, як поліденотацію і паралельне найменування.

Так, для позначення словників типу тезауруса застосовуються назви: ідеографічний (або ідеологічний) словник, тематичний (або картинний) словник, скарбниця мови, словник думки (або понять), філософська мова як майстерність позначення, словник споріднених ідей, згруповані за смыслом слова, ономастикон, слово шукач, аналогічний словник, алфавітний тезаурус, семантичний словник і т.ін.

...

Поліденотативність терміна «тезаурус» виявляється в тому, що він співвідноситься з різними видами довідників – тлумачними, синонімічними, антонімічно-синонімічними, термінологічними та іншими; крім цього, тезаурусами називаються також збірки статей, зібрання анекдотів, списки слів-асоціатів тощо.

Наталія Гордієнко

СУЧАСНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИКИ

У статті проаналізовано сучасні праці теоретичної лексикографії, розглянуто погляди науковців на дефініцію терміна “лексикографія”.

Ключові слова: лексикографія, словник, макроструктура, мікроструктура.

Сучасна українська лексикографія стрімко розвивається та набуває нових рис. До 90-х рр. ХХ ст. найголовнішими лексикографічними центрами видання словників були: Київ, Львів і Харків. Нині географічні межі значно розширилися, словникову продукцію видають у Дніпропетровську, Донецьку, Дрогобичі, Ірпені, Кіровограді, Сімферополі, Чернівцях, Ужгороді, Умані та інших містах України. Про популярність та актуальність досліджень із сучасної української лексикографії свідчить значна кількість конференцій, круглих столів, координаційних рад, де найчастіше виокремлюють проблеми тлумачної, орфографічної, фразеологічної, діалектної, ономастичної, жаргонної лексикографії.

Вітчизняна лексикографія нині має такі підрозділи, як металексикографія, що вивчає методологічні, дидактичні питання теорії лексикографії, термінографія, фразеографія, комп'ютерна лексикографія, навчальна лексикографія і наймолодша галузь словникарства – наукова лексикографічна критика, яку започатковано у першій половині ХХ ст. Основні завдання лексикографічної критики полягають в оцінці, аналізі словникової продукції, розробленні теоретичних засад укладання словників тощо. Це і є ті лексикографічні питання, що потребують осмислення та розв'язання на сучасному етапі розвитку металексикографії та словникарства (практики укладання словників).

Для сучасної теоретичної лексикографії вагоме значення мають напрацювання вітчизняних дослідників, зорієнтовані на узагальнення здобутків лексикографії попередніх періодів розвитку. Це, зокрема, праці таких учених, як А.А.Москаленка “Нарис історії української лексикографії” (К., 1961), П.Й.Горецького “Історія української лексикографії” (К., 1963), С.І.Головащука “Перекладні словники і принципи їх укладання” (К., 1976), Л.С.Паламарчука “Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики” (К., 1978), В.В. Німчука “Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською” (К., 1980), О.І.Нечитайло “Синоніми в лексикографії” (К., 1987), В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк “Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів” (К., 1989), О.О.Тараненка “Новий словник української

мови: Концепція і принципи укладання словника” (К.; Кам’янець-Подільський, 1996) та ін.

Протягом другої половини ХХ ст. теоретичним питанням вітчизняної лексикографії присвятили свої монографії, критичні огляди, окремі статті такі вчені, як І.А.Ващенко, І.Р.Вихованець, П.Ю.Гриценко, Ю.О.Карпенко, Є.А.Карпіловська, Н.М.Неровня, М.М.Пещак, Л.М.Полюга, Ю.Ф.Прадід, Л.О.Ставицька, Н.В.Хобзей та ін.

Розгляньмо теоретичні праці авторів, у яких репрезентовано розвиток сучасної лексикографії та їхні погляди на термін “лексикографія”.

У сучасній науці розроблення теоретичних проектів з лексикографії та перспектив словників здійснив В.В.Дубічинський. Предметом низки його праць стали основні поняття та принципи укладання словників. В історії лексикографії автор виділяє історію теорії та історію словників. За визначенням автора, “лексикографія – це наука про укладання, вивчення та використання словників” [3: 9]. Крім власне лінгвістичних явищ у лексикографії дослідник дає оцінку лексикографічній науці через призму позалінгвальних чинників: ідеології суспільства, реалізації словникової продукції в комерційній мережі, “злочинним” діям у словникарстві, соціології словникового використання, підготовці фахових лексикографів тощо. На думку В.В. Дубічинського, словник – це не лише продукт, “а і вектор ідеології суспільства. Вибір дефініції, форми, сфери та ін., використання мовних одиниць залежить від ідеологічних та культурних настанов соціуму. У словнику – дзеркалі культури – відображено суспільні відношення в усьому своєму розмаїтті” [3: 19]. Автор виокремлює на макроструктурному рівні загальні вимоги з погляду потреб користувачів. На переконання дослідника, словник повинен містити інформацію про кількість лексичних одиниць, дефініцій, ілюстрацій тощо; кількість і вид інформації, наявної у словнику (тлумачення, етимологія, приклади, схеми тощо); наявність/відсутність енциклопедичної, довідкової інформації. Значну роль має бути відведено зовнішній організації словника (художнє оформлення, обсяг, формат, якість паперу, обкладинка тощо). Закономірним постає висновок, що конкуренція з-поміж значної кількості словникової продукції сприяє виданню кращих, удосконалених праць.

Крім загальних тенденцій розвитку лексикографії, В.В. Дубічинський [3] акцентує увагу на таких неправомірних процесах, як розповсюдження одного й того самого словника під двома різними назвами; фальсифікація кількості реєстрових одиниць, джерельної бази того чи того словника тощо.

Зазначимо, що соціологія використання словників передбачає орієнтування на антропоцентричний підхід під час укладання праці та зосереджує увагу на

відношенні “словник-користувач”. На думку дослідника, для ефективного користування лексикографічним джерелом потрібно вміти обирати відповідний тип словника для адекватного задоволення користувачьких потреб, знати основні складники на макро- й мікроструктурному рівнях, легко знаходити потрібну реєстрову одиницю, адекватно сприймати інформацію про мовну одиницю в словнику [Там само].

Дискусії про розмежування теоретичної (металексикографії) та практичної (словникарства) лексикографії були в полі зору лінгвістів ще минулого століття. Однак це питання та пов’язане з ним визначення дефініції терміна “лексикографія” триває й нині. Зокрема, Н.О.Зубець доводить, що “на сучасному етапі розвитку мовознавства лексикографія стала інтердисциплінарною галуззю, яка перебуває на межі кількох наук, насамперед різних розділів мовознавства, семіотики та інформатики” [4: 7]. Авторка висвітлює актуальні питання та найголовніші поняття сучасного словникарства, аналізує новітні словники, зосереджує увагу на розвитку лексикографічної роботи у м. Запоріжжі. Дослідниця дотримується класичного погляду на лексикографію, а саме: “лексикографія [...] – це наука (розділ мовознавства), яка займається вивченням способів і методів укладання словників” [Там само]. Н.О.Зубець трактує лексикографію як науку із сукупністю словників певної мови або галузі знань.

У праці О.Кровицької [8] приділено увагу історичній та навчальній лексикографії. Дослідження містить матеріали до словника компліментів, сучасного молодіжного сленгу та рецензії на словники. На думку авторки, “у сучасному дискурсі лексикографія – це розділ мовознавства, що визначає теоретичні принципи укладання словників, вивчає типи словників; це також процес збирання слів певної мови, їх упорядкування, опис словникового матеріалу; а також сукупність словників певної мови і наукових праць із цієї галузі” [8: 4].

О.М.Демська [2] розмежовує поняття теоретичної та практичної лексикографії, визначає їхній статус, інформує про основні компоненти словника та інновації у цій галузі. Авторка приділяє увагу розвитку та статусу теоретичної лексикографії, а також визначенню головних лексикографічних понять. Дослідниця наголошує на повній автономності лексикографії і вважає її “лінгвістичною дисципліною, тобто самостійною галуззю лінгвістики, і не творячи суперечності, – окремим розділом мовознавства, предметом якого є словник, а об’єктом – мовна одиниця різного рівня, статусу, типу, характеру і, навіть ширше, мова як така, коли йдеться про інтегровану словникову систему, чи інтегрований словник [2: 33–34]. О.М.Демська репрезентує в хронологічній послідовності процеси розмежування понять теорії і практики лексикографії.

Для російської лексикографії також усталеною є думка про доцільність розмежування теоретичної і практичної лексикографії. “Лексикографія вивчає практику й теорію укладання словників, є тим розділом мовознавства, для якого характерна найточніша спрямованість на широкого користувача лінгвістичної інформації” [5: 5]. В.А. Козирєв та В.Д. Черняк поряд із визначенням загального терміна подають дефініції понять теоретичної та практичної лексикографії. Монографія репрезентує розвиток лексикографії на основі аналітичного огляду різних типів словників.

В.В.Морковкін також поділяє лексикографію на теоретичну та практичну. До складу теоретичної лексикографії учений зараховує її історію. Він систематизує основні напрями лексикографічної діяльності і подає в ієрархічній послідовності її компоненти. Отже, теоретична лексикографія є “безпосереднім вираженням теорії лексикографії, яка передбачає своїм завданням визначення змісту і структури цього поняття, до якого належить словникова лексикологія; вчення про типи словників; їх параметри та елементи; основи лексикографічного конструювання; учення про картотеки; учення про планування й організацію словникової роботи. Історія лексикографії вивчає історію словників та вирішення типових лексикографічних проблем” [10: 41].

Поєднуючи теоретичний та практичний аспекти науки, В.В.Морковкін формулює дефініцію терміна “лексикографія, як “галузь філологічної та інженерно-філологічної діяльності, що укладає словники та інші твори словникового типу, та осмислює усі проблеми, що цього стосуються” [Там само]. Також словникарство передбачає укладання словників і праць словникового типу та накопичення і збереження словникових матеріалів.

Розрізняючи теорію і практику в лексикографії, Ю.Д.Апресян називає лексикографію системною, “що трактує лексику мови як досить вдало організовану систему, тобто як велику кількість класів одиниць із визначеними для кожного класу діями чи правилами” [1 II: 435]. На думку автора, до основних понять словникарства належать лексема з її інтегральним лексикографічним уявленням, лексикографічний тип, поняття системосформованого сенсу. Для розуміння системності лексикографії неодмінно мають бути уявлення про семантичну метамову та лексику як класифікаційну та операційну систему. Також дослідник наголошує на важливості відповіді на запитання про будову мови та способи побудови лінгвістичного опису [1 II: 33–34].

Варто зазначити, що розвідки з лексикографії присвячено переважно теоретичному аспектові, тоді як сучасна наука потребує розроблення матеріалів, спрямованих на розвиток практичної лексикографії. Це можуть бути інструкції чи

рекомендації із укладання того чи того типів словників. На сьогодні заповнити таку лакуну вдалося О.О.Тараненкові [11]. Працю укладено в форматі інструкції для тлумачного словника, в якій виокремлено концепцію та основні принципи лексикографування, що ґрунтуються навколо семантичного, граматичного, стилістичного аспектів української лексики. Видання такого типу теоретико-практичної літератури сприятиме кодифікації вже наявних принципів укладання словникової продукції та розробленню новітніх підходів у практичній лексикографії.

Розроблення комп'ютерних лексикографічних систем ґрунтовно подано в монографії В.А.Широкова [12]. У праці окреслено теорію інтелектуальних мовно-інформаційних систем та комплекс лінгвістичних технологій. Запропоновано нову концепцію та комп'ютерну технологію лексикографічної діяльності. Автор трактує лексикографію, дотримуючись класичних поглядів, що ґрунтуються на системному баченні “теорії й методології лексикографування, власне процесу лексикографування та сукупності лексикографічних праць” [12: 12].

У сучасній лексикографії практикується створення довідника, невеликого за обсягом, що репрезентує аналіз словникової продукції, зокрема словників фразеологізмів, на макро- та мікрорівнях [7]. На основі чітко визначених критеріїв – типологічної характеристики, реєстрового складу, будови словника та словникової статті – подано лаконічну інформацію про фразеографію.

Аналіз словникової продукції, коригування діяльності лексикографів здійснюється також за допомогою написання рецензій. Наприклад, Ю.О.Карпенко на “Орфоепічний словник української мови в 2-х тт.”, М.П.Кочерган на “Російсько-український словник” (за ред. В.В.Жайворонка), П.Ю.Гриценко на “Словник буковинських говірок” (за ред. Н.В.Гуйванюк), Є.А.Карпіловська на “Короткий словник жаргонної лексики української мови” (укл. Л.О.Ставицька) та багато ін. Теоретичні положення та досвід укладання словникових праць висвітлено на сторінках збірника наукових праць “Лексикографічний бюлетень”. У полі зору його авторів – питання історії лексикографії, методики та технології укладання словників різних типів, вивчення українського й зарубіжного словникарства, лексикології, фразеології, структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації та параметризації.

Укладання бібліографічних джерел має свої традиції в лексикографічній науці. Виданий у 70-х рр. ХХ ст. бібліографічний покажчик А.А.Москаленка “Лексика. Лексикологія. Лексикографія. (Бібліографічний покажчик, матеріали на допомогу науковій та навчальній роботі)” містив зібрання окремих праць та рецензій, а також перелік словників за типами опису мовних одиниць. Однак

хронологічний проміжок зазначеного покажчика був невеликий. Розширити та деталізувати розпочату роботу вдалося Т.Ю. Кульчицькій [9], яка уклала реєстр словників та окремих праць з лексикографії від найдавніших до 1998 р. включно. Специфіка цього покажчика полягає в комплексному підході, оскільки реєстр словників класифіковано не лише за типами, а й відповідно до хронологічних меж у кожному типі та всіх лексиконів у загальній хронологічній послідовності. Т.Ю. Кульчицька наводить також іменний та кількісний покажчики, які містять перелік місць видань словників. Поданий докладний аналіз дозволив авторці визначити лексикографію, як “галузь мовознавства, його складову важливу частину, що відбиває не лише історію мови, а й історію народу” [9: 5]. На кінець ХХ – початок ХХІ ст. виходять бібліографічні покажчики окремих типів словників. Це такі, як “Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова” (укл. О.Д.Кочерга, В.М.Кулик, К., 1993), “Джерельна бібліографія до опрацювання термінології словників хемії та хемічної технології” (укл. М.Й.Ганіткевич та ін., К., 1993). Зокрема, у покажчику М.В.Комової [6], подібно до праці Т.Ю.Кульчицької, у хронологічному порядку від 1948 р. до 2002 р. подано реєстр термінологічних словників. Новацією покажчика є наведення інформації у формі таблиць про рік і місце термінографічних праць та перекладних термінологічних словників. Помітно, що створені лексикографічні покажчики не дублюють один одного, а навпаки, кожна наступна праця є ґрунтовним доповненням до попередньої, оскільки в тій чи тій праці легко віднайти не зафіксованого раніше словника. Укладання покажчиків є незаперечною цінністю для лексикографії, оскільки за їх допомогою можемо простежити розвиток практичної лексикографії в цілому і кожного типу словників зокрема.

Підсумовуючи дефініції терміна “лексикографія”, можемо виокремити домінантні критерії у сучасній науці: а) розділ мовознавства, що визначає теоретичні принципи укладання словників, вивчає типи словників; б) процес збирання слів певної мови, упорядкування словникового матеріалу; в) сукупність словників певної мови і наукових праць з цієї галузі.

Як бачимо, в українській лінгвістиці створено праці, орієнтовані на висвітлення загальних понять теорії та практики лексикографії, аналіз позалінгвальних чинників словникарства, систематизування укладання словникової продукції. Однак для адекватного відображення історії вітчизняної лексикографічної науки потрібні праці, що сприятимуть стандартизації параметричної системи словників та робіт у жанрі лексикографічної критики.

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды: в 2 тт. – 2 изд., испр. и доп. – М.: Школа “Языки рус. культуры”, 1995. – Т. 2. – 767 с.

2. Демська О. М. Вступ до лексикографії. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. – 266 с.
3. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена-Харьков: Харьковское лексикографическое общество, 1998. – 147 с.
4. Зубець Н. О. Українська лексикографія другої половини ХХ століття: навч. посібник. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 124 с.
5. Козырев В. А., Черняк В. Д. Русская лексикография: [учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению 540300]. – М.: Дрофа, 2004. – 285 с.
6. Комова М. В. Українська термінографія 1948–2002. : Бібліографічний покажчик. – Л.: Ліга-Прес, 2003. — 110 с.
7. Краснобаєва-Чорна Ж., Боровик А. Сучасна українська фразеографія: Довідник. – Донецьк: ДонНУ, 2011. — 93 с.
8. Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. – Львів, 2005. – 174 с.
9. Кульчицька Т. Ю. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст. : Бібліографічний покажчик. — Львів, 1999. — 359 с.
10. Морковкин В. В. Об объеме и содержании понятия “теоретическая лексикография” // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 33–42.
11. Тараненко О. О. Новий словник української мови : Концепція і принципи укладання словника. – К.; Кам’янець-Подільський, 1996. – 172 с.
12. Широков В. А. Елементи лексикографії. – К.: Довіра, 2005. – 304 с.

П. О. СЕЛІГЕЙ

СУЧАСНЕ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ: СИМПТОМИ ТА СИНДРОМИ

У статті йдеться про зловживання термінологією в сучасних наукових текстах. Воно виявляється в перенасиченні викладу малозрозумілими й зайвими термінами, невиправдано му залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук, у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Особливу увагу приділено зловживанню терміном «дискурс».

Ключові слова: науковий термін, термінотворення, зловживання термінологією.

Попри не надто сприятливі історичні обставини, українську наукову термінологію розбудовано чи не для всіх галузей сучасного знання. Сьогодні вона повноцінно задовольняє практичні потреби суспільства й розвивається так само стрімко, як і сама наука. Звичайно, цей розвиток не позбавлений певних перешкод і ускладнень. Так, у нас багато пишуть про потребу очистити термінологію від слів-покручів, непотрібних росіянізмів та англіцизмів, ширше застосовувати питомі словотвірні моделі. У цій статті ми хотіли б спинитися на тих «хворобах» термінотворення, які спричинені не так іншомовним впливом, як невисокою мовною і термінологічною культурою деяких авторів. Ця невисока культура, точніше – безкультур'я, виявляється: 1) у перенасиченні тексту малозрозумілими й зайвими термінами; 2) у невиправданому залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук; 3) у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Ці три тенденції серйозно перешкоджають науковій комунікації й викликають тривогу за сьогоднішній і завтрашній стан української термінології. В основі статті – наші спостереження за вживанням термінів у гуманітарних (насамперед у мовознавчих) текстах.

1. Перенасичення тексту термінами. Як відомо, науковому стилеві властиве домірне вживання як термінології, так і загальної, нейтральної лексики. У текстах одних наук питома вага термінів може бути більшою, в текстах інших наук – меншою. На це співвідношення впливають конкретна ділянка дослідження, індивідуальні вподобання автора, читацький загал, якому призначено публікацію. Загалом, за різними підрахунками, у нормативному науковому тексті спеціальна

лексика становить 20-25% усіх слів [1], тобто вона поступається загальномовній лексиці.

У деяких наукових текстах, надто в науковому жаргоні, спостерігаємо тенденцію до якомога більшого уникання звичайних слів і вживання натомість «розумної» лексики – тобто вигадування термінів для тих понять, які можна висловити простішими й уживанішими словами. Часто доходить до абсурду: автори спеціально шукають привід, щоб удатися до якогось терміна, хоч зі змісту праці видно, що доконечної потреби в цьому немає. У результаті з'являється нібито науковий текст, який густо рясніє незвичними висловами на зразок: *багатови мірні маніфестації, інтернарадигматичний характер, динаміка глибинних форм, реляційний вияв предмета, амбівалентний архетип, креативно-генера тивна величина, динамічно-конструктивний феномен, лінгвально-мислительні упорядкованості, векторне розгортання дефініцій, віртуальна спектральність когнітивних смислів, іманентно зумовлена конструктивність, асиметрична структурно-аккумулятивна взаємодія, парадигма ранжування, есхатологічна уява, конвенціональні тплікатури, соціокультурний гомоморфізм, евентуально-віртуальні парадигми, локація інстанціацій криптування в кустомізованих аплікаціях, презумпція дискурсивної компетенції в концепції семіотико-наративних аспектів мовленнєвої діяльності*. Лавина неоковирних утворень такого ґтибу накрила сучасні наукові видання.

Зрозуміло, що кожна конкретна наука, розвиваючи термінологічний апарат, прагне дедалі більше уточнювати свої поняття. І здається, що науковий текст, до краю насичений термінами, повинен був би мати велике змістове навантаження. Але прискіпливий аналіз виявляє, що за цими новотворами ніякого нового змісту чи специфічних відтінків зазвичай немає – вони тільки штучно ускладнюють авторську думку. Через це мав рацію Р.Будагов, який із сумом констатував: «Чи не в кожній книзі, присвяченій теоретичним питанням науки про мову, читачі виявляють безліч нових термінів, доволі часто некорисних і нікому не потрібних» [2]. Картина ця, либонь, властива не лише лінгвістиці. У багатьох науках виникло небезпечне становище, коли термінів побутує далеко більше, ніж реально існує понять.

Природно, якщо новим терміном позначають щойно відкрите явище чи поняття. Проте важко визнати природним безпідставне термінізування тих звичних предметів, дій та ознак, які досі називалися простими іменниками, прикметниками та дієсловами. Ні в якому разі не можна заперечувати необхідності такого,

наприклад, важливого терміна, як *комунікативний акт*. Але його доречно вживати там, де він справді потрібен. Немає жодної потреби писати *здійснювати комунікативні акти* в тих випадках і в тому контексті, де можна ту саму дію передати одним-єдиним дієсловом *розмовляти*. Характерні з цього погляду приклади наводить американський психолог Д. Мартін [3]. Проста теза «згруповані слова запам'ятовуються краще» в науковому жаргоні висловлюється так: *вплив таксономічної категоризації на здатність запам'ятовування вербального матеріалу*. Твердження «люди з етнічних груп живуть в одному районі через тиск із боку своїх сусідів» переробляється в такий спосіб: *ефект демографічної дистрибуції шляхом етнічних зв'язків як функція впливу групи рівних*. Однак такі ребуси читачеві зазвичай доводиться розгадувати у зворотному напрямі: *вплив афіліативної переваги на специфічні параметри людського сприйняття* – тобто «чи відрізняються люди у своєму сприйнятті інших людей залежно від членства у певних організаціях»; *вплив материнської зайнятості на агресивні тенденції сиблінгвів* – тобто «чи б'ються частіше діти матерів, які працюють»? Формалізовану, перенасичену термінами наукову мову можна вважати своєрідним виявом сцієнтизму. Вона ж засвідчує якусь маніакальну недовіру до загальнономовної лексики, що міцно засіла в авторській свідомості деяких учених.

У науковій літературі нерідко надуживають деякими загальнонауковими термінами, як-от: *питання, проблема, завдання, система, структура, форма, архетип, аналіз, парадигма, напрям, комплекс, сукупність, множина, розвиток, процес, функція, елемент, модель, фактор*. Кожний із цих термінів має своє чітке лексичне значення, проте через високу узагальненість або універсальність цього значення не всі вловлюють той тонкий науковий зміст, який у ньому міститься. Звідси постає сприятливий ґрунт для всіляких спекуляцій, і така «універсальна» лексика часто відіграє суто ритуальну роль – надати викладові видимість наукової обґрунтованості й методичності, створити враження, що автор добре підкутий у теорії. Ці терміни перетворилися, по суті, на оздобники, наукові штампи, запас модних слів, які треба розсипати в тексті горохом, щоб не зажити репутації «невігласа». І оскільки в науковому жаргоні ці слова уживають частіше, ніж того вимагає зміст, вони втрачають свою інформативну вартість, а їхні тонкі наукові значення розмиваються, стираються, як мідяки. Так само поширилися набридливі кліше типу *системний аналіз, комплексний підхід, комплекс питань, проблемні питання, актуальні питання, структурно-системне явище, когнітивна парадигма, дискурсивні практики, іманентний процес, статусний підхід, процес розвитку*

тощо. Психолог Є.Климов, пишучи про дисертації з педагогічних наук, небезпідставно зауважує: «Читаємо, наприклад, що на захист виноситься (під номерами): “комплекс педагогічних умов”, які сприяють тому-то й тому-то; “методичний комплекс” у контексті такої-то підготовки. Неможливо зрозуміти, що тут захищають. Який комплекс? Які умови?» [4]. Від надто частого, недоречного вживання ці терміносполуки, схоже, втрачають свій глибокий зміст, семантично спустошуються й перетворюються на фрази-паразити, такі собі «заготовки» на всі випадки життя.

Помічено, що автори, які досліджують справді складний матеріал, намагаються писати просто, не вдаючись до рідкісної чи незрозумілої лексики. У них немає мотивів штучно ускладнювати виклад. Натомість термінологія задля термінології поширена в тих публікаціях, зміст яких доволі елементарний і самоочевидний, або там, де розв’язують давно розв’язані проблеми. Буває, що вчений усе життя працює над однією темою, зробив у цій ділянці все що міг, нічого нового винайти чи дослідити вже не може й відчуває «кризу ідей». Переключитися на іншу тематику бракує сили чи бажання, а писати нові статті треба. Тож він і скеровує свої зусилля на розбудову нової термінології та пошук нових – складніших – способів вислову, підводячи під банальні ідеї солідну «наукову базу». Саме про два такі випадки жартома кажуть: «термінологія – це процес перетворення дрібного питання у велику теорію» і «коли науці бракує аргументів, вона розширює свій словник». Якщо звичайно нова термінологія виникає як наслідок роботи продуктивного, оригінального мислення, то тут вона радше виникає через його брак – як результат порожньої розумової забави. Ось чому штучно вигадані терміни не збагачують поняттєвого фонду науки, а призводять до його безпідставного самоускладнення.

У наукових текстах спеціальна лексика відіграє виняткову роль, але не можна з огляду на це применшувати роль слів розмовного походження. Описуючи результати своїх досліджень, варто дотримуватися розумного співвідношення між спеціально-науковою, загальнонауковою та загальномовною лексикою. Автор сам має відчувати цю межу, виходячи з власної інтуїції чи мовного смаку. Не забуваймо про доцільність термінологічного мінімуму: «Навіть наукову роботу, написану для фахівців, слід завжди писати з найменшим уживанням спеціальної термінології» [5]. Давати назви досліджуваним об’єктам і фактам справді краще спеціальними термінами, а ось зв’язки між ними (логічні, структурні, історичні, функціональні,

причинно-наслідкові) цілком можна висловити за допомогою загальномовної та загальнонаукової лексики.

2. Невиправдане залучення термінів з інших наук. Автори суспільствознавчих розвідок нерідко запозичують поняття й спеціальну лексику з інших наук – як суміжних, так і «далеких» (точних і природничих), хоч досліджувана тема цього нітрохи не вимагає. Дивно, коли, наприклад, у суто лінгвістичному дослідженні натрапляємо на необгрунтовані запозичення з філософії: структурно-семантична трансценденція, буттєвий шар; логіки: імпліцитні дескрипції", математики: *вектор, девіація траєкторії ціннісної оцінки, асоціативні осі, диференційна точка, точка відбиття комунікативних аспектів, вхід у площину комунікативно-прагматичного бачення об'єкта*; інформатики: *квант інформації*; фізики: *поле резонації, центр перетину семантичної і формальної площин слова, які мають широку амплітуду*; механіки: *сигналізатор, регулятор*; медицини: *трансплантація духовних пріоритетів*, і навіть геології: *мовний ландшафт, рельєф внутрішньоформної прогресії*. Така невдала метафоризація, крім того що викликана браком мовно-естетичного смаку, вихолощує специфіку гуманітарного дослідження, ніби підкреслюючи неповноцінність лінгвістичної термінології. Метафора в науковій мові має увиразнити, прояснити досліджуване явище, а тут вона, навпаки, затемнює його, обгортаючи беззмістовними й непотрібними асоціативними зв'язками. Важко пригадати, щоб хтось із класиків гуманітарних наук послуговувався такими малозрозумілими метафорами.

Не так давно чималого розголосу в науковому світі набула полемічна книга «Модні дуроці», яку написали фізики-теоретики А.Сокал (США) і Ж.Брікман (Бельгія) [6]. Серед іншого вони закинули сучасним постмодерністським філософам, що ті позичають природничі й технічні поняття без належних підстав, а відповідні терміни вживають поза контекстом, навіть не розуміючи їхнього значення. Ідеться не про загальнонаукові категорії (на кшталт *енергія, матерія, хаос*), а про вузькофахові технічні терміни типу *компактний простір*, які побутують лише в межах однієї науки. Часом доходить до відвертих маніпуляцій. Соціологові Ж.Бодріярові, наприклад, поставлено на карб уживання такого словосполучення, як *гіперпростір з множинним заломленням*. У фізиці, пишуть автори, існують терміни *простір, гіперпростір, заломлення*, але разом їх ніколи не використовують, бо таке вживання не має жодного сенсу. Аналізуючи цитату з книжки П.Віріліо: «З цими геометральними фігурами й побудовами, з руйнуванням

вимірів і трансцендентальною математикою ми досягаємо надможливих вершин наукової теорії», А.Сокал і Ж.Брікман зазначають, що свідомо написати таку фразу неможливо і що автор, не думаючи, просто компілює слова, які після включення в текст стають цілковито безглуздими.

Будучи нездатними виробити нове знання у своїй галузі, – ведуть далі автори, – ці філософи переймають ідеї та термінологію в точних науках (типологія, теорія хаосу, нечітка логіка, принцип невизначеності Гайзенберга) не стільки для потреб дослідження, скільки з метою вразити читача-гуманітарія, залякати його «ученими» словами. У такий спосіб використовується престиж природничих наук, а їхні розвідки дістають подобу наукової строгості. Через це причини їхньої популярності не стільки інтелектуальні, скільки соціологічні [7].

У суспільствознавчих (економіка, соціологія, мовознавство) і деяких природничих науках (біологія, медицина) часом вдаються до суто зовнішнього наслідування точних наук, застосовуючи математичну символіку та інші форми й методи (аксіоматичну побудову, систему дефініцій, логічну формалізацію тощо). «Успіхи математизації, – відзначає В. Кохановський, – викликають часом бажання “змережити” свій твір цифрами й формулами (нерідко без потреби), щоб надати йому “солідності й науковості”» [8]. Про те саме писав і відомий математик акад. Л.Понтрягін: «Високий рівень абстракції сучасної математики здатний гіпнотизувати тих, хто не є в ній фахівцем, і, очевидно, породжувати в їхньому середовищі марні думки, хибні уявлення, особливу пошану лише до кабалістичних формулювань [...] і недовіру до ясності та простоти справді наукових підтверджень» [9]. У результаті відбувається числова містифікація, своєрідна «гра формул», що не відбиває об’єктивної дійсності, а математичні терміни затуляють живе життя, ба навіть витісняють реальний зміст досліджуваних явищ.

Звичайно, статистична вірогідність результатів переконливо засвідчує доказовість, обґрунтованість наукової розвідки. Проте час показав, що абсолютизація формально-математичних методів пізнання, фетишизація символічних форм вираження думки в науках про людину й суспільство відчутних здобутків не принесли. Кількість, безперечно, – важливий вияв предметів і явищ, але вони не зводяться тільки до цього вияву. Крім того, далеко не в усіх важливих ділянках гуманітарної сфери можна здійснювати статистичні вимірювання. Мають рацію ті вчені, які вважають, що методи формального аналізу, хоч би якими вони були досконалими за технікою, спроможні виявити суто зовнішні ознаки. Ці методи забезпечують тільки перший етап роботи, за яким неодмінно має слідувати

етап пізнання внутрішньої сутності явищ. Однобічний підхід, який прагне бачити речі лише під кутом зору кількості й нехтує якісний аналіз, ніколи не зможе виявити їхню глибинну основу. А математикам стає прикро, що їхню науку «залучають для бутафорії, для того, щоб сховати бідність і немічність тієї чи іншої спеціальної праці» [10].

Щоб уникнути псевдоматематизації та надуманих формул, фахівці радять застосовувати математичний апарат лише в тому разі, якщо зв'язки між явищами досить складні й не виявляються безпосередньо шляхом роздумів на рівні здорового глузду [11], не забуваючи при цьому, що для гуманітарних і суспільствознавчих наук кількісний підхід лишається допоміжним методом і аж ніяк не головним та визначальним.

3. Невиправдана заміна узвичаєних термінів. Декому із сучасних науковців здається, що без нових термінів оприлюднювати свою працю якось несолідно. Не запропонувати кількох нових термінів, а то й цілої термінологічної системи вони вважають мало не ознакою поганого тону. Через це давні й загальновідомі поняття такі дослідники іменують новотворами «власного виготовлення», які видаються їм ліпшими за вже усталені. Наприклад: *теорія – концептуальна модель, відмінність – диференційна характеристика, мовлення – вербально-комунікативна практика, уявлення – ментальний прообраз, перевірка на практиці – фактологічна апробація*. На матеріалі лінгвістики про це небажане явище писав С.Семчинський: «В синтаксичній теорії спостерігається справжня інфляція термінів. Необхідність окремих термінів інколи обмежується виключно інтересами авторів, що їх створили. [...] Дуже часто дискусії виникають саме внаслідок термінологічних непорозумінь і плутанини» [12].

Зазвичай такі заміни обґрунтовують пошуками найточнішого слова. Щоправда, на ділі «найточніші слова» виявляються синонімами традиційних, широковідомих термінів. З іншого боку, створюється ілюзія, що з новим словом народилося нове наукове поняття. Насправді ж ці новотвори не збагачують теорії новими знаннями й нічого сутнього не вносять. Збільшують кількість синонімів, не збільшуючи кількості понять. Унаслідок цього дерево пізнання, образно кажучи, уподібнюється до старезного дуба, в якого листя щороку змінюється, а стовбур із гілками лишається тим самим і догори вже не росте. Відомий польський просвітник Ян Снядецький ужив у цьому випадку іншу рослинну метафору: «Купи необроблених слів, які означають те саме, є просто заростями будяка, а зовсім не розвитком і багатством мови» [13]. А його брат, «батько» польської хімічної

термінології Єнджей Снядецький писав так: «Усі ці незвичні й новозліплені слова – не більше ніж наліт бруду, який забирає в наших думок їхню прозорість» [14].

Важлива вимога до розбудови термінології – не замінювати без доконечної потреби вже усталені назви [15]. Заміна традиційних термінів повинна бути природною, необхідною, вона має закріплювати нові здобутки й успіхи науки. Сьогодні ж термінологічний «свербіж» набуває самодостатнього характеру й різко випереджає справжнє прирощення знань. Терміни – це скорочені позначення наукових понять. Тому якщо новий термін є, а нового поняття за ним немає, вживання терміна перетворюється на зловживання. Або, як казав свого часу французький філософ і математик Ж.Кондорсе, зловживання науковою мовою перетворює в науку слів те, що має бути наукою фактів. Будь-який дослідник, безумовно, має право запропонувати новий, потрібний науці термін, але бездумно плодити псевдотерміни чи терміни-перейменування – такого права в нього немає.

На жаль, природна мова (на відміну від штучної) наче сама «потурає» таким невмотивованим, свавільним перейменуванням. Оскільки між річчю та звуковим комплексом, що її позначає, зв'язок не органічний, а довільний, умовний (у цьому сенсі мовний знак є невмотивованим), слово не може розкривати ні суті речі, ні її причини – воно її тільки називає, вказує на відповідне поняття. Отже, річ можна позначати у принципі будь-якими знаками, а вже наявні позначення – замінювати іншими. З одного боку, ця корисна властивість знака зумовлює існування різних мов і діалектів, сприяє розвитку синонімії та фразеології, збагачує виражальні можливості мови, дає змогу точніше висловлювати думку. Власне, лексика і термінологія саме тому й розвиваються, що мова шукає все нові й нові форми для вираження думок. Але, з другого боку, довільність мовного знака створює плідючий ґрунт для всяких псевдоноваторських замінь, на кшталт: *мислення – оперування ментальними репрезентаціями, товар – товарна маса, аналіз змісту – контент-аналіз, початок – ініціальна позиція, громадська думка – менталітет електорату, спосіб навчання – педагогічна технологія* (щодо людини!). Універсальним у цьому плані виявився іменник *діяльність*, що його особливо уподобали прихильники наукоподібного викладу: *пізнання – когнітивна діяльність, мислення – розумова діяльність, пам'ять – мнемічна діяльність, творчість – креативна діяльність, мовлення – комунікативна діяльність, аналіз – концептуально-структуруюча діяльність* тощо. Про такі й подібні слова І.Кучеренко зазначив: вони «не прийшли разом із новим поняттям, що не мало раніше свого терміна. Їх ніби спеціально набрано для перейменування вже

названого на догоду моді на науковидність». Хитромудру мову з незрозумілою і необов'язковою вторинною термінологією вчений слушно вважає не ознакою глибини наукової праці, а її серйозною вадою [16].

Про безпідставність кожної з таких заміन можна було б написати окремо. Тут ми докладніше спинимося лише на одному новому терміні – *дискурс*. Нині він став настільки модним, що цю «знахідку» чимало українських учених, не довго думаючи, залучили до свого термінологічного арсеналу. В їхніх текстах знаходимо: *політичний дискурс, літературознавчий дискурс, критичний дискурс, марксистський дискурс, а також філософський, економічний, видавничий, іронічний, любовний дискурс*. Трапляються ще *дискурс художнього твору, дискурс влади, дискурс сексуальності*. Намітилися варіанти: *науковий дискурс і дискурс науки*. За активністю вживання з іменником змагається похідний від нього прикметник: *дискурсивне мислення, дискурсивний раціоналізм, дискурсивна стратегія, дискурсивний контроль, дискурсивна операція, дискурсивна ситуація, дискурсивне пізнання, дискурсивна подія, дискурсивне осмислення, дискурсивні формації*. В одному тексті нам трапилася навіть *легітимація дискурсу*, а в іншому – *дискурсивна відмова від дискурсу*.

Американський філософ Ч. Морріс нарахував аж 16 типів дискурсу: науковий, міфологічний, технологічний, логіко-математичний, фантастичний, поетичний, політичний, теоретичний, легальний, моральний, релігійний, граматичний, космологічний, критичний, пропагандистський, метафізичний. Оскільки чітких критеріїв для виділення таких типів бракує, то за бажання перелік можна легко продовжити. Так робить, наприклад, С. Павличко, яка, зазначивши, що дискурс «може включати будь-яке висловлення як частину соціальної практики» (?), виділяє *чоловічий та жіночий дискурси, дискурс поезії та прози, політичного трактату, весільного тосту, похоронної промови, партійної пропаганди* – «і так за кількістю форм життя до нескінченності» [17]. Дехто з мовознавців, крім *усного й писемного дискурсу*, віднедавна почав виділяти ще й *розумовий дискурс*, під яким, як випливає з контексту, розуміє внутрішнє мовлення. Всюдисущий термін проник навіть у статтю Президента України, надруковану в «The Financial Times»: «Тим часом, виконуючи очікування наших громадян, ми почали цього року проводити політику, яка створила новий політичний, економічний і соціальний дискурс у нашій країні» [18]. Як бачимо, слово воістину універсальне й усеохопне. Така безконечна, нічим не обмежена багатозначність, певна річ, суперечить самій природі наукового терміна. Неминуче постає питання про його лексичне значення.

У французькій мові, звідки запозичено цей іменник, він означає «мовлення, промова, роздум». Якщо проаналізувати практику його вживання в мовознавчій літературі, можна бачити, що семантично він наближається до таких традиційних термінів, як *текст*, *контекст*, *мовлення*, *стиль*, *жанр*, *висловлення*. Часом ним позначають якийсь непевний їхній різновид у значенні «спосіб говоріння», «тип мовлення», «тип тексту». Якщо до цього терміна вдаються так часто, можливо, явище, що за ним ховається, все-таки має свою специфіку? Цю специфіку, мала б зафіксувати така логічна операція, як визначення. Та, на жаль, і досі ніхто не спромігся запропонувати точне й більш-менш прийнятне тлумачення, що б відбивало сутнісну відмінність цього поняття й окреслювало його межі на тлі суміжних понять. Натомість численні визначення зводять дискурс до інших, давно відомих понять.

...

Як бачимо, дискурсом різні автори називають не те що близькі, а кардинально відмінні поняття, як-от *мовлення* і *стиль*, *абзац* і *діалог*, *спілкування* й *мовна картина світу* тощо. Термін попросту не витримує процедури логічного визначення. При уважному аналізі всі його тлумачення виявляються закамфльованими тлумаченнями традиційних філологічних понять. Виходить, що в дискурсі немає нічого такого, чого б не було в мовленні, стилі, тексті, жанрі тощо. Не випадково навіть адепти цього терміна самі визнають, що за його лінгвістичним уживанням «проглядаються спроби уточнення й розвитку традиційних понять мовлення, тексту й діалогу» [19]. Хоча, як уже зазначалося, уточнення й розвиток поняття навряд чи є достатньою підставою переназивати його, відкидаючи традиційну й цілком прийнятну назву. Через це ми схильні вбачати тут не стільки «спроби уточнення й розвитку», скільки незнання вже відкритих істин, коли ломляться у відчинені двері, скеровуючи розвиток науки по другому колу.

Найпоширеніше в українському (як і в російському) мовознавстві розуміння дискурсу спирається на статтю Н.Арутюнової в «Лингвистическом энциклопедическом словаре». Вона описує дискурс як суто мовне явище, а визначає як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціо-культурними, психологічними та іншими факторами» [20]. Якщо ми вдумаємося в це тлумачення, то побачимо, що в ньому йдеться не стільки про текст як мовну реалію, скільки про спосіб його вивчення – з урахуванням позамовних чинників, яке потрібне для правильного його розуміння. По суті, сталася методологічна помилка: онтологічне поняття підмінено гносеологічним підходом.

Об'єкт дослідження й метод дослідження названо тим самим терміном. На жаль, чимало мовознавців не помічають цієї різної логічної суперечності й теж розуміють дискурс як «складну єдність мовної практики та екстралінгвістичних факторів». Ось іще одне логічно безпорадне визначення: «Поняття “дискурс” відрізняється від тексту тим, що воно представляє мову як процес, що враховує вплив екстралінгвістичних факторів у акті комунікації, і як результат, представлений у вигляді фіксованого тексту» [21]. Маємо тут нісенітницю чистої води: мова враховує вплив позамовних чинників! Точніше розуміння дискурсу саме як методу формулює В. Дем'яков: «У лінгвістичній літературі дискурсом найчастіше називають мовлення (зокрема, текст) у його становленні перед розумовим поглядом інтерпретатора» [22]. Виходить, що якщо текст не стає об'єктом дослідження, він зветься текстом, а якщо його починають вивчати, враховуючи позамовні чинники, то він перетворюється на дискурс.

Н. Арутюнова вбачає в дискурсі й іншу рису, яка начебто відрізняє його від інших виявів мови, – це «мовлення, “занурене в життя”» [23]. Тобто мовлення, що виражає соціальний зміст. Постає питання: чи може мовлення не бути «зануреним у життя»? Чи може воно бути позбавленим соціального змісту? Мовлення завжди пов'язане з життям, а тому завжди зумовлене історичними, соціальними й ідеологічними чинниками. Інша річ, що його можна досліджувати, абстрагуючись від цих чинників, як це роблять, наприклад, прихильники структурних методів, а можна досліджувати, враховуючи ці чинники. І перший, і другий підходи по своєму виправдані й принесли мовознавству чимало корисного. Похвально, коли мову намагаються вивчати в широкому контексті, «у зв'язку з життям» і різними сферами людської діяльності, незрозуміло тільки, чому цей метод треба називати дискурсом. Адже якщо певне явище вивчають у зв'язку з іншими, суміжними явищами, то такий підхід здавна зветься системним, або комплексним. Вагомим підстав відмовлятися від цих узвичаєних означень ми не бачимо.

Те саме можна сказати і про підхід Е. Бенвеніста. Як *discours* він розумів «мовлення, привласнене мовцем», «експлікацію позиції мовця у висловленні», «комунікативний намір мовця вплинути на слухача» [24]. Утім, важко уявити собі мовлення, яке не висловлювало б позиції мовця, а вплив на слухача (чи взагалі на адресата) – це найперша й найголовніша мета будь-якого мовлення, будь-якої комунікації. І перше, і друге насправді є невід'ємними ознаками мовлення. Інша річ, що вивчаючи мовлення, їх можна брати до уваги, а можна й не брати – все залежить від мети й завдання дослідника. Е. Бенвеніст майже не вживав терміна

parole «мовлення», віддаючи перевагу звичному для французів іменникові *discours*. При цьому він, очевидно, й не претендував на відкриття нового явища – просто прагнув у такий спосіб увиразнити кілька важливих ознак мовлення. Через це, гадаємо, переклад французького *discours* українським *мовлення* є цілком адекватним. Українське слово передає всі ті ознаки, що й французьке.

Приклади вживання й розуміння цього терміна в немовознавчих публікаціях показують, що дослідники не досить чітко розрізняють і поєднують в одне ціле два різні явища – мовлення й мислення. Таке вживання зберігає давню омо німію фр. *discours*, яке позначало й «мовлення», й «роздум».

...

Мислення й мовлення, хоч і тісно пов'язані між собою, хоч і впливають одне на одне, все-таки якісно відмінні сутності, бо належать до різних сфер психіки і виконують різні функції. Позначення їх одним словом могло бути припустимим для французької мови минулих століть, але для сучасної наукової термінології є небажаним і небезпечним. Поєднувати сьогодні в одному понятті два абсолют но різних явища – означає робити великий крок назад і вдаватися до якогось химерного, ненаукового синтезу. Прихильники такого розуміння дискурсу ми моволі уподібнюються до давніх греків, які не розмежовували чітко слово й поняття, називаючи їх одним терміном – логос, або й до первісних людей – носіїв міфічної свідомості, які не розрізняли назву речі й саму річ, вважаючи першу природною властивістю другої подібно до інших її ознак (як-от вага, розмір, колір тощо).

Представники деяких соціальних наук (політології, соціології, теорії комунікації, соціолінгвістики) в термін дискурс вкладають формулу «мовлення плюс дія» і витлумачують його приблизно як «вербальний складник діяльності соціальних інститутів». Тут також наявне змішування двох різних типів поведінки людини – мовної й немовної діяльності, мовлення та вчинків. Ще низка авторів як дискурс розуміють методологічну спрямованість певної розвідки чи наукового напрямку (напр.: *гендерний, європейський, екзистенційний дискурс*). Очевидно, що тут слово виступає зайвим дублетом термінів *методологія* і *методика*.

Оскільки межі поняття «дискурс» надзвичайно розмиті й невизначені, а за довільного визначення немає, деякі вчені (мабуть, щоб убезпечитися від можливих закидів) застерігають, що вони розглядають дискурс у широкому розумінні. Але таке широке розуміння призводить до тавтологій типу «масло масляне»: *дискурсивні роздуми, дискурсивний жанр, дискурсивний текст, діалогічний дис-*

курс, дискурсивний аналіз тексту, мовленнєвий дискурс, дискурсивно-розсудкове знання. Інші ж дослідники, будучи неспроможними з контекстів уживання терміна прояснити його зміст, уловити його предметне віднесення, припускаються тавтології у визначенні (логічна помилка *idem per idem*): «Дискурс інтер претується як семіотичний процес, що реалізується в різних видах дискурсивних практик» [25] або «Дискурс – це висловлення, яке розглядається з погляду дискурсивного механізму, що ним керує» [26]. Такі «дефініції» нагадують епізод із п'єси Мольєра «Хворий, та й годі», де бакалавр-медик на іспиті стверджує: «Опіум присипляє тому, що він має снодійну силу», а на запитання, звідки в опіуму снодійна сила, відповідає: «Снодійна сила в опіуму від того, що він присипляє» [27]. Обидва типи тавтології свідчать про одне – подібно до мольєрівського бакалавра, у дослідників дискурсу немає чіткого уявлення про те, з чим саме вони мають справу.

Із дискурсом склалася вельми небажана для науки ситуація, коли його вживають у соціогуманітарних дисциплінах, у найрізноманітніших контекстах і майже в кожного автора він набуває інакшого змістового наповнення, тобто відилає до зовсім різних понять. При цьому багатозначність терміна виявляється внутрішньо несумісною й іноді доходить до омонімії. Зрозуміло, що за таких умов дати йому визначення доволі важко. Автори однієї з енциклопедичних статей про дискурс, не змігши запропонувати логічно прийнятної тлумачення, визнають натомість, що «чіткого й загально визнаного визначення “дискурсу”, яке б охоплювало всі випадки його вживання, не існує, і не виключено, що саме це сприяло його широкій популярності» [28]. Таким чином, поняття «дискурс» таке популярне, бо воно нечітке й невизначене. Але відзначивши цю рису, автори тим самим мимоволі виносять його за межі науки. Бо ж відомо, що науковий термін має бути, по можливості, однозначним, а його вживання – якомога точнішим і осмисленішим. Натомість туманні й надто розмиті поняття слід або прояснити, або усунути.

Вимога давати точне визначення термінові – не якийсь там голий логіцизм, а неодмінна умова побудови наукової теорії. Бо якщо раптом виявиться, що ключовий термін теорії позначає порожнє місце, тоді сама теорія завалиться, подібно до будинку, зведеного на річковій кризі. Труднощі при спробах визначення терміна дискурс – не випадкові. Його семантика не тільки неясна, а й надзвичайно еkleктична, здатна позначати всі види використання мови. Він настільки всюдисущий і різноликий, що застосовується чи не в будь-якому контексті, заміняючи кільканадцять ключових мовознавчих термінів. Проте ця еkleктична

семантика з'явилася не сама по собі. Її причина – брак у деяких дослідників точного мислення та звички продумувати, обґрунтовувати й визначати поняття, якими вони оперують. Якщо якийсь автор не може чи не хоче вжити точної назви, йому на допомогу приходять «дискурс». У такий спосіб наче прагнуть виразити власну оригінальність, свій погляд на мову, показати своє яскраве «я». А цитований уже В. Дем'янков так прямо й зазначає, що в останній чверті ХХ ст. використання поняття дискурсу стало «ознакою належності мовця до інтелектуальної еліти» [29]. Отже, головну причину активізації терміна «дискурс» ми вбачаємо не стільки в номінативних чи поняттєвих потребах, скільки в науковому марнославстві та прагненні «не відстати від моди». Хай дарує читач, але тут напрошується порівняння: у річку плюснули помії, а рибчина подумала, що це нова течія.

У латинській мові, де утворено цей іменник (*discursus*), він також мав кілька значень. Серед них були «розростання, розгалуження» і «безглузда біганина, суєта». Подальша доля слова, зокрема в сучасній українській мові, дивовижним чином «занурила в життя» ці два значення: безконечні семантичні прирощення терміна є не чим іншим, як розростанням і розгалуженням, а його невпорядковане й безсистемне вживання в науковій (і псевдонауковій) літературі нагадує безплідні блукання, безглузду біганину й суєту.

Зрештою, історії науки відомі випадки, коли якомусь поняттю важко було дати точне, логічно прийнятне визначення. Тоді вчені шукали вихід у тому, щоб чітко окреслити його місце в системі суміжних понять, а відповідним терміном заповнити лакуну в термінологічному апараті. Нині різні мовознавці намагаються знайти місце «дискурсу» в мовній системі, використовуючи це поняття у своїх лінгвістичних концепціях [30]. Утім, поки що важко сказати, чи зможе колись у цьому слові усталитися єдине термінологічне значення, так щоб його одностайно визнала світова лінгвістична спільнота. Шанси на таке визнання істотно зростуть, якщо теоретична модель, куди вписуватимуть це поняття, буде не надто складною і розбудованою, а потреба в ньому – справжньою, а не надуманою.

Ті, хто паразитує на непотрібній термінології, запровадження неологізмів виправдовує поняттєвими потребами: для точнішого висловлення думки, підкреслення певного відтінку чи аспекту потрібні, мовляв, нові слова, і якщо їх вилучити або замінити, втрачатиметься зміст, ідея праці. Звичайно, учений, як людина творча, має цілковите право на свободу самовираження, на своє наукове «я». Однак тут треба враховувати не лише потреби автора, а й інтереси читачів, яким потрібна думка, висловлена ясно й чітко. Розросла синоніміка та дріб'язкове педантиство у

термінології можуть цим інтересам тільки зашкодити. Називання то го самого поняття різними словами спантеличує читача, адже він може подумати, що йдеться про різні речі. О. Коваль-Костинська і М. Славова доходять сумного висновку, що «...сьогодні термінологічна багатоманітність і різнорідність інколи заступає і розмиває поняття, руйнує їх ієрархічність, а часом імітує глибоку наукову інформативність» [31]. І справді, замінивши одне слово чи словосполучення на інше, можна подати справу так, наче новий термін по-новому представляє давнє поняття, відбиває його «кардинальне переосмислення» чи «оригінальну інтерпретацію», можна навіть удати, що йдеться про відкриття «цілого наукового напрямку», який вимагає перебудови поняттєвого й термінологічного апарату. А насправді відбулася проста синонімічна підміна: форма оновилася, а зміст лишився той самий, і під виглядом нових ідей криється простий переказ загальновідомих істин. Ось чому й сьогодні лишається злободенним заклик російського філолога XIX ст. М. Греча: «Запроваджувати непотрібні та смішні новотвори у мові залишимо тим, хто нічим іншим відзначитися не може» [32].

Зрозуміло, що оновлення й збагачення термінології – неминучий процес, адже він відображає успіхи наукового пізнання світу. Поняття постійно розвиваються, і часом виникає потреба давніший, менш удалий термін замінити на новий (як писав М. Рильський, «нове життя нового прагне слова»). Але це не означає, що спеціальну лексику можна запроваджувати за принципом «мені так заманулося». Для цього треба мати вагомі підстави. А саме: поява нового терміна повинна сигналізувати, що в науці виробилося нове поняття, яке ще не має своєї назви. Появу ж нового поняття взагалі можна прирівняти до наукового відкриття. Тим часом, якщо вже відомі явища та поняття просто поназивати новими словами, то це ніяке не відкриття, а радше захаращення термінології. Набагато частіше в дослідницькій практиці трапляється не відкриття нового, а уточнення чи збагачення змісту вже відомого поняття. Це важливий етап процесу пізнання, й у ньому також відбивається поступ науки. Щоб відобразити це збагачення, мабуть, не варто вигадувати новий термін, а достатньо використати вже усталений, додавши до нього смисловий поширювач (наприклад, означення).

Нова термінологія дає змогу висловити нові думки і поняття. Але коли вони є! Тому якщо вчений таки наважується вдатися до новотвору, він мусить спеціально обумовити його значення і – що конче важливо – довести його необхідність і незамінність, показати, чим він відрізняється від уже відомих термінів. Читач повинен чітко побачити те нове явище (чи поняття), яке стоїть за

новотвором і потребує своєї назви. Якщо ж нові терміни вживають без обґрунтувань і у великих кількостях, один незрозумілий термін пояснюють іншим незрозумілим терміном, це робить науковий текст явно нечитабельним. Щоб усвідомити й обміркувати зміст, читачам доводиться спочатку розчищати авгієві стайні псевдотермінології.

Термінів має бути рівно стільки, скільки їх справді необхідно. Запроваджувати їх доцільно тоді, коли їхня поява підготовлена попереднім розвитком науки, коли вдалося довести помилковість чи неповноту дотеперішніх уявлень або якщо наявний термін призводить до непорозумінь і плутанини. Нові терміни мусять відбивати справді нові поняття, які поліпшують мислення, поглиблюють розуміння, прояснюють наші уявлення про досліджуваний предмет. Тим-то великі вчені завжди вдумливо й обережно ставилися до новотворів. Академік Д.Лихачов уважав, що якщо дослідник створює сотні нових термінів, він руйнує науку, десятки – підтримує її, два-три – рухає науку вперед [33].

Новотвір не зможе стати повноцінним терміном, якщо він не поширився, якщо його не прийняла наукова спільнота. А скільки відомо випадків, коли вчений, запровадивши нові терміни, діставав науковий ступінь, а невдовзі виявлялося, що вони – мертвонароджені діти, бо їх ніхто не вживає. Яку користь можуть дати терміни, якщо їхнє вживання обмежується працями одного автора й навіть фахівці не розуміють, чим вони відрізняються від традиційних термінів? Якщо, наприклад, промисловий виробник забруднює шкідливими відходами довкілля, на нього накладають штрафні санкції. Чи не доцільно так само вчиняти й з авторами, які захаращують наше мовне довкілля непотрібними термінологічними новотворами? Скажімо, позбавляти наукового ступеня. Така ви мога в жодному випадку не є «накладанням кайданів на пізнання» – вона покликана лише дисциплінувати вчених і вселити в них почуття високої відповідальності за стан і повноцінний розвиток спеціальної лексики.

Таким чином, низька термінологічна культура в усіх своїх виявах істотно утруднює сприйняття й розуміння наукового тексту. Засміченість незвичними словами, термінологічна мішура призводять до того, що фонові знання читача (навіть якщо він і фахівець із цієї галузі) виявляються недостатніми для повноцінного розуміння написаного. Зокрема, у його свідомості не виформовуються відповідні авторському задумові поняття, не встановлюються зв'язки між ними, і через це зміст і хід авторської думки залишаються загалом незбагненими. Можна припустити, що в межах однієї наукової праці людина

спроможна адекватно сприйняти, зрозуміти й запам'ятати лише певну обмежену кількість нових термінів. Якщо ж їх рахунок перевищує за десяток і при цьому вони раз у раз уживаються з першої до останньої сторінки, збагнути таку працю досить-таки складно. Усе це перешкоджає термінології виконувати своє основне призначення – упорядковувати наукові поняття, якнайточніше передавати наукові істини, полегшувати спілкування між фахівцями.

1. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови : Структура наукового тексту. — К., 1970. — С. 211; Rachwałowa M. Słownictwo tekstów naukowych. — Wrocław etc., 1986. — S. 74; Gajda S. Styl naukowy // Współczesny język polski / Pod red. J. Bartmińskiego. — Wrocław, 1993. — S. 175.

2. Будагов Р. А. Сходства и несходства между родственными языками. — М., 1985. — С. 3.

3. Мартин Д. Психологические эксперименты : Секреты механизмов психики. — СПб., 2004. — С. 86-87.

4. Климов Е. А. О некоторых нежелательных тенденциях в работе диссертационных советов по педагогическим и психологическим наукам // Бюл. Высш. аттестацион. комиссии М-ва образования Российской Федерации. — 2002. — № 1. — С. 27.

5. Франк-Каменецкий Д. Научная журналистика глазами ученого // Наука и журналист. — М., 1970. — С. 192.

6. Sokal A., Bricmont J. Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science. — New York, 1998. — 274 p.

7. Ibid. — P. 5.

8. Кохановский В. П. Философия и методология науки. — Ростов н/Д., 1999. — С. 100.

9. Понтрягин Л. О математике и качестве её преподавания // Коммунист.— 1980.— № 14. — С. 101.

10. Там же. — С. 104.

11. Лук А.Н. О глупости // Энергия: экономика, техника, экология. — 1989. — № 3. — С. 47-48.

12. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 185.

13. Цит. за: Lehr-Splawinski T. Język polski: Pochodzenie, powstanie, rozwój. — 2-e wyd. — Warszawa, 1951. — S. 328-329.

14. Цит. за: Парандовський Я. Алхімія слова. — К., 1991. — С. 243-244.

15. Mazur M. Terminologia techniczna. — Warszawa, 1961. — S. 15.
16. Кучеренко І. К. За високу якість мовознавчих посібників // Українське мовознавство. — 1985. — Вип. 13. — С. 6-7.
17. Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі. — 2-е вид., перероб. і доп. — К., 1999. — С. 21.
18. Yushchenko V. A Year On, Ukraine's Democracy is Showing Results // The Financial Times. — 2005. — 22 D. (http://www.president.gov.ua/en/news/data/26_5138.html).
19. Кибрик А., Паршин П. Дискурс (www.kmgosvet.ru/articles/82/1008254/1008254a7.htm; скопійовано 15.XII.2006). Прикметними в цьому плані є спроби повернути вживання терміна назад: «У русистичі дискурсивні явища (хоч і без уживання даної термінології) активно досліджувалися в 1970-1980-і роки...» (Там же). Кумедно виглядають колеги, які заднім числом оголошують, що вони вже давно вивчають дискурс, і як доказ наводять свою бібліографію. Виявляється, правда, що в назвах їхніх праць цього терміна немає, натомість є «стиль», «стилістика», «стилістичний». Виходить, раніше «дискурс» досліджували, навіть не підозрюючи це.
20. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 136.
21. Орлов Г. А. Современная английская речь. — М., 1991. — С. 14.
22. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // Язык. Личность. Текст : Сб. статей к 70-летию Т. М. Николаевой. — М., 2005. — С. 49.
23. Арутюнова Н. Д. Знач. праця. — С. 136.
24. Benveniste E. On discourse // The Theoretical Essays : Film, Linguistics, Literature. — Manchester, 1985. — P. 35-52.
25. Ильин И. П. Постмодернизм : Словарь терминов. — М., 2001. — С. 76.
26. Серю П. Анализ дискурса во Французской школе [Дискурс и интердискурс] // Семиотика : Антология. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2001. — С. 550.
27. Мольер. Комедии : Пер. з фр. — Х., 2004. — С. 478.
28. Кибрик А., Паршин П. Знач. праця.
29. Демьянков В. З. Знач. праця. — С. 48.

30. Серед українських див., напр.: Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2002. — № 453. — С. 30-34.

31. Коваль-Костинська О., Славова М. Літературознавча метамова — новий Вавилон чи дорога до діалогу? // Культура слова. — 2002. — Вип. 60. — С. 25.

32. Цит. за: Колесов В. В. Русская речь : Вчера, сегодня, завтра. — СПб., 1998. — С. 180.

33. Тюльпинов Н. Мудрость. Записки о творчестве Д. С. Лихачева // Знамя. — 1986. — № 10, — С. 208.

Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми

P. O. SELIHEY MODERN FORMATION OF TERMS: SYMPTOMS AND SYNDROMES The article deals with abuse of terms in present-day scientific papers. Misuse of terminology manifests itself in 1) interlarding one's texts with obscure and redundant terms; 2) unfounded borrowing of terms from other sciences; 3) excogitation new names for phenomena and notions, which already have the generally adopted terms. Special attention is given to misuse of the term «дискурс». Keywords: scientific term, formation of terms, abuse of terms.

Пилип Селігей

ЩО НАМ РОБИТИ ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯМИ?

Науковий стиль, як жоден інший, багатий на слова чужомовного походження. І це зрозуміло: наука – явище міжнародне, тож вони є одним із найважливіших джерел поповнення термінології (*електрон, синус, вітамін, монтаж, реакція, автаназія*). Друге важливе джерело – терміни, утворені на власній основі (*корінь, пізнання, коло, тиск, вісь, теплообмін, жаротривкість*). Отже, в науковій лексиці співіснують чуже й питоме, інтернаціональне й національне. Перший складник єднає її з міжнародними стандартами, другий виявляє її самобутність, зберігає народний характер. Доведено, що для повноцінного розвитку термінології важливо дотримуватися рівноваги, оптимального співвідношення цих двох складових, тобто враховувати однаковою мірою як зарубіжні здобутки, так і національні традиції [7: 8; 10: 15; 6: 119, 185-186; 23: 17; 24: 89; 22: 190]. Стосовно української мови це означає, що в ній мають на рівноправних засадах побутувати терміни як запозичені із західноєвропейських мов чи утворені з греко-латинських елементів, так і посталі на ґрунті питомих (слов'янських) словотвірних засобів. Нехтування тієї чи тієї складової може зашкодити усталенню термінології, порушити її органічність, загальмувати розвиток наукового стилю.

Утім, і без спеціальних підрахунків неважко бачити, що сучасні наукові публікації, а надто науково-жаргонні тексти, переобтяжено невиправданими термінологічними запозиченнями. Інтернаціональна складова в них надмір переважає, а то й витісняє національну.

Один із виявів цього – давня традиція свідомо замінити загальноживану слов'янську лексику неслов'янськими відповідниками. У минулі десятиліття в наукових текстах рясно траплялися такі, наприклад, заміни: *звертатися – апелювати; обмежувати – лімітувати; продовжувати – пролонгувати; пояснювати – експлікувати; показник – маркер; взаємозалежність – кореляція; однорідний – гомогенний; визначати склад – конституювати; розмежовувати – диференціювати*. Питомі українські слова, що колись займали в мові науки своє природне місце, нині виштовхнуті з обігу на задвірки – до пасивного словника.

Така ж доля в науковому стилі може спіткати й іншу «функціонально слабшу» слов'янську лексику, на зміну якій останніми роками приходять такі

варваризми: *доречний, слушний, істотний, притаманний – релевантний; часовий – темпоральний; одночасний – симультанний; прихований – імпліцитний; явний, виражений, висловлений – експліцитний; довільний – арбітрарний; усувати – елімінувати; причино вий – каузальний; виражати, промовляти – артикулювати; виявляти – маніфестувати; висловлювати – вербалізувати; осмислювати – концептуалізувати; можливий – евентуальний; змінний, мінливий – варіабельний; сприйняття – реценція; розподілення – стратифікація. Ці та багато інших слів видаються цілком органічними для англійського тексту, де їхні корінь і лексичне значення здебільшого прозорі. Але живосилом притягнуті в українську мову, вони втрачають цю органічність і набирають вигляду «чужоземця» чи «стороннього тіла».*

...

Тим-то сучасний науковий жаргон за його лексичне наповнення жартома (але небезпідставно) називають латинським діалектом української мови або ж «українглішом». І справді: коли треба з'ясувати точне значення якогось слова, наприклад, *симультанний*, марно шукати його в українських словниках (навіть іншомовних слів) – треба відразу ж звертатися до словника латинської мови чи англо-українського словника. І виходить парадокс: перекладний словник замінює читачам наукових текстів тлумачний словник рідної мови.

Інший парадокс полягає в тому, що саму українську мову описують, чимраз більше послуговуючись чужою термінологією. Рік у рік вона зміцнює свої позиції, потроху витісняючи споконвічну лексику. Натепер *флексія* вже майже остаточно заступила *закінчення*, а *коботація* замінила собою *відтінок* і *забарвлення*. Покликаючись на небезспірну думку, що мова опису (метамова) має відрізнитися від об'єкта опису, сучасні мовознавці перевагу нерідко віддають не першим, а другим термінам: *мовець – комунікант, словесний – вербальний, мовний – лінгвальний, позамовний – екстралінгвальний, назва – номінація, називний відмінок – номінатив, родовий відмінок – генітив, (у)творення – деривація, зменшувальний – демінутивний, збільшувальний – аугментативний, протиставний – контрактивний, описовий – дескриптивний, приписів – прескриптивний, вторинний – секундарний, приставний – протетичний, питальний – інтерогативний, сполучуваність – валентність, зв'язність (тексту) – когерентність. Саме ж запозичення дехто називає тепер *етранжизмом* або *алієнізмом*. Не виключено, що завтра комусь знічев'я спаде на думку *відмінювання* замінити *деклінацією*, а *дієвідмінювання* – *кон'югацією*. І що дивує найбільше: до*

таких замін удаються мовознавці – вчені, які мали б найкраще знатися на можливостях української мови. Якщо таке нігілістичне ставлення в її охоронців і лицарів, то що ж тоді казати про решту науковців? З огляду на таку загрозливу тенденцію вважаємо, що варто всіляко оберегати й розвивати питому мовознавчу термінологію, а також повернути до неї такі слова, як *наросток* (суфікс), *приросток* (префікс), *дієйменник* (інфінітив), *складня* (синтаксис), *двозвук* (дифтонг), як пропонує О.Пономарів [13: 116]. Хоча, слід визнати, за нинішніх несприятливих умов термінам слов'янського походження закріпитися в ужитку важче, ніж їхнім неслов'янським відповідникам.

Деякі фахівці, вичитавши в іноземній літературі нові терміни, не обтяжують себе пошуками рівнозначників у рідній мові, а починають живосилом переносити слова з однієї мови в іншу. Ніж розбудовувати питому термінологію, гадають вони, простіше використати готові англійські слова, злегка їх слов'янізувавши (тут, як видно, відбувається своєрідне заощадження розумових зусиль, а, простіше кажучи, розумові лінощі). І виринають в українському тексті: *локація* (тобто *розмова*), *мутуальний* (*взаємний, обопільний*), *облігаторний* (*обов'язковий*), *евідентний* (*очевидний*), *партисипатор* (*учасник*), *акцептант* (*приймач*), *перпетуальний* (*вічний, безконечний*), *посибілятивний* (*можливий*), *пробабілятивний* (*імовірний*), *стипулятивний* (*обумовлений, причиновий*), *суплетивний* (*додатковий*), *субтракція* (*відняття, відбирання, видалення*), *інтерація* (*взаємодія*), *інтерпеляція* (*запит*), *девайс* (*пристрій*), *інжиніринг* (*розробка*). Чи стануть ці словеса окрасою нашої наукової мови – дуже сумнівно, зате безсумнівно, що вони розхитують норму й посилюють термінологічний різнобій.

Модний нині напрям, що його розробники називають «нейролінгвістичним програмуванням», є, по суті, одним із методів впливу на співрозмовника під час усного спілкування. Одним із ключових термінів напряму є *рапорт*. Що це таке? Термін уживається в таких фразах: *уміти встановити рапорт із співрозмовником; двоє людей знаходяться в рапорті; рапорт дозволяє побудувати місток до свого співрозмовника; коли рапорт встановлений, можна змінити свою поведінку* [див., напр.: 18: 102-103]. Схоже, теорія «нейропрограмування» виявила якесь дуже важливе психологічне явище у спілкуванні, про яке ми раніше нічого не знали й не чули. Як зрозуміти його суть? Яке дати йому визначення? Спробуймо з'ясувати, як утворився термін. Оскільки напрям засновано у США, звертаємося до тамтешньої наукової літератури й виявляємо англomовний відповідник терміна – *rapport*. Але правильний переклад цього слова українською – *взаєморозуміння, довіра, згода*.

Виявляється, що в усіх наведених прикладах варваризм *рапорт* можна безперешкодно замінити цими точними українськими відповідниками. Отже, жодного психологічного відкриття насправді немає, є лише ілюзія відкриття, породжена неправильним перекладом.

Навряд чи науковець, який нехтує переклад і механічно запроваджує англіцизми, прислужиться упорядкуванню та нормалізації нашої термінології. По суті, будь-яку думку за бажання можна висловити латино-англійськими коренями в «слов'янізованій» морфологічній оболонці...

Так само, гадаємо, створюючи термін для нового поняття, здебільшого немає підстав віддавати перевагу чужим кореням. Неслов'янський термін може бути прийнятний тоді, коли він позначає явище чи поняття, що його вперше відкрили й описали за кордоном. Тим часом, якщо поняття зародилося в українській науці, природніше дати йому назву, використовуючи український (чи слов'янський) кореневий фонд. Адже для цієї мети він анітрохи не гірший від латинського чи англійського.

Чому лавина запозичень дедалі сильніше захльостує українську наукову мову? Коли для запровадження чужих термінів є вагомі підстави? Чому іншомовні слова декому видаються зручнішими за питомі українські відповідники?

Насамперед слід визнати, що англійська термінологія є міжнародною, узвичаєною серед зарубіжних фахівців. Цей довід особливо важить тепер, коли постколоніальна Україна усвідомлює себе частиною Європи, наздоганяє цивілізовані країни в економіці й культурі, переймає в західних народів їхні науково-технічні здобутки. Дедалі більше співвітчизників отримує доступ до новітніх інформаційних технологій. І те, що наша наукова мова вирівнюється за міжнародним стандартом, а чимало семантичних прогалин у її терміносистемах заповнюється шляхом запозичень, видається на перший погляд цілком закономірним.

Другий аргумент – тенденція до лаконізму й однослівності. Щоб заощадити зусилля, мовці воліють позначити поняття одним запозиченим терміном, аніж багатослівно-громіздким питомим зворотом. Легше сказати *самміт*, ніж *зустріч державних діячів на найвищому рівні*; *інавгурація* коротше, ніж *урочиста церемонія вступу глави держави на посаду*. Замість довгих описів увесь потрібний зміст зосереджується в одному-єдиному слові, від якого до того ж утворюються однослівні похідні. Якщо серед питомих запасів і справді не вдається підібрати точного однослівного відповідника, то це достатня підстава для запозичання. Але

здебільшого його знайти неважко – треба або добре пошукати, або створити. Так, англ. *summit* слушно пропонують перекласти як *верхівка* або ж скористатися польським відповідником – *чолівка* [9: 19]. Що ж до інавгурації, то згадаймо, що англ. *inauguration* походить від латинського дієслова *inaugurare* зі значенням «посвячувати, висвячувати». Тож *посвячення* – і є придатною слов'янською назвою для згаданої церемонії.

Чуже слово однозначне, його семантика більш конкретна й чіткіше окреслена, воно деталізує наявне поняття, вносить новий смисловий відтінок, який важко чи неможливо передати питомим аналогом, – таким є третій аргумент щодо корисності запозичень. Наприклад, процес переведення військових підприємств на випуск цивільних виробів у економічній науці зветься *конверсією*. Якщо замість нього вживати іменники *перетворення* чи *зміна* (відповідники лат. *conversio*), то зникне спеціалізований відтінок значення, адже семантика слов'янських слів ширша й розмитіша. Отже, запозичення усувають синкретичні значення й дають змогу «більш точної диференціації наукової і технічної думки» [14: 94], інакше кажучи, відмежовують наукову думку від ненаукової.

Раціональне зерно тут є, але, гадаємо, його не варто перебільшувати. Насамперед тому, що наукова думка має сама себе відмежовувати – не стільки зовнішньою формою, скільки внутрішнім змістом, не так лексичною оболонкою, як глибокою науковою сутністю. Інша річ, коли цієї сутності катма, тоді й справді стає зручно приховувати банальності в малозрозумілій термінології.

Чи тільки за допомогою запозичень можна уточнити близькі за змістом поняття, розмежувати відтінки значення? Проаналізуємо інший приклад з економічної термінології. Родове поняття *торговий агент* (посередник, що веде торговельні операції на ринку чи біржі) конкретизується запозиченнями: *брокер* (спеціалізується на певному виді товарів чи послуг), *джоббер* (укладає угоди на біржі тільки з іншими біржовими посередниками), *дилер* (купує і продає цінні папери), *дистриб'ютор* (збуває товари, вироблені певним підприємством), *комісіонер* (укладає угоди на користь і за рахунок довірителя, не від свого імені), *маклер* (посередник при укладанні торговельних угод), *прокурис* (укладає угоди за довіреністю торговельного підприємства), *ріелтор* (посередник із продажу нерухомості), *трейдер* (гуртовий торговець). Попри усталеність цих міжнародних термінів, майже всі згадані відтінки значення можна повноцінно передати питомою лексикою (*довірений, купець, перекупник, посередник, постачальник, представник, розподільувач, торговець*) або, принаймні, укоріненими запозиченнями зі

слов'янськими морфемами (*біржовик, гуртовик, уповноважений*) чи давно засвоєними запозиченнями (*крамар*). Крім того, не забуваймо, що значення слова уточнюється, конкретизується самим контекстом. Тож коли йдеться про біржу, ринок товарів чи послуг, неважко втямити, в якому сенсі вживатимуться *посередник, представник, розподільувач, уповноважений* тощо.

Попри це, ми рясно залучаємо чужинецькі слова навіть тоді, коли можна без особливих зусиль побудувати український термін. У нас навіть не виникає сумнівів, чи потрібні такі запозичення, чи немає інших способів називати нові поняття, чи не можна ці поняття висловити по-своєму – так само точно і яскраво, а, може, навіть точніше і яскравіше.

Відмову од питомих ресурсів при термінотворенні часто пояснюють тим, що словянський корінь своїм прозорим походженням (внутрішньою формою, семантичною мотивацією) викликає зайві емоції. Тим часом неслов'янський корінь, маючи неясну внутрішню форму, ніяких додаткових асоціацій і семантичних зв'язків за собою не тягне, утворений на його основі термін не містить непотрібних смислових чи образних нашарувань, лишається нейтральним і однозначним (пор. *ворожнеча – антагонізм, зубожіння – пауперизація, невплата – дефолт, обмацування – пальпація*).

На нашу думку, такі побоювання здебільшого безпідставні й надумані. У науковому контексті питомі слова автоматично сприймаються у своєму другому – термінологічному – значенні (пор. численні приклади: *безхребетні, бігуни, білки, блискавка, відміна, вузол, гніздо, ключ, крива, крило, лист, матерія, міхур, особа, палець, погляд, прокат, речовина, ринок, родина мов, ссавець, супутник, тіло, тканина, хвиля* тощо). Коли науковці вживають термін у фаховому спілкуванні, його побічні асоціації для них просто не існують. Прозора внутрішня форма не тільки не перешкоджає функціонуванню такого значення, а, навпаки, здатна краще передати суть поняття. Вона робить терміни зрозумілішими й полегшує сприйняття фахової літератури.

Про марність цих побоювань свідчить і той очевидний факт, що самі англомовні науковці воліють не вдаватися до запозичень, а утворюють нові терміни переважно на базі внутрішніх засобів, дарма що неологізми зберігають прозору семантичну мотивацію чи збігаються за формою із загальноживаною лексикою [1]. Так, у свідомості англомовного науковця мирно співіснують два значення іменника *verification* – загальномовне «перевірка» і термінологічне «підтвердження (фактами, практикою)». Американській психології аж ніяк не заважає те, що назва

одного з чільних її напрямів *behaviorism* «поведінкознавство». І, звичайно ж, англomовні економісти зовсім не сприймають термін *marketing* як «базарювання», хоч в іменнику *market* первісним значенням є саме «базар, ринок», а «продаж, збут» – похідні. Природно сприймаються в науковому тексті такі, наприклад, прозорі за походженням терміни, як *approximation* «апроксимація» (букв. «наближення»), *liquid* «ліквідний» (букв. «рідкий, текучий»), *diffusion* «дифузія» (букв. «поширення»), *grant* «наукова субсидія» (букв. «дарунок»). Англomовних користувачів обчислювальної техніки нітрохи не бентежить, що в їхній мові *computer* має пряме значення «лічильник, обчислювач», *scanner* – «пильний споглядач», *site* – «місце»; буд майданчик», *driver* – «водій, кучер; рушій», *chip* – «тріска», *display* – «показ, виставка», *chat* – «балачка», «*Windows*» – «вікна», «*Word*» – «слово», «*Fine Reader*» – «хороший читач». (Так само й українці ніколи не сплутають значення слів *миша*, *собака*, *вікно*, *вірус*, *папка*, *пам'ять*, *кошик*, *меню*, *ключ*, *мережа*, *провідник*, *робочий стіл*, *завантажувати*, *зависати*, коли їх ужито в комп'ютерному контексті). Цей перелік неважко продовжити на матеріалі будь-якої терміносистеми. Тож і не дивно, що в галузях, які нині бурхливо розвиваються (молекулярна біологія, генетика, електроніка й обчислювальна техніка, інформатика, авіація, соціологія, економіка та фінанси, когнітивна й соціальна психологія), англійська мова розвиває власну термінологію.

...

Цікаво, що в українському професійному мовленні частотні англійські терміни з незрозумілою внутрішньою формою інколи переосмислюються відповідно до звукових чи образних асоціацій зі словами рідної мови. Характерним у цьому плані є комп'ютерний сленг: *дрова* (драйвера), *мило* (від англ. e-mail), *момед* і *монед* (модем), *мудем* (поганий модем), *нафігатор* (програма Netscape Navigator), *ніжамкер* (програма Page Maker), *трупопаскаль* (мова програмування Turbo Pascal), *шаровари* (умовно-безкоштовна версія програми, від англ. shareware), *чекіст* (програма Check It). Трапляються звукові зближення з власними іменами: *аська* (програма ICQ), *клава* (клавіатура), *єгор* (помилка, від англ. error), *лазар* (лазерний принтер) тощо. Як бачимо, ці новотвори виникають з настановою на жарт, каламбур, як своєрідне змагання в мовній дотепності. Звісно, вони аж ніяк не можуть претендувати на статус науково-технічних термінів – це радше їхні неофіційно-розмовні замітники, тобто професіоналізми. Проте в цій невимушеній грі є один дуже істотний для нас момент. Ніби відчуваючи суцільну чужорідність комп'ютерної лексики, мовці несвідомо намагаються наблизити її до рідної мови й

«віднаходять» для термінів семантичну мотивацію на власному ґрунті. По суті, ця мовна забава є своєрідним виявом сучасної народної етимології і – яскравим доказом того, наскільки неприродно, коли термінологія розвивається винятково за рахунок запозичень, і наскільки важливо, щоб належне місце в ній посідала питома лексика.

Наступна причина запозичень – деякі іншомовні слова прищепилися в науковій мові через естетичні або етичні міркування. Ними можна пояснити появу таких, наприклад, термінів, як *рептилії* (замість питомого *гади*) *суїцид* (замість *самогубство*), *летальний* (замість *смертельний*), *лібідо* (букв. *потяг, хтивість*), *гендерний* (букв. *статевий*), *обсценний* і *пейоративний* (замість *лайливий*). Особливо ця тенденція далася взнаки в медичній термінології: *абсцес* (замість *гнояк*), *фурункул* (замість *чиряк*), *педикульоз* (замість *вошивість*), *лейкома* (замість *більмо*), *епілепсія* (замість *падуча неміч*), *лепра* (замість *проказа*), *фавус* (замість *парші*), *канцер* (замість *рак*, хоч із погляду етимології це спільнокореневі слова), *урина* (замість *сеча*), *урологія* (пор. *сечознавство*), *вівісекція* (замість *розтин тіла*). Ці запозичення дають змогу «затемнювати» відповідні явища, тобто вони є до певної міри евфемізмами й часом допомагають лікарям у роботі. Р.Етьємбль наводить характерний випадок: коли одній пацієнтці запропонували пройти гістеректомію, та, зачарована незвичним терміном, відразу ж погодилася, хоч і не знала, що він означає.

Чужі слова жваво проникають і тоді, коли окремі суспільні прошарки захоплюються культурою іншого народу. Тоді запозичення вкорінюються не стільки, щоб уточнити поняття чи прояснити суть справи, скільки з бажання мовця засвідчити свою сучасність і поінформованість, з претензій на розумову або ділову перевагу, з міркувань моди чи снобізму, а також з метою маніпуляції – щоб створити видимість чогось нового чи незвичайного. Приклади подибуємо в нашому житті чи не на кожному кроці: *уряд* тепер офіційно іменується *кабінетом міністрів*, *міністерство сільського господарства* – *міністерством аграрної політики*, *установу* частіше називають *адміністрацією* чи *офісом*, *відділ* та *управління* – *департаментом*, *посольства* потрохи перетворюються на *амбасади*, *виставки* – на *експоцентри*. Іншомовне слово – це й перевірений засіб підвищити власний авторитет, надати ваги третьюрядним чи не надто престижним професіям: *помічник* – *референт*, *постачальник* – *провайдер*, *розповсюджувач* – *дистриб'ютор*, *перекупник* – *дилер*, *гуртовик* – *трейдер* або *мерчандайзер*, *товарознавець* – *маркетолог*, *кравець* – *кутюр'є*, *охорона* – *сек'юриті*, *пірнальник* –

дайвер, підспівувач – беквокаліст, нянька – бебісітер, хатня робітниця – хаускіпер (ну, а той, хто взагалі не має роботи, міг би «підвищити» свій статус, назвавшись *джобсікером*) (Правда, історія мови свідчить, що запозичення теж із бігом часу втрачають свої «ушляхетнювальні» властивості, набувають «буденних» відтінків, і їм на зміну можуть прийти евфемізми нового покоління: *кадровик – менеджер персоналу, пропагандист – піар-технолог, асенізатор – оператор очисних робіт*. Пор. ще ланцюжок, який розвинувся через те, що первісне запозичення-евфемізм утратило свої пом'якшувальні функції: *каліка – інвалід – особа з обмеженими фізичними можливостями – людина з особливими потребами – людина, яка потребує особливого ставлення*). Це той самий жаргон, про який іще в позаминулому столітті один класик сказав, що ним можна «будь-яку пакість таким чином висловити, що од неї війне зовсім не пакостями, а пахощами!» [15 VI: 134]. Схоже, тут ми маємо справу з рецидивом міфічної свідомості: зачарована «магією імен», вона упевнена, що коли змінити ім'я речі, зміниться й сама річ. Охочі до таких перейменувань виростають у своїх очах (як їм здається), але насправді мало чим відрізняються від тієї міщаночки, яка свідомо купувала ліки лише з латинськими назвами, бо в українському перекладі вони на неї «не діяли».

Це «міщанське» віяння неважко простежити й у науковому жаргоні. Автор міг би вдовольнитися звичним терміном, але воліє вжити натомість щось новомодне, уважаючи це ознакою «вишуканості»: *річ – реалія; сприйняття – реценція; поняття, образ – концепт; мовлення, текст, стиль – дискурс; зразок – патерн; підтверджувати – верифікувати* – хоч із контексту випливає, що другі терміни порівняно з першими ніякої особливої специфіки не відбивають. Правомірність таких заміन викликає сумніви.

...

Окремі науковці, як випливає з їхніх роздумів, досі чомусь вважали, що мета науки – лише збирати й описувати факти. І коли вони виявили для себе ще одне її призначення – пояснювати ці факти, це стало для них справжнім відкриттям. Відкриття, очевидно, було настільки дивовижним, що вони вирішили для настанови на пояснення запозичити якусь чужомовну назву...

...вживання чужих слів часто-густо впливає не з потреби точно передати наукові істини, а набуває самодостатнього характеру – запозичення задля самого запозичення. Такі автори не вміють чи не хочуть перекладати, цураються питомої лексики, хочуть показати свою «оригінальність». У науковому жаргоні непотрібні запозичення надають викладові штучної наукоподібності. Будучи заповоненим

якоюсь англomanією, дехто з науковців мислить словами рідної мови, а пишучи, нашпиговує текст англіцизмами. Не інакше, відбувається аномальне змішання внутрішніх кодів, своєрідний «мовно-розумовий білінгвізм». (Це, між іншим, нагадує дводумство радянських часів, коли думали одне, а говорили зовсім інше). Практика постійних замінів узвичаєних слів на чужі наводить на хибну думку, ніби англійська – найдосконаліша й найкультурніша мова, ніби сучасні ідеї можна висловлювати тільки нею (хоч насправді її термінологія теж хибує на різні вади й незручності).

До зайвих запозичень і тих, хто ними козиряє, вчені та культурні діячі різних народів ставилися загалом неприхильно. Вони підкреслювали інтелектуальну залежність любителів чужоземного, їхнє невміння думати самостійно, брак критичності й творчого підходу. Ось лише деякі оцінки. Український економіст К.Воблий: «У молодих авторів спостерігається інколи намагання насичувати свою мову іншомовними словами. Цим гадають надати своїй праці «ученості». Це глибоко помилковий погляд» [3: 158]. Український фізик А.Наумовець: «На жаль, ми є свідками бездумного й масового впровадження іншомовних (переважно англійських) термінів навіть у тих випадках, коли для них було б зовсім неважко знайти прості й точні вітчизняні відповідники. ...З погляду іноземців це може розглядатися як фактичне визнання меншовартості, нерозвиненості української мови. Прикро, що філологічна наукова спільнота (і не тільки вона, звичайно), на мій погляд, дуже слабо протидіє цьому ганебному явищу» [9: 19]. Російський логік С.Поварнін: «Чим більше хтось уживає без потреби іноземні слова, тим імовірніше, що він не здатен до самостійного мислення» [12: 45]. Л.Толстой про псевдо ліберальну інтелігенцію: вони «лише повторюють те, що Європа сказала, самі своїм розумом не думають» [17: 31]. Польський прозаїк Я.Парандовський любителів запозичень називав «герольдами загального занепаду інтелектуальної культури» [11: 245], а його співвітчизник С.Є.Лець, відомий майстер афоризму, запропонував одинадцять заповідей – «не чужослов!».

Перші нездорові симптоми американізації української мови почали з'являтися ще в 1970-х рр. Але тоді наша філологічна громадськість більше переймалася захистом од невмотивованих росіянізмів і повзучого суржику, а на американізми належної уваги не звертала. Потік запозичень стократ посилювався, коли Україна здобула незалежність і стала відкритішою світові. Спричинені економічними негараздами суспільна нестабільність і розгубленість тільки посилювали варваризацію лексики. Сьогодні сильного англomовного впливу зазнають

чи не всі стилі української мови, але в науковому цей вплив відчувається найбільше. Співвідношення питомих і чужих термінів стрімко змінюється на користь останніх. Словники не встигають фіксувати нові запозичення, і коли людина, яка не знає англійської, натрапляє в українському тексті на незрозумілі варваризми, вона опиняється у безвиході. Якщо англо-американська повинь триватиме й далі, то побоювання, що з часом гості витіснять із наукової мови господарів і посядуть їхнє місце, не видаються аж такими перебільшеними. Тоді словники іншомовних слів переважатимуть за обсягом словники питокої лексики, а ці остання доведеться вмдавати чи то як словники архаїзмів, чи то як Червону книгу.

Нині економіка та культурне життя України, як і решти країн світу, невідворотно глобалізуються. Ці процеси підживлюють поступ української мови, розширюють її інформативні потужності та сферу застосування, але, з іншого боку, призводять до мовних змін, що розхитують літературну норму й дестабілізують мовне життя [1: 54]. Українська мова починає розвиватися ніби «в тіні» англійської. Слов'янські корені останнім часом якщо не припинили, то помітно сповільнили своє зростання, афікси обслуговують здебільшого запозичені корені. «Самоусунувшись» від процесів термінотворення й ставши пасивним споживачем чужих слів, наша наукова мова, по суті, пориває з тим, що загальнонаціональна мова нагромаджувала століттями. Багатющі виражальні можливості, відшліфовані під пером українських класиків, лишаються в ній не зужитими й незапитаними.

Це корисно чи шкідливо? Тут доречно провесити аналогію з життєвими функціями організму. Коли ми щоразу, аби подолати будь-яку, навіть невелику відстань, будемо послуговуватися автівками, а на другий-третій поверх підніматимемося ліфтом, то наша серцево-судинна система від бездіяльності дуже швидко де тренується й деградує. Щоб підтримувати її у здоровому, працездатному стані, їй треба щоразу давати розумне фізичне навантаження. Те саме і з пам'яттю: щоб вона лишалася дієвою і непадвладною склерозові чи забудькуватості, слід повсякчас щось запам'ятовувати. Нерухомий камінь мохом обростає – так образно цю ідею узагальнює румунське прислів'я.

«Обростання мохом» загрожує і словотворові: якщо цю систему не навантажувати, вона рано чи пізно знесилиться й застаріє. Якщо мовці, замість карбувати слова на основі питокої лексики та власних словотвірних засобів і моделей, сліпо копіюватимуть чужомовні зразки, а ми, мовознавці, будемо цей сумнівний досвід незворушно пропагувати, тоді самотність української мови

бачиться в не вельми світлих барвах. Коли мова покірливо переймає вироблене іншою мовою, буквально загрузаючи в позичках, вона втрачає здатність до саморозвитку. Запозичення, хоч і збагачують мову, хоч і розширюють її словник, але водночас притлумлюють її внутрішні сили та можливості. І тоді збагачення парадоксальним чином обертається на збіднення.

Не забуваймо, що чужі слова – важливий, але не єдиний засіб позначати нові речі. Крім зовнішніх, є ще й внутрішні типи номінативних засобів: це і творення нових слів, і переосмислення вже наявної лексики (розвиток багатозначності), й утворення словосполучень. Для задоволення потреб літературної мови ці внутрішні джерела видаються природнішими, ніж запозичення. На жаль, у наші дні, щоб заповнити термінологічні порожнини, до цих ресурсів удаються дуже рідко. Це спричинює застій у розвитку питомих морфемних ресурсів, вони втрачають гнучкість і динаміку, а система потроху робиться творчо неспроможною.

1. Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48-54.

2. Артеменко О. «Житло ХХІ століття» піднімає цілину девелопменту // Дзеркало тижня. – 2003. – 22-28 березня (№ 11).

3. Воблий К.Г. Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка). – 3-тє вид. – К., 1969. – 178 с.

4. Демьянков В.З. Интерпретация как инструмент и как объект лингвистики // Вопросы филологии. – 1999. – № 2. – С. 5-13.

5. Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов. – К., 2002. – 302 с.

6. Дяков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000. – 218 с.

7. Жовтобрюх М.А. Науковий стиль української мови // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 3-13.

8. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 144-238.

9. Наумовець А.Г. Імплементация англіцизмів в українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. праць. – К., 2001. – Вип. IV. – С. 19-20.

10. Панько Т.І. Концептосфера термінологічної розбудови української мови // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 14-21.

11. Парандовський Я. Алхімія слова. – К., 1991. – 374 с.
12. Поварнин С.И. Спор. О теории и практике спора. – СПб., 1996. – 160 с.
13. Пономарів О.Д. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К., 2002. – 240 с.
14. Пумпянский А.Л. Функциональный стиль научной и технической литературы // Вопросы языкознания. – 1977. – № 2. – С. 87-97.
15. Салтыков-Щедрин М.Е. Полное собрание починений: В 20 тт. – М.; Л., 1933-1941.
16. Тищенко К.М. Метатеорія мовознавства. – К., 2000. – 350 с.
17. У Толстого. 1904-1910: «Яснополянские записки» Д.П.Маковицкого. – Кн. 4. – М., 1979. – 490 с.
18. Хоменко І.В. Еристика: мистецтво полеміки. – К., 2001. – 192 с.
19. Щур І.І. Словник комп'ютерного сленгу української мови. – К., 2006. – 144 с.
20. Etiemble P. Au secours, Athena! Le jargjn des sciences. – Paris, 1996. – 130 p.
21. *Gilman W.* The Language of Science. A Geide to Effective Writing. – New-York, 1961. – 248 p.
22. *Jurkowski M.* Kultura języka w nauce i technice // *Frycie St., Jurkowski M., Sicinska K.* Kultura języka polskiego. – Warszawa, 2005. – S. 184 – 198.
23. *Mazur M.* Terminologia techiczna. – Warszawa, 1961. – 252 s.
24. *Nowicki W.* Podstawy terminologii. – Wroclaw [etc.], 1986. – 156 s.
25. *Sauvageot A.* Francais d'hier ou francais de demain. – Paris, 1978. – 188 p.

Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? Українська мова. 2007. № 4. С. 16-32.

Пилип Селігей

ЩО НАМ РОБИТИ ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯМИ?

(Закінчення)

Закликаючи більше послуговуватися питомими багатствами, ми неминуче виходимо на давню філологічну проблему пуризму. І, можливо, після першої частини статті до читача закралася підозра, що автор цих рядків якийсь

вузьколобий консерватор. Що ж, від цих міркувань і справді дещо відгонить пуризмом. Ми ризикуємо зажити не вельми привабливої репутації «слов'янофіла» чи «антизахідника». Навіщо ж, мовляв, замикатись у власній хаті? Відкрита лексична система є дієвою і живучою, а от спроби штучно відгородити її від будь-яких контактів неприродні й суперечать законам мовного розвитку. Науці практично невідомі мови, які не зазнавали б зовнішніх впливів. І тим більше при творенні термінології жодна мова не може обійтися лише власними ресурсами.

Треба змиритися з дійсністю: американізація – об'єктивний, а тому неминучий процес. Англomовний світ випереджає решту країн у культурному й економічному розвитку, англійською мовою викладають безліч винаходів і відкриттів, нею оприлюднюють три чверті наукових досліджень. Тож і не дивно, що переважна більшість нових термінів виникає в англійській мові й далі поширюється по всьому світові, потрапляючи і в українську. І тут нема підстав хвилюватися: запозичення не позбавляють нашу термінологію своєрідності, адже вони підпорядковуються нормам української мови, швидко пристосовуються до її словотвірної та морфологічної систем, не порушуючи їхньої стабільності. Крім того, сьогочасне захоплення англійською мовою та американською культурою – лише мода, а вона, як і будь-яка мода, недовговічна й швидкоплинна.

Намагаючись убезпечити рідну мову від чужих впливів, пуристи спираються не на об'єктивні критерії, а на суб'єктивні оцінки. Але розвиток мови сильніший за особисті симпатії й антипатії. Навіть якщо мовець дуже авторитетний, його смак іще не є достатньою підставою для заборон. З психологічного погляду пуризм відображає таку від'ємну рису людської натури, як консерватизм – прагнення заперечувати мовні зміни, чіплятися за старе й не приймати нового. Насправді ж мовці відчують чужорідність іншомовного слова хіба що на першому етапі засвоєння. Чим далі воно вживається, тим більше до нього звикають, і невдовзі воно вже не сприймається як неологізм. Уся історія української лексики – це історія запозичень. Вони були вже у праслов'янській мові. Навіть такі побутові й, здавалося б, питомі слова, як *хліб, картопля, борщ, ковбаса, харчі, кіт, собака, кишеня, торба, хата, козак, кавун, кобза, дякувати, чекати, мусити, малювати* та багато-багато інших теж запозичені. Переймаючи з-за кордону передові науково-технічні й культурні здобутки, ми закономірно перемаємо і їхні назви. Адже ці назви вже готові, а власні відповідники треба ще видумувати, утворювати, запроваджувати, та ще й без певності, що вони прищепляться.

Ось чому свавільні намагання пуристів заборонити чи бодай обмежити вживання якогось слова – марні. По-перше, щодо давніх запозичень, як писав А.Кримський, «нашої філологічної заборони ніхто не хоче слухатися» [7 III: 132]. По-друге, суворі мовна регламентація властива радше тоталітарним державам. Ліберальне ж суспільство надає мовцеві якнайбільше свободи: нехай сам обирає слова й вислови, що йому до вподоби. Демократизація літературної мови – важливий стимул її поступу.

Отож чи виправдана пуристична настанова тепер, у добу глобалізації, коли Україна дедалі більше зближується із Заходом? Чи не зашкодить нашій термінології штучна самоізоляція у вузько національних рамцях?

Наведені доводи можна визнати за слушні, якщо вони стосуються крайнього, ригористичного пуризму. Потуги залишити мову в незмінному вигляді, відгородити її від будь-яких запозичень справді безперспективні, антинаукові та шкідливі. Питомі варіанти не можуть надаватися абсолютно на всі випадки, тож запозичення – історична необхідність, явище природне й нормальне. Багато чужих слів добре вписалися в українську мову (саме слово *пурист* запозичене; ті, кого ним називають, пропонували замінити його словом *чистяк*), розширили її пізнавальний простір та синонімічні можливості. Натомість суворі пуристичні заборони-застороги пригальмовують розвиток лексики, а мовці, оглядаючись на них, починають розмовляти зі страхом припуститися помилки. Закликати до архаїзації лексики – означає прирікати на архаїзацію і саму мову.

Отже, хибна думка, що все запозичене – погане. Однак не менш хибна думка, що все запозичене – хороше. Візьмімо культуру загалом. Її самотності, стверджує культуролог І.Лосів, «не шкодять запозичення, причому не тільки зі споріднених, а навіть із зовсім чужих культур. Але перевищення міри корисного запозичення призводить до розчинення однієї культури в іншій, до асиміляції, до цілковитої втрати духовного суверенітету культури» [9: 23]. Ця проста істина цілком слушна й щодо мови (бо вона – ключова частина культури). Якщо чужомовні впливи перебирають через край, то природно активізується пуристична протидія їм. Коли бачиш, що в науковій термінології чужа лексика перевищує всі розумні межі, а питомі слова при цьому зухвало витісняються, тоді хоч-не-хоч доводиться ставати пуристом.

Тим-то пуризм буває різний. Чи він корисний, чи шкідливий – залежить од конкретних історичних умов, у яких побутує мова. Тож і ставлення до нього має бути конкретно-історичним. Знаний український лінгвіст О.Ткаченко пише, що

носії мов із міцними соціолінгвістичними позиціями загалом толерантно ставляться навіть до значних запозичень. Зовсім інакше до них ставиться той народ, чию мову загрожує поглинути інша, сильніша мова. Слабша мова не має права на лексичне змішування, бо це може стати початком її кінця. Без пуризму вона приречена на поступове витискання й у кінцевому підсумку на повне вимирання [16: 233, 245]. Цю ж думку розвиває Н.Клименко: «Тенденція до активізації власних мовних ресурсів у лексиконі, намагання позбутися кальок або й узагалі одиниць спільного лексичного фонду властиві будь-якій мові на етапі утвердження в статусі державної або офіційної» [6: 105]. За таких умов, як писав Р.Будагов, пуризм перестає бути власне пуризмом і перетворюється на «важливий громадський і патріотичний рух за утвердження й подальший розвиток своєї національної культури, можливостей і багатств своєї рідної мови» [2: 94].

Усі ці тези яскраво підтверджує мовний досвід народів Німеччини, Франції, Греції, Ісландії, Угорщини, Туреччини, Чехії, Польщі (у XVIII– XX ст.ст.). Словотвірні системи їхніх мов (зважмо: належних до різних родин!) щоразу виявлялися досить дієвими, щоб відповідати викликам часу й легко карбувати потрібні наукові назви, не вдаючись до зайвих запозичень. Цей досвід засвідчив, що в дилемі «запозичати чи творити власне» вибір залежить не стільки від суто мовних чинників, скільки від розвиненої національної свідомості та суспільно-політичних настанов мовної спільноти, її прагнення самій плекати власну культуру.

Отже, на етапі формування літературних мов, при зміцненні їхніх лексичних норм пуризм є закономірним і виправданим. Уважати його «дитячою хворобою» чи «маторською витівкою» – означає виявляти культурну сліпоту й нечулість. Сьогодні ж, на початку XXI ст., пуристичні бар'єри потрібні, щоб захиститися від згубних наслідків глобалізації та руйнівних чужинецьких агресій. За часів міжмовної конкуренції або мовного імперіалізму, коли слабша мова пересичується запозиченнями, які не збагачують її, а стирають питомі грані, поміркований пуризм лишається чи не єдиним засобом зберегти її своєрідність. Його роль у мові можна прирівняти до політики захисту вітчизняного виробника в промисловості чи, скажімо, в кіномистецтві.

Іноді висловлюють заспокійливу думку, буцімто мова сама себе захищає, сама регулює міру корисного запозичення: те, що її дійсно збагачує, залишає, а те, що не відповідає її природі, суперечить її духові, – завжди відкидає. Отже, не варто панікувати, треба, мовляв, покласти на здатність мови до природного відбору та

стихійного самоочищення [19: 526; 8: 83]. Такі заклики, слід сказати, не позбавлені підстав. Свого часу в нас не прижилися іншомовні *аероплан, дефравдація, індагація, інсургент, конклюдія, курація, обсервація, опінія, офензива* тощо – перемогли питомі *літак, розтрата, допит, повстанець, висновок, лікування, спостереження, громадська думка, наступ*. Та хоч лексична система і справді може відсівати непотрібне, цю її властивість не варто перебільшувати – на жаль, вона не всесильна. Поетичні натури часто порівнюють мову з рікою. Хоч доказова сила порівнянь у науці не надто велика, ми теж вдамося до цієї аналогії (не дарма ж бо кажуть потік або наплив запозичень). Відомо, що природні водойми мають здатність до самоочищення – але тільки до певної межі. Якщо шкідливі викиди перевищують припустимі обсяги, водойма забруднюється так сильно, що очищувати її доводиться за допомогою спеціальної техніки. Продовжуючи цю аналогію, доходимо висновку, що для мови, аби захистити її від надміру шкідливих вливань, теж потрібні спеціальні «фільтри».

У нашій соціолінгвістичній літературі ще від часів «розвиненого соціалізму» мовним контактам приписується винятково позитивна роль. Уважається, що в ході взаємодії обидві рівноправні мови впливають одна на одну й таким чином взаємозбагачуються. Схвальну оцінку діставали й закономірні наслідки цих контактів – лексичні запозичення. При цьому, однак, лишалися в тіні дві істотні речі.

По-перше, назва «мовні контакти» (а надто «міжмовні контакти») створює враження двостороннього процесу – взаємодії і взаємовпливу мов. Утім, цей термін найчастіше застосовували до ситуацій одностороннього впливу. Коли, наприклад, ішлося про співіснування української та російської мов у ХХ ст., підкреслювався не лише вплив російської на українську, а й української на російську. Хоч, як добре знаємо, за потужністю ці два процеси були аж ніяк не рівноцінні: вплив російської на українську призводив до суржику, асиміляції, до масового зречення рідної мови, тоді як вплив української на російську був мізерним і зовсім не загрожував розхитати її нормативні засади чи обмежити царину побутування. Вплив насправді був односпрямованим, без жодної паритетності. Це був монолог, а не діалог. Виходить, термін «мовні контакти» викривляв, затушковував сумну реальність. Ним називали те, що насправду треба було назвати мовним месіанством, а то й лінгвоцитом.

Нинішні впливи англійської мови на українську теж називають «мовними контактами», хоч картина тут та сама: потік запозичень плине лише в один бік,

українська мова виступає в ролі «приймача», «підлеглої» мови. Стосунки між мовами аж ніяк не партнерські, тож знову маємо не обопільний, а однобічний вплив. Ось чому процеси, які називають *мовними контактами*, в багатьох випадках точніше було б іменувати *мовними впливами*.

По-друге, впливати на мову – не завжди означає збагачувати її. Добре, коли розумна кількість іншомовних слів поповнює лексику, підтримуючи її виражальні можливості на рівні сучасних вимог. А от навала запозичень, нескінченна й неконтрольована, криє в собі небезпеку мовної ерозії: сильніша мова, вторгаючись в інші, менш потужні чи відверто слабкі мови, пересичує їх численними запозиченнями, через що ті кінець кінцем потрапляють у лексичну залежність від мови-давця. Ще Л.Булаховський попереджав: корисність запозичення обертається на свою протилежність, коли через невпинний чужомовний тиск у мовців занепадають власні творчі сили й слабшає контакт з прямими носіями рідномовної стихії. Рабське запозичання, хай навіть і культурних слів, за певних умов може загрожувати цілісності народу й призвести до його розпаду [3 I: 270].

В.Гумбольдт, як відомо, розглядав мову як породження народного духу. Від того, наскільки дієво цей дух впливає на мову, залежать її неповторність, багатство, бурхливість розвитку [4: 47]. Застосовуючи цю тезу до нашого сьогодення, замислимося: якщо в українській літературній мові – речника творчого генія нації – нові явища й поняття нині іменуються *переважно* за рахунок запозичень, а власних слів закріплюється обмаль, то чи свідчить це про те, що український національний дух є слабким, притлумленим, нездатним до мовотворчості?

Власне, завязі «імплеметатори» запозичень наче й дають нам зрозуміти, що питома лексика не дає нам змоги точно висловити потрібну думку, і породжувати нові терміни, обслуговувати науково-технічний прогрес удатна лише англійська мова, а рідна неспроможна, бо неповноцінна. (Цікаво, що цей новочасний стереотип перегукується із середньовічним упередженням, буцімто науку можна розвивати виключно латиною, а національні мови на це непридатні через свою вульгарність). Звісно, таке ставлення радше свідчить не про об'єктивну неповноцінність мови, а про суб'єктивний комплекс неповноцінності «імплеметаторів» щодо власної мови. Мабуть, тут проявляється такий вид психологічного захисту, як проекція, коли суб'єкт власні вади позасвідомо переносить на зовнішні об'єкти. Людині, яка вважає себе освіченою, важко визнати, що вона погано знає українську мову, тим-то вона приписує недорозвиненість самій мові.

Наведені міркування, як нам здається, пояснюють, чому поміркований пуризм закликає більше дорожити ідною мовою, віддавати перевагу питомим словам, активно їх утворювати, а до чужомовних удаватися лише тоді, коли для потрібного смислу бракує точного українського відповідника. Навіть якщо нам і здається, що питоме слово неточно передає якийсь смисловий відтінок, то це тільки тому, що його досі замало вживали у відповідному контексті. Потрібні відтінки, власне, і з'являються у слові саме від того, що мовці починають ним виражати ці відтінки. Бо ж відомо: значення слова – це його вживання. Те саме стосується й питомих синонімів європейської лексики. Скажімо, іменники *неділка*, *червень*, *рівнобіжник*, *робітня*, що ними пуристи минулих років пропонували замінити терміни *атом*, *елемент*, *паралель*, *лабораторія*, тепер «ріжуть вухом», для наукового стилю видаються незвичними й недоречними. Проте, хтозна, якби свого часу ці новотвори підхопили й поширили, до них би звикли, і сьогодні вони не здавалися б нам аж такими чудернацькими (як не здаються такими терміни важіль, вимикач, кисень, сполука, струм, холодильник тощо).

З позицій національної гідності пуризм обстоює самодостатність рідної мови: своїми питомими засобами вона цілком спроможна точно передати більшість нових понять і термінів (та ж англійська мова яскраво це підтверджує). Орієнтація мови на власні сили зміцнює її внутрішню будову, посилює і гармонізує взаємодію лексичного та словотвірного рівнів, а головне – творчо розвиває її. Зайве позичати, коли у своїй мові можна створити рівнозначні слова й до того ж більш милозвучні. Як кажуть у народі, свої сухарі кращі за чужі пироги. Розбудова власних терміносистем, їх широке функціонування мають і суспільну значущість, адже засвідчують високий науковий потенціал країни. Ось чому твердження на кшталт «Спроби пуристів усіх часів чинити опір прогресивному явищу, очищати мову від запозичених слів завжди зазнавали краху» [14: 148-149] слід відкинути як безпідставні й поверхові. Значно ближча до істини думка відомого польського мовознавця З.Клеменевича: «Поміркований пуризм, спертий на об'єктивні наукові засади, сприяє здоровому поступові мови на шляхах, визначених її властивостями, її попереднім одвічним розвитком, її службовою функцією щодо вимог, які висуває суспільне життя» [18: 20].

Можуть закинути: пуризм – це консервативна тенденція. Так, але це здоровий консерватизм! Він робить корисну справу – підтримує природний баланс між споконвічним і запозиченим, що необхідно для самобутнього розвитку лексики. У повазі до мовної традиції, у прагненні зберегти українську мову українською, у

бажанні розбудувати термінологію на питомих багатствах немає нічого ганебного чи вартого осуду. Тому закиди в «хуторянстві», «обласництві» чи «примітивізмі» теж слід відкинути, тому що ці закиди самі примітивні й впливають із легковажного ставлення до можливостей рідної мови. Звісно, цікавість до чужих мов і культур – дуже похвальне явище. Освіченій людині ХХІ ст. (а науковцеві й поготів) мало знати лише рідну мову – треба володіти й кількома іноземними. Погано тільки, коли любов до них супроводжується браком патріотизму, національної свідомості, зневагою до рідної мови й невірою в її творчу спроможність.

Ще в декого може виникнути сумнів: чи доцільно сьогодні підтримувати самоцінність української термінології, якщо фахове словництво загалом тяжіє до інтернаціоналізації? Наука, мовляв, кордонів не знає, тож національні терміносистеми доцільно уніфікувати відповідно до світових стандартів (причому під «світовими стандартами» тут зазвичай розуміють англomовну термінологію), Вигоди від цього очевидні: єдність наукової лексики пришвидшує обіг інформації, поліпшує співпрацю вчених різних країн, спрощує опанування чужих мов.

Виходить, на вівтар «міжнародної зрозумілості» треба покласти простоту і доступність власної термінології. Дуже дивна позиція! Вона тільки позірно ґрунтується на «природній необхідності», а насправді нагадує доводи тих, хто намагається виправдати занепад і відмирання національних мов, посилаючись на всюдисушу глобалізацію. Так, наука – явище міжнародне, але ж не можна на цій підставі одмовлятися від питомої основи в термінології. Бо якщо послідовно керуватися принципом «мінімальних розходжень» і позаміняти власні терміни англійськими, то в один прекрасний день виявиться, що граматика наукової мови лишилася українською, а лексика – всуціль неукраїнською. Може, тоді логічніше взагалі відмовити рідній мові у праві на науковий стиль і перейти на мову міжнародного спілкування?

Українські мовознавці різних часів намагалися якось подолати цю суперечність. Висувалися здебільшого тези, в яких чи то інтернаціональне втілюється в національному, чи то національне втілюється в інтернаціональному. Наприклад: «Інтернаціональне є складовою частиною національного» [1: 263-264]; «Інтернаціональне реалізується через національне. [...] Інтернаціональне не протистоїть національному, а втілюється в ньому» [5: 8-9]; «Інтернаціоналізація термінологічних систем є одним із природних і вагомих шляхів їх самобутнього розвитку» [12: 167]. Такий «діалектичний» підхід, як нам здається, не в змозі

розв'язати згадану суперечність, бо він сам внутрішньо суперечливий і нагадує, до речі, сумнозвісне положення марксистсько-ленінської ідеології про те, що «шлях до формування нової історичної спільноти – радянського народу пролягає через повний розквіт національної культури кожного народу».

Більше рації має польський мовознавець Е.Шманьда, який пише: «Деякі автори наукових творів дотримуються погляду, що вживання іноземних висловів у професійному лексиконі робить польську наукову думку більш приступною для зацікавлених читачів із-за кордону. Є в цьому, може, трохи правди, хоч цю функцію радше має виконувати іншомовне резюме. Не підлягає сумніву, що польською мовою пишуть перш за все для поляків» [20: 29]. Отже, авторіві треба чітко визначити, на кого розраховано публікацію: на співвітчизників чи на міжнародні наукові кола. Для перших пишуть рідною мовою, використовуючи природну й питому для неї термінологію, для других – мовами міжнародного спілкування. При цьому важливо пам'ятати, що змістову тотожність українських та чужомовних має закріплювати не так спільна зовнішня форма, як їхні визначення та поняттєва віднесеність. Таким чином, процеси глобалізації та мовної інтернаціоналізації зовсім не звільняють нас від потреби розбудовувати власний науковий лексикон. Вилучення з української літературної мови питомої термінології, як і взагалі занепад наукового стилю, безперечно, збіднить її.

Уже сьогодні різні народи світу б'ють на сполох через посилену англізацію їхніх мов. Годі сподіватися, що вона якимсь дивом обмине українську мову. Досі вважалося, що наше наукове словництво є національним у своїй основі з тенденцією до інтернаціоналізації. Але якщо процеси жвавої англізації триватимуть і далі, воно може стати інтернаціональним у своїй основі з ледь помітними прослідками національного. Свого часу мовознавці доклали багато зусиль, щоб очистити нашу мову від непотрібних росіянізмів. Сьогодні освічений українець навряд чи скаже **столова*, **міроприємство*, **співпадати*, **на слідуючий день* тощо. Так от, схоже, що невдовзі фахівцям із культури мови доведеться переключатися на «англо-американський напрямок», адже зайві англіцизми нічим не кращі за невмотивовані росіянізми.

Роботи тут непочатий край. Її вихідним пунктом має стати та проста істина, що українська наукова мова, подібно до інших європейських мов, своїм корінням міцно пов'язана із загальнонародною мовою. Хоч національних наук немає, як і немає національної таблиці множення, але мова науки, щоб не виродитися в космополітичний жаргон, не повинна поривати зі своїм національним ґрунтом.

Свідома орієнтація на живомовні джерела цілком виправдана, оскільки національний критерій норми обов'язковий і для наукового стилю: для цього природне й правильне все те, що є традиційним, питомим, своєрідним. Кожна літературна мова має право плекати власні термінотворчі традиції. І немає підстав одмовлятися від них на користь традицій якихось інших, хай і більш розвинених, мов.

Не забуваймо, що науковий словник може успішно поповнюватися не лише запозиченнями, а й народною лексикою. Чимало побутових, суто розмовних українських слів були переосмислені й набули абстрактно-термінологічного значення: *биття, вага, варити, вибори, вина, відміна, вік, довгота, додаток, дослід, живий, закінчення, кислий, кільце, кулак, поточний, рівняння, рух, середній, сила, спостереження, струм, судження, увага, хвиля, частка, явище* тощо. Безперешкодно термінізувалися (зокрема, шляхом метафори) десятки загальноживаних іменників, що позначають конкретні предмети: *бабка, барабан, батіг, віночок, вічко, ворота, вузол, гніздо, гусениця, джерело, дуга, журавель, зуб, китиця, ківш, кільце, клітина, клубочок, книжка, ковадло, ковпачок, кожух, коло, кора, корінь, коромисло, кошик, курінь, лопатка, лялечка, мішок, палець, підошва, піч, подушка, поле, полотно, пояс, пробка, ребро, рукав, свічка, серезка, стовпчик, тарілка, тіло, трубочка, хвіст, хомут, чашечка, шийка, яма* та багато інших. Причому народно розмовне минуле цих термінів зовсім не надає їм якогось «зниженого» відтінку й не перешкоджає повноцінно функціонувати в книжній науковій мові.

Крім спільнослов'янської та спільносхіднослов'янської, в різних українських терміносистемах вживається й самобутня лексика, постала на основі власних словотворчих засобів: *дієслово, іменник, наголос, узгодження; здібність, розуміння, уява; виш, іспит; злочинець, недоторканість, спадкоємець, судочинство; громадянин, держава, діловодство, прізвище, службовець, урядовець; виробник, прибуток, споживання; брунька, гайворон, глей, довкілля, кажан, комаха, людина; пухлина, струс, сухоти; добриво, рільництво, соняшник, тваринництво; добуток, множина, обчислення, похибка; густина, заломлення, речовина, струм; водень, вуглець, кисень, рідина, сполука; важіль, вимикач, вмикач, знаряддя, лецата, підойма, рушій; вантажівка, залізниця, літак, пальне; винахідник, галузь, ділянка, дослідник, облік, обсяг, підсумок* тощо. Усі ці приклади доводять величезні словотвірні можливості української мови. Утім, якби вона мала сприятливіші умови для розвитку, оригінальних термінів у ній, безперечно, було б

значно більше. Неусталеність власних термінологічних традицій примушує нас сьогодні більше запозичати, ніж творити самим.

На нинішню лавину запозичень ми, мовознавці, дивимося переважно очима об'єктивно-відстороненого спостерігача: фіксуємо нові слова, досліджуємо їх фонетичне й морфологічне засвоєння, а свого ставлення воліємо не виявляти. А якщо й виявляємо, то принагідно й опосередковано, цитуючи вряди-годи несхвальні оцінки науковців, письменників, інших культурних авторитетів. Але чи можна в цій тривожній ситуації й далі лишатися незворушними фіксаторами? Гадаємо, це не той випадок, коли вчений має приховувати власну думку. Нам варто більше впливати на лінгвістичні смаки співвітчизників, цілеспрямовано формувати громадську думку щодо шкідливого чужослів'я. Глибоке вивчення процесів, які відбуваються тепер в українській лексиці, має послужити підставою для надання фахових оцінок стосовно доречності чи недоречності тих чи тих термінологічних запозичень. Цих рекомендацій потребують і укладачі словників, і літературні редактори, і самі науковці.

Відомо, однак, що мова розвивається радше стихійно, ніж планово. Вона дуже неохоче підкоряється спробам щось різко змінити в її фонетичному чи граматичному ладі. Тут її внутрішня самостійність виявляється сильнішою за довільне втручання людини. Натомість лексичний склад більше піддається свідомому регулюванню. Особливо це стосується термінології – чи не найбільш керованої групи слів. На відміну од решти лексики, вона великою мірою є справою домовленості й може вдосконалюватися за згодою чи за рішенням авторитетних термінологічних комісій. Нині запозичання наукових термінів відбувається головним чином хаотично й нерідко розхитує лексичні норми, вносить різнобій, а часом навіть суперечить внутрішній природі української мови. Навряд чи її самобутність виграє, якщо цей важливий процес і далі пускати на самоплив. Ця ділянка вже давно потребує дієвішого нормування та більш принципового лінгвістичного контролю, поготів що українське термінознавство має великий досвід стандартизації та уніфікації.

Тут у когось може виникнути природне застереження: за допомогою мови ми виражаємо свою індивідуальність, тож чи доцільні цензурні пута в цій делікатній сфері, тим більше в демократичному, відкритому суспільстві? Утім, не забуваймо, що демократія – це не лише права, це й обов'язки. Свобода слова має бути врівноважена відповідальним ставленням до цього слова, тобто дисципліною мови. Нині зайве доводити, що освіченій людині треба неухильно дотримуватися

літературних норм, надто в публічному мовленні. Мова не є чієюсь належністю – це наше спільне багатство. Ми вільні майже в усьому, що стосується нас особисто, однак у тому, що стосується інших людей, мови та культури, наша свобода обмежена.

Сучасна громадська думка, наприклад, чітко усвідомлює необхідність охорони довкілля: природою можна користуватися, нею можна насолоджуватися, але її не можна забруднювати. Тож до екологічних заборон, покарань забруднювачів і браконьєрів ми ставимося з розумінням. У нас є природоохоронне законодавство, працює спеціальне відомство – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України (Відповідно до лексичних норм української мови й задля стислості цю установу ліпше було б називати *Міністерством охорони довкілля*), у структурі якого діє Державна екологічна інспекція, що контролює рівень забрудненості повітря, води, ґрунтів.

На жаль, наша суспільна свідомість наразі не дійшла розуміння того, що так же організовано, з державною опікою слід пильнувати й чистоту мовного вередовища. Адже чим культурніше суспільство, тим більш небайдуже воно до мови, тим свідоміше прагне керувати мовними процесами. Продовжуючи порівняння, скажемо, що на своїй ділянці лінгвіст має бути не лише ботаніком, а й садівником або санітаром лісу. Ось чому вже давно назріла потреба взяти приклад із європейських країн і створити в Україні Державну мовну інспекцію, яка б підтримувала мовний порядок, відстежувала дотримання літературних норм у публічному використанні мови (зокрема й щодо небажаних запозичень), а в разі потреби – вдавалася б до різних санкцій (адміністративних попереджень, фінансових стягнень, позбавлень ліцензій тощо). (Ідеї карати за огріхи в публічному мовленні виникали й раніше. Пор. намір Л.Толстого: «Якби я був царем, то видав би закон, що письменник, який ужив слово, значення якого він не може пояснити, позбавляється права писати й отримує сто ударів лозиною» [17 LXII: 438]). Діяльність такої інспекції, безперечно, зробила б суспільне ставлення до мовних норм більш відповідальним і шанобливим. А поки що ситуація в нас така: якщо громадянин порушує закон чи, скажімо, правила дорожнього руху, йому загрожує відповідальність, якщо ж він привселюдно порушує мовні норми, ніхто ніякої відповідальності на нього не накладає.

Та попри доцільність обмежень та інших адміністративно-примусових заходів, слід визнати, що це не єдиний і тим більше не найкращий спосіб зберегти національне обличчя мови. Варто не стільки забороняти чуже, скільки розвивати

своє. Заперечуєш варваризм – пропонуй натомість питомий відповідник. Дуже слушною в цьому плані видається думка О.Ткаченка: «Щоб українська мова стала цілком суверенною і самобутньою, набувши при цьому рис високорозвиненої і багатой мови, слід використати досвід найрозвиненіших мов світу, які, крім запозичень, максимально вдавалися до внутрішніх ресурсів – багатств діалектів, попередніх періодів розвитку, калькування, творення нових слів засобами словотвору і словоскладання» [16: 246].

Власні джерела української мови аж ніяк не вичерпалися, їхні можливості воістину безмежні. Однак при розбудові наукової термінології їх використовують дуже мало. Нові речі, явища, абстрактні поняття з'являються постійно й неминуче, тож наша мова має бути досить гнучкою і рухливою, щоби швидко породжувати відповідні назви. Мовознавцям варто не тільки вивчати, а й пропагувати питомі словотворчі механізми, показувати їхні широкі можливості для збагачення термінології. Якщо ми хочемо, щоб завтра українська мова не потонула в океані глобалізації, а збереглася як мова сильна й самобутня, вона має стати передусім творцем, вже потім наслідувачем. Це аж ніяк не означає, що її треба наглухо одгороджувати від іншомовних впливів і заповзято викорінювати вже усталені запозичення. Не варто вихлюпувати разом із купіллю й дитину! Йдеться про те, щоби збільшити кількість і частотність питомих слів, активізувати українські корені.

Отже, назріле завдання в розбудові й нормуванні нашої термінології – усунути нерівновагу між питомим і запозиченим, досягти гармонії між цими двома складниками. Як досягти цієї мети? На сьогодні нам бачиться три реальних шляхи.

По-перше, не забуваймо, що до багатьох поширених запозичень у нас є питомі синонімічні відповідники: *акумулювати – збирати, нагромаджувати, накопичувати; асептичний – незаражувальний; вакцинація – щеплення; вібрація – коливання; деградація – занепад; деформація – викривлення, нівечення; дисиміляція – розподібнення; спорадичний – поодинокий; стратифікація – розподілення, розшарування; транзитивний – перехідний*. За нашими (далеко неповними) підрахунками, серед загальнонаукової та найпоширенішої спеціальної лексики таких пар налічується не менше тисячі, причому до одного запозичення часом існує по кілька питомих синонімів. Зазвичай їх наводить тлумачна частина словників іншомовних слів.

Традиційно вважалося, що синоніми в термінології небажані, а тому їх варто усувати, причому кандидатом навилучення («елімінацію») часто-густо ставало

питоме слово [див., напр., 5: 120-121]. Обґрунтовувалося це потребою функціонального розмежування синонімів: оскільки у власних відповідниках, мовляв, послаблено відтінки книжності й офіційності, їх слід уживати в розмовному й художньому стилях, а для наукового природніші запозичення, бо вони входять до інтернаціонального фонду. З погляду поміркованого пуризму така настанова видається хибною і несправедливою. Інакше, як лексичною «сегрегацією», її не назвеш. Ми не бачимо підстав, чому, приміром, у науковому тексті замість питомих слів *різнорідний, роззброєння, описовий, визначати, зумовлювати, спричиняти, порівняльний, відповідник, згущувати, ущільнювати, очищений, вторинний* конче мають уживатися запозичення *гетерогенний, демілітаризація, дескриптивний, детермінувати, компаративний, еквівалент, конденсувати, рафінований, секундарний*. Далєбі, перші нічим не гірші за других, а здебільшого навіть кращі. Огульно забороняти запозичення – значить штучно збіднювати лексику, але й нехтувати питоми синоніми в науковому стилі означає те саме. Оскільки поява у термінології вітчизняних дублетів – «процес цілком природний, його не позбавлена жодна з формованих літературних мов» [13: 249], то на роль цих дублетів можна поглянути й по-новому: для наукової мови вони не перешкода, а основа й поштовх до становлення власної термінології.

Частину термінів-синонімів становлять кальки (*демократія – народовладдя, об'єкт – предмет, орфографія – правопис*). Калькування – другий важливий шлях породження спеціальної лексики на питомих засадах. Строго кажучи, це теж запозичення, але особливе: якщо у звичайному запозиченні переймають і зовнішню, і внутрішню форми, то при калькуванні копіюють значення та спосіб будови терміна, а зовнішню форму передають власними морфемами чи словами. По суті, калька є буквральним, семантико-словотвірним перекладом, лексико-морфемним перелицюванням, і тому сприймається як мотивоване слово.

Нашу термінологію збагатило чимало кальок з різних мов. Наприклад, з давньогрецької: *милозвучність, православний (...)*; з латинської: *землеробство (agricultura), підмет (subjektum), запалення (snflumatio)*; з французької: *міжнародний (international), розвиток (developpment)*; з німецької: *землетрус (Erdbeben), мовознавство (Sprachwissenschaft), перевиробництво (Uberproduktion), півострів (Halbinsel), підприємство (Unternehmen), поняття (Begriff), світогляд (Weltanschauung)*. Коли чуже слово в одній частині калькується, а в іншій запозичається, виникають напівкальки: *конкурентоздатність* (нім. *Konkurrenzfähigkeit*), *антитіло* (фр. *anticorps*). Ра радянських часів багато кальок

утворилося з російської мови: *викрутка, гуртожиток, гучномовець, запобіжник, напівпровідник, народознавство, невагомість, обчислювач, сільрада, співробітник, співдружність*.

Часом деякі загалом непогані кальки в літературній мові не приживалися: *філософ – любомудр, астрономія – зорезнавство, геометрія – землемірство*. Інколи пропонувалися кальки невдалі, що суперечили духові мови. Як і звичайне запозичення, кальку слід уважати зайвою, якщо в мові вже укорінився питомий відповідник: *попередити помилки* (з рос. *предупредить ошибки*) замість *запобігти помилкам*, *робити вигляд* (з рос. *делать вид*) замість *удавати*, *науковий співробітник* (з рос. *научный сотрудник*) замість *науковець*, *видавничий дім* (з англ. *publishing house*) замість *видавництво*. Інколи нова фразеологічна калька змагається з давнішою, намагаючись її витіснити: **кидатися в очі* (з рос. *бросаться в глаза*) замість раніше усталеного *впадати в очі* (з нім. *in die Augen fallen*); **приймати участь* (з рос. *принимать участие*) *брати участь* (з фр. *Prendre part a...*) тощо.

Та попри ці недоречності та дещо «плагіаторську» репутацію, калькування – більш осмислений спосіб збагачувати термінологію, ніж сліпе запозичання. Кальки точніше передають сенс оригіналу, а головне – краще вписуються в лексичний і словотвірний рівні мови. Раніше вони виникали здебільшого при перекладі історичних та релігійних текстів, а в останні століття – науково-технічної літератури. Вдалі кальки пропонують ті перекладачі, які добре знають обидві мови й підходять до справи творчо, намагаючись не утруднювати розуміння тексту зайвим чужослів'ям. Коли якийсь іншомовне слово не має точного відповідника, фаховий перекладач не поспішає запозичувати його, а пробує передати засобами своєї мови.

Саме тут і закоріненна важлива роль кальок – пришвидшувати розвиток лексики. Якщо прямі запозичення притлумлюють зростання питомих коренів, то кальки, навпаки, збуджують їхні словотвірні можливості. У цьому разі вплив іншої мови виявляється дуже корисним. В історії різних європейських мов калькування поживалювалося як реакція мовців на засилля запозичень. Воно й тепер лишається характерною рисою мовного розвитку, підтверджуючи, як пише Н.Клименко, надійний імунітет розвиненої літературної мови, її здатність оперативно відбивати найновіші реалії життя [6: 99].

Звісно, у калькуванні теж потрібне почуття міри. В умовах посиленого російського тиску наша термінологія аж надмір перестилася кальками. Натомість

сьогодні, за часів англomовної гегемонії, ми калькуємо хіба що словосполучення (*гаряча лінія, дорожня мапа, тіньовий кабінет, відмивати гроші*), а слова воліємо позичати в готовому вигляді. Мабуть, даються взнаки структурна близькість російської та віддаленість англійської мов. Отже, передбачення, що «при посиленні контактів між певними мовами посилюватиметься процес калькування» [15: 183], слід сприймати із застереженнями. На жаль, розвідок з теорії та історії калькування в нас обмаль. Словника кальок немає, розпізнати їх часом буває важко, і точної їх кількості в українській мові ми не знаємо. Ця тема лишається перспективною ділянкою для досліджень. Корисно було б зібрати ті кальки, які пропонувалися в різні часи, але в літературній мові не прищепилися.

Третім способом розбудови питомої термінології є породження своїх назв. Відомий термінолог Д.Лотте слушно вважав його пріоритетним [10: 56, 58], бо для самобутнього розвитку лексики він є найважливішим і найкориснішим. Але, на жаль, цей шлях зовсім заріс бур'яном: практика оригінального термінотворення в нас зовсім занедбана, перебуває в зародковому або, точніше, приспаному стані. Читач у цьому легко пересвідчиться, коли спробує пригадати хоч якісь оригінальні українські терміни – не запозичення й не кальки, утворені за останні десятиліття й узвичаєні в нашій науковій мові.

Той, хто сьогодні наважиться запропонувати науковій громаді українські відповідники якихось чужих термінів, ризикує стати жертвою комплексу мовної неповноцінності своїх колег. Замість подати ліпші варіанти, ті у кращому разі скептично нагадають йому «мокроступи» чи поплескають по плечу як «шароварника», а в гіршому – закинуть вульгаризацію наукової мови, хуторянські потуги завести її на манівці примітивізму та відрубності. (Хоч неологізми англійського походження ці принципові товариші сприймають з пієтетом, уважаючи їх цілком органічними, придатними до запозичання й широкого вжитку.) Якщо раніше своєрідності української наукової мови найбільше вадили політичні перешкоди й заборони, то сьогодні на заваді стоїть якась упереджена, зашкарубла невіра мовної спільноти в її творчі можливості.

Сумну картину, правда, трохи розпогоджує той відрадний факт, що нинішнє розкріпачення літературної мови дещо торкнулося й термінотворення. Лише один приклад. На лінгвістичному порталі «Mova.info» (<http://mova.info/>) розвивається відкритий проект, який має на меті виробити українські відповідники для сучасних термінів (зокрема, комп'ютерних). Відвідувачі можуть не лише довідатися про можливі способи їх перекладу, а й запропонувати власні варіанти. Ось деякі вдалі,

на наш погляд, переклади комп'ютерних термінів: *browser* «програма для роботи в інтернеті» – *пересувка*, *cd-rom* «зовнішня пам'ять комп'ютера» – *кружало*, *cell* «елемент електронних таблиць» – *комірка*, *cookies* «відомості про минулі звертання користувача до певного сервера» – *пен'яшки*, *double click* «два натискання миші» – *двотиск*, *hard-drive* «жорсткий диск» – *записник*, *homepage* «основна сторінка веб-вузла» – *домівка*, *hosting* «послуги з розміщення інформації на веб-вузлах» – *притулок*, *key* «клавіша» – *гудзик*, *performance* «продуктивність» – *швидкодія*, *space* «символ, що позначає пропуск між словами у тексті» – *прогалик*, *usability* «зручність роботи» – *ужитковість*. Ще кілька прикладів з інших терміносистем: *action film* «художня стрічка зі жвавим розгортанням подій» – *дійовик*, *business* – *заповзяток*, *businessman* – *заповзятник*, *mobile communication* – *пересувний зв'язок*. Поки що ці варіанти – лише пропозиції, але потенційно вони цілком могли б збагатити нормативну термінологію. Приємно, що пересічні мовці теж не байдужі до її розбудови на питомих засадах. Щоправда, робити це тільки на любительському рівні, мабуть, замало. Найкраще, коли термінологією опікуються досвідчені фахівці, які поєднують професійні знання з лінгвістичними.

Допомагати українській науковій мові оперативно пристосовуватися до сучасних поняттєвих потреб і при цьому не поривати з питомою спадщиною – такою бачиться нам основна мета термінологічної діяльності сьогодні. Щоб розмови не залишалися самими розмовами, а задуми втілювалися в конкретних справах, у цій діяльності слід зміцнити організаційне, координаційне начало. Потрібно розширити права Комітету наукової термінології НАНУ з перспективою відновлення Інституту української наукової мови. У складі Комітету варто створити комісії з різних галузей знання, які б регулярно видавали збірники обов'язкових і рекомендованих термінів. Обговорювати пропоновані варіанти доцільно на демократичних засадах – за участю найширшого кола зацікавлених осіб і установ. Прийняті рішення мають бути обов'язковими для всіх міністерств, відомств, науково-освітніх закладів, підприємств, редакцій і видавництв. Це не тільки дасть змогу подолати белад у терміносистемах, а й заощадить багато часу й коштів.

В Україні й досі немає Центру реєстрації нових термінів (або загальніше – Центру мовних новотворів). Заслуговує на втілення ідея акад. А.Наумовця організувати комісію швидкого мовного реагування, яка б оперативно відстежувала появу в літературі та ЗМІ нових запозичень і пропонувала натомість питомі відповідники [11: 20]. Щоб українська мова нарощувала власні сили для

передавання нових понять, треба всіляко заохочувати перекладацьку роботу, а в університетах розпочати підготовку майбутніх термінознавців і наукових перекладачів. Важливо також цілеспрямовано формувати громадську думку, адже, як ми бачили, головною перешкодою для становлення самобутніх національних терміносистем є не стільки внутрішні особливості мови, скільки суспільна байдужість, несприйняття мови як культурної цінності.

Багато ще належить зробити й у суто теоретичному плані. Першочергове завдання тут – поглиблювати теорію термінологічних запозичень з огляду на сучасні глобалізаційні реалії. Зокрема, треба з'ясувати, які типи й обсяги зовнішніх впливів є корисними для української мови, а які – руйнівними. При термінотворенні варто позбуватися російського посередництва й поступово відходити від англоцентризму. Натомість корисно цікавитися досвідом передавання наукових понять різними мовами. Серед слов'янських (крім російської) це може бути польська й чеська, серед західноєвропейських – німецька, французька, ісландська. Чекає на своїх дослідників світовий досвід пуризму – як різні народи захищаються сьогодні від надмірних англомовних впливів. Усе корисне з цього досвіду доцільно узагальнити, аби по можливості застосувати на українському ґрунті.

Окреслені завдання тісно пов'язують термінознавство з еколінгвістикою – молодю галуззю, що з'ясовує, як різним мовам у добу глобалізації уникнути занепаду й не втратити свого первородства, як зберегти мовне розмаїття на Землі. Оскільки завдання будь-якої науки – не лише описувати і пояснювати, а й передбачати майбутнє, фахівці з еколінгвістики ставлять за мету об'єктивно спрогнозувати шкідливі наслідки мовних впливів і намагаються цим наслідкам запобігти. Уже тепер ясно, що протягом XXI ст. народам світу доведеться не просто плекати свої мови, а й учитися свідомо боронити їхню чистоту й самобутність.

На жаль, загрозливі зміни в українській термінології поки що відчувають не всі, а тому пуристичні заклики комусь можуть видатися недоречними, комусь – ідеалістичними, ще комусь – утопічними. Утім, чи варто чекати, доки непрохані гості зачеплять осердя української лексики? Адже тоді зміни набудуть якісного, невідворотного характеру. Тож не уподібнюймося до героя відомої приказки «грім не гряне – лежачий не встане»! Охорона й оздоровлення мови вже сьогодні мають стати щоденним обов'язком і лінгвістичної спільноти, і державної влади.

Якою мовою розмовлятимуть українці завтра? Чи залишиться українська мова українською? Чий творчий геній вона виражатиме – нашого народу чи якогось

іншого? Сьогодні цими питаннями дедалі більше переймаються небайдужі до її долі. Так, треба й далі неухильно розширяти сфери застосування рідної мови. Але не менш важливо захистити її від шлаку непотрібних запозичень, сприяти її творчому саморозвиткові з питомих джерел, розвивати в ній здатність легко й точно передавати нові науково-технічні здобутки. Саме від цього залежать її життєздатність і конкурентоспроможність. Саме цим вона засвідчить культурну вартість нашого народу та його творчої думки.

1. *Акуленко В.В.* Интернациональные элементы в лексиконе языков // Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке. – Кишинев, 1971. – С. 251-264.
2. *Будагов Р.А.* Очерки по языкознанию. – М., 1953. – 280 с.
3. *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: У 5 тт. – К., 1975-1983.
4. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. – М., 2001. – 400 с.
5. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. – Харьков, 1980. – 208 с.
6. *Клименко Н.Ф.* Неологізми у різних стилях сучасної української та новогрецької мов // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 99-105.
7. *Кримський А.Ю.* Твори: У 5 тт. – К., 1972-1974.
8. *Крысин Л.П.* Современная литературная норма и ее кодификация // Русский язык в школе. – 2002. – № 1. – С. 82-87.
9. *Лосев І.В.* Історія і теорія світової культури. Європейський контекст. – К., 1995. – 224 с.
10. *Лотте Д.С.* Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М., 1982. – 152 с.
11. *Наумовець А.Г.* Імплеіентація англіцизмів в українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 19-20.
12. *Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П.* Українське термінознавство. – Львів, 1994. – 216 с.
13. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. – К., 2001. – 392 с.
14. *Сімонок В.П.* Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній мовній картині світу. – Харків, 2000. – 331 с.

15. *Ткаченко В.А.* Теоретические и практические аспекты калькирования // Языковые ситуации и взаимодействие языков. – К., 1989. – С. 178-191.
16. *Ткаченко О.Б.* Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004. – 272 с.
17. *Толстой Л.Н.* Полное собрание сочинений: В 90 тт. – М.; Л., 1928-1958.
18. *Klemensiewicz Z.* Jezyk i zargon // Ze studio nad jezykiemi stylem. – Warszawa, 1969. – S. 15 – 20.
19. *Ropa A.* O najnowszych zapozyczeniach w jezyku polskim // Poradnik jezykowy. – 1974. -- № 10. – S. 518 – 526.
20. *Szmanda E.* Jezyk narodowy czy miedzynarodowy? (Zagadnienie zapozyczen jezykowych) // Jezyk Polski. – 1979. – № 1. – S. 26 – 34.

РОЗПОВІДЬ ТРЕТЯ МОВ БДЖОЛА У ВУЛИК

Цікаво, що для вираження нового змісту не обов'язково створювати нове слово. Можна вчинити інакше. «Як? У який спосіб» – запитаєте ви. А що буде, коли спробуємо новий зміст помістити в те саме слово? Як робить бджола. Вона збирає нектар з різних квітів і заносить його до того самого вулика. Хай і слово інколи стане вуликом, куди збиратимемо набутий досвід і знання, витворений нами новий зміст.

Відомі нам слова вживаються для позначення нових понять, предметів і явищ. Ось тут хочеться запитати: навіщо ж нове називати старими словами? Невже це найкращий шлях закріпити результати нашої пізнавальної діяльності? Мабуть, вичерпалися словотвірні потужності української мови? Чи щось інше сталося? Ні, словотворення успішно виконує свої обов'язки, як виконувало і раніше. Подивімось, як розквітло воно в мові науки і техніки, відгукуючись на поклик науково-технічного прогресу.

Усе розпочинається з того, що потрібно зафіксувати щось пізнане людиною. Маємо дві можливості: створити нове слово або доповнити існуюче слово новим значенням. Друга можливість залежить від якості старого слова. Іноді воно само проситься за подібністю або за якоюсь іншою ознакою явищ прийняти до гурту своїх значень ще одне значення. Читаючи про дні давні, ви захоплюєтесь мужністю дружин руських князів. Здавалося, що так і залишиться слово *дружина* у згадках про минуле, в гомоні літ, які канули у вічність. Але ж ні! З'явилися групи трудящих, що взялися охороняти громадський порядок. І колишнє найменування з позитивним звучанням ожило, стало тепер позначати групу людей – охоронців громадського порядку. Слово *дружина* наповнилося сучасним змістом. Використання його у незвичному значенні зумовлюють позамовні і внутрішньомовні чинники.

Залучення давнішого слова до вираження нового значення – явище вічне і живе. Різні події – війни, революції, рухи, мирне будівництво, розвиток науки, досягнення техніки, звершення мистецтва та багато інших причин – впливали на життя суспільства, на його мову. Слова набували іншого змісту. «Військові» слова переходили до «мирних» і навпаки. Наприклад, слово *атака*, яке вживалося для позначення навалного нападу війська на ворога або вирішального етапу наступу, має переносне (не військове!) значення – назву рішучої дії, спрямованої проти кого-

небудь або на досягнення якої-небудь мети. Так само розширило спектр значень і дієслово *атакувати*: крім вихідного значення «навальню наступати на ворога», сформувалося друге значення «спрямовувати свої дії проти кого-небудь або на досягнення якої-небудь мети»... Візьмімо слово *босць*, що передає такі три поняття, як: 1) учасник бою; воїн; 2) солдат, рядовий; 3) людина, що бореться за здійснення чого-небудь. Третє значення вийшло за межі назв, пов'язаних із діяльністю військових. У слові *армія* також витворилося переносне значення «велика кількість людей, об'єднаних спільною метою, справою». Рух до нового змісту спостерігаємо в найменуванні *бомбардир*, яке в ... армії стосувалося солдатів артилерії, а тепер цим словом іноді називають, зокрема, нападаючих-футболістів.

Перенесення найменування з одного предмета або явища на інший предмет або явище відбувається постійно. Воно завжди викликане потребами життя, необхідністю називати щось нове. Мова виробляє різні способи такого перенесення. За головне тут править подібність предметів чи явищ, їх зовнішній або внутрішній зв'язок. Закріплюються зрушення в значеннях слів у мовленні. Річ у тому, що в мовленні слово живе не ізольовано. Воно живе повним життям лише в поєднанні з іншими словами. Народженню нового змісту сприяють емоційна образність висловлення, спрямування до більшої його виразності. У відповідному словесному оточенні окремі слова змінюють значення.

Іноді слово на крутих переломах епох відкидається мовцями в забуття...

Долю слова вирішує час, а з ним мовні і позамовні причини. Він зове його на служіння думці, надає йому більших чи менших прав. Коли слово виражає новий зміст, воно буває більшим суцвіттям, приймає на себе складніші обов'язки і розпочинає багатогранніше життя серед слів сучасної української мови. Переосмислюючись, слово набуває нових значень і смислових відтінків.

Нові значення з'явилися у словах широковідомих: *голова*, *горнило*, *джерело*, *жменя*, *корінь*, *пояс* та інших. Деякі з них стали виконувати нову роль – терміна, спеціального слова в науці, техніці, мистецтві, виробництві, спорті. Перетворення якогось значення слова у термін може відбуватися так. Це значення поступово спеціалізується як назва певного наукового чи подібного до нього поняття, стає терміном із властивими йому ознаками. У такий спосіб виникли в українській мові терміни *додаток* і *обставина* (у мовознавстві), *тиск* і *рух* (у фізиці), *ділення* і *віднімання* (у математиці). Терміни у свою чергу набувають багатозначності, позначаючи різні наукові поняття, наприклад *операція* (у медицині і військовій справі), *фаза* (у фізиці та історії), *реакція* (у політиці та хімії). Буває, що рух іде у зворотному напрямку – від терміна до звичайного слова. До них належать

атмосфера, доза, драма, масштаб, роман та інші. Переосмислення слова веде до появи одного або декількох нових значень. Старі слова з новим значенням вливаються в армію звичайних слів і повторюють їх життя. Набуті значення стають зрозумілими всім мовцям або вузькому колу фахівців. Слово залишається немовби тим самим, бо вимовляється і пишеться, як і раніше. Водночас йому притаманне смислове збагачення.

Як народжується нове значення без народження нового слова? Зрушення настають поступово. Людина спостерігає подібність предметів і явищ або їх зв'язки. Бачить, що можна тим самим словом позначити щось нове. Спочатку виникає переосмислене вживання, натяк на нове значення, який нерідко залишається тільки індивідуальним використанням.

РОЗПОВІДЬ ДЕСЯТА

ПОБРАТАНІ ЗА ЗМІСТОМ

Вибір потрібного слова, правильне його вживання – неодмінна ознака яскравого й виразного мовлення. Щоб точно передати думку співрозмовникові, необхідно досконало володіти мовою, якою розмовляємо. Кращим є усне і писемне мовлення у того, хто багато читає, хто наполегливо опановує синонімічні багатства рідної мови.

Особливо велика роль у художній мові, та й у повсякденному мовленні, слів-синонімів. Синоніми, як ви знаєте, – це слова, близькі за значенням, але різні за звуковим оформленням. Тобто бувають слова, побратані змістом. Багатство синонімів – одна з найпоказовіших ознак багатства мови і нашого мовлення.

Ми часто захоплюємося народною піснею. Які прекрасні, щемні думи викликає пісня, коли її виконує майстер... Це стосується і мови. Мова – подібна до пісні, схожа на музику. Хто опанував чари мови – цього виплеканого народом всеосяжного знаряддя, той може словом видобути усе найкраще з людського серця, покликати людину на добро, милосердя і звитягу, вивести на вершини мудрості. Велика, нездоланна і ще не до кінця пізнана сила слова! Тому ми захоплюємося, як піснею і музикою, словом майстра. Жадаємо, наслідуючи майстра, знайти стежину до серцевини слова, до його внутрішньої пружини, до багатогранності його змісту. Зачаровані і вражені, спостерігаємо, як майстер уміло користується синонімами, вміє знайти тільки тепер потрібне слово і поставити його на потрібному місці. Ото справжнє мистецтво слова, доконечна прикмета майстерності.

Чим більше маємо синонімів, тим багатша і розвиненіша сама мова. Слова-синоніми є одним з найважливіших засобів точного вираження думки й почуття у

всіх їх найтонших відтінках, засобом емоційної і стилістичної виразності мови. Українська мова надзвичайно багата на синоніми. Митці слова любовно плекають це багатство, стоять на сторожі краси і викінченості слова. Наша мова невичерпна у творенні синонімів.

Велике багатство синонімів уможлиблює уникнення повтору в межах речення і тексту, підносить естетичну вартість висловлення. Постійну працю над словом, невтомні пошуки потрібного засобу, часте уникнення повторення слів та їх заміну синонімами засвідчують рукописи видатних письменників. Наприклад, у рукописі роману «Хліб і сіль» Михайла Сельмаха маємо повторення в реченні дієслова *обізватись*: *Потім з хуртовини обізвались звичайні і незвичайні селянські голоси, обізвалася найулюбленіша пісня Лисенка*. Письменникові очевидною стала зайвість повтореного слова. Повторення не мало тут смислового і художнього навантаження. Поєднання дії *обізватись* із селянськими голосами природне, а щодо пісні повторне дієслово *обізвалася* не створювало гармонії змісту і форми. Тому у друкованому тексті Михайло Стельмах, великий знавець синонімічних скарбів нашої мови, замінив сполуку *обізвалася пісня* сполукою *забриніла пісня*. І речення набуло довершеності, засяло новими барвами слова: *Потім з хуртовини обізвались звичайні й незвичайні селянські голоси, забриніла найулюбленіша пісня Лисенка*. Тональність речення було знайдено, і пісня справді забриніла.

Подивімось, як шукають влучного слова поети. Іноді вони, передаючи складну гаму думок і почуттів, вдаються до великої кількості синонімів, їх нагромадження. Приміром, у Максима Рильського чотири синоніми *заважає, турбує, тривожить, непокоїть* створюють повну картину руху думки та її нюансів:

– Це заважає вам,
Турбує вас, тривожить, непокоїть?
– Турбує? Ні. Тривожить? Анітрохи.
А непокоїть – що ж! Неспокій цей
Я можу сміливо назвати чудесним,
Адже й весна – це неспокійний час
Із грозами, дощами та вітрами.

Слова у мові не хочуть бути самотніми і тому сполучаються у реченнях для якнайточнішого втілення думки. Вони братаються також за спільними змістовими ознаками, утворюючи синонімічні ряди – більші або менші угруповання. У цих угрупованнях на чолі слів стоїть головне слово. Воно найчіткіше передає основний зміст, спільне значення синонімічного ряду. Інші слова підпорядковуються головному і його доповнюють. Вони відрізняються або значеннєвими відтінками,

або емоційним забарвленням. Головне, або стрижневе, слово найуживаніше – і спроможне зібрати навколо себе всі свої синоніми.

Не в усіх частинах мови однаково виявляється синонімічне багатство української мови. Найрозвиненішою є синоніміка прикметникова і дієслівна. Це свідчить, що тут першість належить словами із значенням ознаки. А в художніх творах чемпіонство вибороли дієслова, а за дієсловами йдуть прикметники. У художній мові письменники часто вживають слова переносно і, звичайно, поповнюють синонімічні ряди слів. Хоча іменник має найчисленнішу армію слів, проте в художніх творах йому довелося поступитися місцем дієслівним і прикметниковим синонімам. Розглянемо декілька синонімічних угруповань дієслова та прикметника.

Перед розглядом синонімів варто звернути увагу на одну їх цікаву прикмету. Ця прикмета іде від головного слова синонімічного ряду. Воно може бути нейтральне, звичайне, тобто виражати не позначений ставленням мовця та його емоціями зміст. Візьмемо слово *говорити*, яке вказує на володіння рідною чи іноземною мовою або на передавання словами думок, почуттів тощо. Це нейтральне слово. І через те дозволяє рухатися від нього у трьох напрямках – до синонімів зі звичайним забарвленням (*розмовляти, казати*), до синонімів із позитивним забарвленням (*мовити, ректи, карбувати, чеканити*) і до синонімів із негативним забарвленням (*герготати, цвенькати, скрипіти, сичати, сюсюкати*). Слова, що виражають ставлення мовця, наприклад, *хоробрий, розумний*, не можуть мати таких різнорідних синонімів. Якщо вони стосуються позитивного мовцевого ставлення, то й керують відповідним синонімічним рядом. А коли передають негативне ставлення – то підбирають собі й подібні слова.

Розпочнемо з дієслова *писати*. Воно вам добре знане. Передає тільки процес писання, без відображення ставлення до нього і без емоційної характеристики. Основне значення цього дієслова – графічно передавати на папері або іншому матеріалі слова, текст тощо. Наприклад: *Сапфо щось пише на восковій табличці (Леся Українка); Майор писав. Кінчивши і помахуючи аркушем, доки просохне, він дивився з тераси на далекі синіючі гори (О.Гончар)*. Дієслово *писати* стало головним словом синонімічного ряду. Воно назбирало навколо себе чимало синонімів. Можна ж по-різному писати. Хтось робить це краще – *виписує, виводить, мережить*. А інший діє не у кращий спосіб – *строчить, черкає, дряпає, шкрябає...*

Виписувати, виводити, мережати, мережити... Що означають ці дієслова? Вони передають, безперечно, той самий основний зміст, що й дієслово *писати*. Але

доповнюють його смисловими й емоційними відтінками. *Виписувати* – це писати старанно, ретельно: *Чепурненько виписав на сторінці і підпис: «П.Діденко» (А.Головка)*. Якщо хто задумав *выводити*, то він пише неабияк – дуже старанно, ніби вимальовує: *Олександр сів писати листа головнокомандуючому. Рука тремтіла, виводячи на папері літеру за літерою (П.Кочура)*. *Мережати і мережити* – то вам і не *виписувати*, і не *выводити*. Писати теж, але акуратно і дрібно: *Хоч доведеться розп'ястись! А я таки мережать буду Тихенько білії листи (Т.Шевченко)*; *Писала й писала (Леся), мережила рядочками папір (М.Олійник)*.

Не хотілося б говорити про погане або поганувате писання. Але що ж поробите. Це синоніми. Доводилося вам, напевно, *строчити*. Тобто писати швидко, поспіхом. Якщо спішиш, кажуть добрі люди, – людей насмішиш. Буває й так. *Черкати* – теж не краща справа. Мабуть, і гірша. Бо ж пишеш нашвидку, до того ж недбало. Зовсім кепська річ. А *дряпати, шкрябати* – то нікудишня писанина! Уявіть собі, що який-небудь недбалець дряпає, шкрябає. За подібні дії не будемо його хвалити. Адже пишуть тоді нерозбірливо, недбало. Подивіться, як поводяться деякі з цих слів у реченнях: *Іван довго щось черкав на аркушику паперу, потім рішуче кинув олівець на стіл і глянув на присутніх (П.Колесник)*; *Турбай гортав пожовклі сторінки давніх книг і чепкав олівцем на аркушиках, в голові його засвітилася одна проста і ясна думка (І.Волошин)*; – *Тарасе! Ти дряпаєш, як курка лапою, – оцінювала мій «краснопис» Ніна Іванівна (П.Автомонов)*.

У синонімії потрібно розрізняти слова багатозначні і однозначні. Багатозначні слова об'єднуються в синонімічні ряди не в усій повноті їх значень, а лише одним із цих значень. Багатозначним є згадане вище дієслово *писати*. Воно вступає у синонімічні зв'язки якимсь одним зі своїх значень. Ми вже розглянули його основне значення «графічно зображувати на папері або іншому матеріалі слова, текст тощо». У цьому значенні дієслово має синоніми *виписувати, виводити, мережати, мережити, дряпати, строчити, черкати, шкрябати* і подібні. З ряду значень слова *писати* виділимо ще значення «створювати літературні, наукові, музичні та інші твори». Змінилося значення дієслова – змінюється і сукупність його синонімів. *Писати* у другому значенні вирізняється синонімами *творити, складати, плести, дряпати, шкрябати, ліпити* тощо. Слово *творити* високого, урочистого звучання і стосується переважно літературних і музичних творів. *Складати* – це писати передовсім вірші, пісні, промови. Протиставляються цим дієсловом негативним змістом синоніми *плести, дряпати, шкрябати, ліпити*. От якийсь невдаха плете невдалі вірші. Той дряпає або шкрябає незрілі свої творіння нашвидку. На що він заслуговує? Тільки на осуд. Не краще діє і «творець», що ліпить щось поспішаючи і абияк. Порівняйте синоніми *писати, плести, шкрябати*

і ліпити: Леся писала тому, що вона не могла не писати, не могла не сказати своєму народові те, що рвалося з її душі (А.Кримський); Поки б химерив мудрий дід, Творили б, лежа, епопею, Парили б скрізь понад землеюЮ Та все б гекзаметри плели (Т.Шевченко); Я шкрябав вірші і тинявсь по місту (Л.Первомайський); Моє перо холодне ліпитиме рядки (Ю.Яновський).

Найлегше живеться однозначним словам. Якщо вони мають синоніми, то синонімізуються в повному значеннєвому обсязі. Бо однозначні слова не членуються на значення, у них тільки одне значення. Прикладом таких синонімів є слова *веселка* і *райдуга* – назви дугоподібної різнобарвної смуги, яка з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, води. Наприклад: *Гарна, розцвітлена пишно веселка півнеба підперла, В воду прозору річки спустивши кінці кольористі (В.Самійленко); Ужє світлішає над гаєм, Дощем пахучим день промок. По воду райдуга спускає Кінці коромисла в ставок (М.Стельмах).*

Скільки синонімів може мати таке багатозначне дієслово, як *іти*? Порівняно з однозначними словами – безліч, море! *Іти* містить 30 значень!

Візьмемо тільки основне значення дієслова *іти* – «пересуватися, рухатися в просторі (про людину і тварин)». І тут у нього досить побратимів-синонімів. Це *простувати, прямувати, крокувати, марширувати, ступати, мандрувати, виступати, посуватися, пливти, плинути, брести, дріботіти, чимчикувати, рубати, тупцяти, клигати, повзти, пхатися, пертися, плестися, теліпатися, телюцитися, тарабанитися, чапати, чалапати, човгати, чвалати* та інші.

Нема у нас змоги розглянути навіть зазначені синоніми дієслова *іти*. Зупинимося на деяких. Два синоніми *простувати* і *прямувати* передають додатковий смисловий відтінок «рухатися в певному напрямку, навпростець»: *Повертався він часом на світанні і не йшов до хати, а простував до клуні, де було свіже сіно (А.Шиян); Десь підвода далека в полях гуркотить. Хто, куди та для чого прямує? (М.Рильський).* Дієслово *марширувати* позначає ходьбу розміреним кроком, по-військовому: *Виконавши доручення, таке небезпечне.., Рада з піднесеною головою марширувала Києвом (Ю.Яновський).* З ним споріднене слово *крокувати*: *Незаможницьке військо хвацько крокувало з піснями від казарм до повітового нардому (О.Гончар).* Не оминемо і дієслова *виступати*, від якого віє такою поважністю, не поспіхом, гідністю: *Векла враз пішла в танець, плавно виступала, вигиналася, смуглява та вродлива (К.Гордієнко).*

Дієслово *іти* пов'язане і з синонімами дещо іншої тональності. Бреде дідусь – отже, іде повільно або через силу: *Назустріч нам по дорозі неквапливо бреде пастух, сивобородий дід в солом'яному брилі (Ю.Збанацький).* Хтось клигає –

важко, повільно йде: *Разом з усіма, затиснувши зуби, клигає (Сеспель) засніженими вулицями за місто (Ю.Збанацький)*. То посуваються, то плетуться, то повзуть, то пхаються, то чимчикують, то чапають, то чалапають, то чвалають, то човгають... Хто там удалині повзе, тобто повільно пересувається, рухається в певному напрямку? Це отара овець: *Полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай (М.Коцюбинський)*. Утомлюються з літами навіть прудконогі тварини, і плетуться, мов неживі: *Ізнемігся старий вовк, Ледве що плететься (С.Руданський)*. Відтінок згрубілості поєднується з дієсловом *пхатися*: *Телеграфіст Середа, упрілий і сердитий, пхався по вулиці (П.Панч)*. Той іде швидко, енергійно, ступаючи чітко, твердо. Отож рубає: – *Питаю, чи не хочеш ти отак пішака рубати до самого Києва, а там і до своєї Ковалівки? – пояснив Іван, вирівнявшись і поправивши безкозирку (В.Кучер)*. Повільно ступають, ідуть не поспішаючи – *чапають*: *Босі ноги чапали по м'якій пилузі (К.Гордієнко)*. Ще більше увиразнюють повільне пересування синоніми *чалапати, човгати*: *Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на кананку (І.Нечуй-Левицький); Виснажені коні в натузі тягли вози, плугатарі понурі, мовчазні човгали за возами (К.Гордієнко)*.

Чи не пора розповісти про синоніми-прикметники? А то все дієслова та дієслова. Прикметник теж заслуговує на пошану. Підберемо зо два прикметники, що виражають позитивні ознаки людини. Якого учня, робітника чи працівника назвемо старанним? Звичайно, лише того, хто уважно виконує завдання, чесно ставиться до своїх обов'язків. Прикметник *старанний* очолює синонімічний ряд слів, які характеризують у різних виявах цю гідну поваги рису людини. Дану групу прикметників складають слова *ретельний, сумлінний, дбайливий, пильний, совісний, рв'їний, скрупульозний* і подібні. Від слова-командира аж до прикметника *скрупульозний* і далі прослалася спільна синонімічна доріженька. Шанобливо ставимося ми до скрупульозної людини, що дотримується особливої точності, надзвичайно чітка в детальному опрацюванні чогось.

І заключний акорд про красу людську, яку так промовисто звеличують прикметники *гарний, красивий, вродливий, хороший, славний, ладний, доладний, красний, гожий, прекрасний, чудовий, казковий, дивний* та інші. Ось як гучать окремі синоніми у наших письменників: *«Який же він славний! Вилитий Тимофій», – за кожним рухом стежила мати, і те, що було звичним – інший не помітить, – їй здавалося найкращим, дарованим тільки її синові (М.Стельмах)*. – *Хай тобі, дитинко, буде все і з землі, і з води, і з роси, щоб ти був, мов золото, ясний, наче весна, красний, мов хліб, добрий, – аж застогала стара Чайчиха, крізь прийдешні роки розглядаючи і не знати в кого вимолюючи долю для онука (М.Стельмах); Стояв син її в сріблі місяця такий красний, такий делікатний з лиця, що в мамі*

серце защеміло (Грина Вільде); Той богатир був я, Володя, стрункий і гожий, як весна (В.Сосюра); Багато красивих та гожих хлопців на світі є, а суджений один... (В.Кучер); Прекрасний був Чиж у цю хвилину, прекрасна була кожна його риса і кожний рух (О.Довженко).

Описаним явищами не вичерпується, безсумнівно, синоніміка. У розповіді хотілося вказати лише на її різновиди. Слова-синоніми допомагають мовцеві точніше і виразніше висловити свої думки і почуття. Вони вдосконалюють наше мовлення. Вміло користуватися невичерпними синонімічними багатствами мови – мовленнєве мистецтво.

РОЗПОВІДЬ ОДИНИДЦЯТА

А НА ТОМУ БОЦІ...

А на тому боці, співається у пісні, живе Марічка в хаті, що сховалась у зелений бір. У мові ж на тому, тобто протилежному, боці живуть дуже цікаві слова – антоніми. Це слова з протилежним значенням. Проте не всяке слово може підібрати собі антонімічну пару. Обов'язковою умовою антонімічності є не будь-яка протилежність значень слів, а певна їх смислова співвідносність, їх об'єднання на основі загальнішого значення. Наприклад, антоніми *білий* і *чорний* виражають протилежний зміст, водночас об'єднуючись значенням кольору як явища одного плану.

За допомогою протиставлення яскравіше змальовуємо ознаки предметів і явищ. Немовби ми завжди тримаємо наготові слово-антонім, щоб глибше передати особливості повідомлюваного. Якщо говоримо про тишу, то мимоволі зіставляємо її з голосним гучанням. Яскраве, що грає світлими барвами, рельєфно сприймається на тлі неяскравого, темного. Рух і спокій, початок і кінець, правда і кривда, любов і ненависть, добро і зло, радість і сум, працьовитість і лінощі, минуле і сьогодні, сьогодні і прийде – такі контрасти можна продовжувати і продовжувати...

Антоніми характеризують якийсь предмет, факт, явище з протилежного боку. Людина у щасті радісна, весела, а у біді, горі – сумна, сповнена страждань. Ось лагідний дідусь розповідає внукові про дні минулі. І стає дідусь суворим, коли внук виявився слабкодушним, не допоміг своєму товаришеві у скрутну голину... Настає весна – чарівна пора року, час відродження і буяння природи. Її заперечує осінь – пора сумовитого прощання із зеленими шатами дерев, час поступового похолодання, переддень зими.

Яка частина мови найбільше пристосована виражати протилежні значення? Звичайно, прикметники. Адже найчастіше ми протиставляємо якості, порівняйте: *важкий – легкий, гарний – поганий, гарячий – холодний, гіркий – солодкий, гострий – тупий, дешевий – дорогий, добрий – злий, кволий – сильний, корисний – шкідливий, лінивий – працьовитий, мокрий – сухий, молодий – старий, м'який – твердий, підлий – чесний, рідний – чужий, світлий – темний, скупий – щедрий, товстий – тонкий.* ...

Антонімічні прикметники нерідко входять до того самого речення. Особливо майстерно використовують таке протиставлення якостей письменники: *По росі на травинці, по якихось своїх таємничих прикметах вгадує Оленчук, де солодка проб'ється вода, де гірка (О.Гончар); Скільки там зібрано різних колекцій: і корисних рослин, і рослин-бур'янів, і шкідливих комах і насіння (О.Донченко)...* Ще більшого стилістичного ефекту досягає нагромадження прикметників-антонімів, які вказують на складне поєднання ознак: *Усякі люди трапляються на містку: і щедри, і скупі, і веселі, і сумні, і мовчазні, і говірки (М.Стельмах).*

Услід за прикметниками поспішають дієслова, щоб не відстати у вираженні протилежних значень. Дієслова-антоніми позначають протиставлення дій або станів: *будувати – руйнувати, віддаляти – наближувати, гудити – хвалити, додавати – віднімати, забувати – пам'ятати, загубити – знайти, карати – милувати, любити – ненавидіти, нагрівати – охолоджувати, працювати – ледарювати, світати – смеркати* тощо...

Напевно, вам хочеться запитати: «А як же іменники? Невже вони збайдужіли до справ антонімічних?» Ні, іменників-антонімів трапляється досить. Але їм не належить тут головна роль. Річ у тім, що майже всі іменникові антоніми утворено від прикметників і дієслів. Порівняйте прикметники і похідні від них іменники: *близький – далекий і близькість – далекість, важкий – легкий і важкість – легкість, жвавий – повільний і жвавість – повільність, глибокий – мілкий і глибина – мілкість, дорогий – дешевий і дорожнеча – дешевизна, молодий – старий і молодість – старість, постійний – тимчасовий і постійність – тимчасовість, радісний – сумний і радість – сум.* Або візьмемо дієслова-антоніми і віддієслівні іменники: *додавати – віднімати і додавання – віднімання, купувати – продавати і купівля – продаж, споруджувати – руйнувати і спорудження – руйнування.*

Як бачите, з антонімами здебільшого пов'язані три частини мови: прикметники, дієслова та іменники. Антоніми виявляють ще одну особливість. Є слова, які позначають крайні точки протиставлення. Наприклад: *людина молода і стара, вода холодна і гаряча, зимовий холод і літня спека.* Протиставлення може

не сягати крайньої точки, а стосуватися перехідних стадій: *вода холодна і тепла* (не гаряча), *зимовий холод і весняне тепло* (не спека).

Різний вияв протиставлення явищ побачимо у вірші Дмитра Павличка «В морі я хотів печаль свою втопить...», де використано прислівникові антоніми *рано* (вранці), *ополудні*, *уночі*. Вони передають протилежні часові значення:

В морі я хотів печаль свою втопить –
Я до моря вийшов рано – море спить.
І мені його будити стало жаль –
Залишилася мені моя печаль.
Ополудні йду до моря і здаля
Бачу, що воно сміється, як маля.
І мені його смутити стало жаль –
Залишилася мені моя печаль.
Уночі до моря знову я прибіг,
А воно ридало біля ніг моїх.
І мені його самого стало жаль –
Залишилася мені його печаль.

Звернімо увагу також на будову антонімів. Антонімічні пари типу *близький – далекий*, *густий – рідкий*, *молодий – старий*, *додавати – віднімати*, *спокій – тривога*, *холодно – тепло*, *зверху – знизу* відрізняються від антонімів *помилковий – безпомилковий*, *демократичний – антидемократичний*, *вбігти – вибігти*, *моральність – аморальність*, *симетрично – асиметрично*. У чому їх відмінність? Перші є різнокореневими, а другі – однокореневими. Різнокореневі слова є основною групою антонімів.

Однокореневі антоніми утворюються за допомогою префіксів. Саме префікси у поєднанні з тим самим коренем надають словам протилежного значення. Найчастіше цю роль у прикметниках виконують префікси *без-*, *не-*, *проти-*, *а-*, *анти-*: *відповідальний – безвідповідальний*, *грамотний – безграмотний*, *помилковий – безпомилковий*, *доброзичливий – недоброзичливий*, *розумний – нерозумний*, *справедливий – несправедливий*, *атомний – протиатомний*, *логічний – алогічний*, *гігієнічний – антигігієнічний*...

Ще цікавішу картину спостерігаємо у дієсловах, де пари префіксів *у-(в-)* – *ви-*, *від-* – *під-*, *від-* – *при-*, *в-* – *роз-*, *з-(с-)* – *роз-*, *на-* – *роз-* та інші з протилежним значенням формують слова-антоніми: *входити – виходити*, *вдихати – видихати*, *відходити – підходити*, *відвозити – підвозити*, *від'їжджати – приїжджати*, *відчалувати – причалувати*, *вкривати – розкривати*, *збирати – розбирати*, *сформувати – розформувати*, *навантажувати – розвантажувати*...

Здається, все основне про антоніми сказано. Додамо лише, що неоднаково поводяться в антонімічних зв'язках слова однозначні і багатозначні. Коли слово багатозначне, то воно стає антонімом до іншого слова не в усій сукупності своїх значень, а тільки в якомусь одному з них. Приміром, прикметник *спокійний* має ряд значень і тому членується на різні антоніми: *спокійний* (хлопець) – *гарячий*, *спокійне* (життя) – *тривожне*, *спокійне* (море) – *бурхливе*.

А тепер з'ясуємо питання: скільки ж антонімів маємо в сучасній українській літературній мові? Відповісти на нього важко. Нам трохи допоможе в цьому шкільний «Словник антонімів» Л.М.Полюги, виданий 1987 року. У словнику витлумачено понад 2000 антонімічних пар. Їх, звичайно, в нашій мові набагато більше.

Антонімам притаманна велика художньо-виражальна сила. На тлі контрастів майстри слова яскраво змальовують картини життя, складні переплетення почуття і мислі. Завершимо свої міркування словесним малюнком видатного українського письменника Михайла Коцюбинського, де віртуозно вкраплено антоніми:

«А люди йдуть. За одним другий і третій і так без кінця. Вороги йдрузі, близькі й сторонні – і все кричить у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов».

НА ШЛЯХУ ДО СЛОВА

Майже з перших шкільних класів ви дізнаєтеся, що слово складається з певних елементів – коренів, префіксів, суфіксів, закінчень. Найголовнішим серед них є корінь, бо він – носій основного значення слова. Без кореня слів не буває. Можна зустріти слова без закінчень *тут*, без суфікса і префікса *село*, а от без кореня – ніколи. Дарма, що він може бути однією буквою (чи звуком), а все ж головний. Ось подивіться, в слові *пі-р-ну-ти* корінь *-р-*. Це засвідчують його більш щасливі побратими, в яких корінь з двох букв *пі-рн-а-л-о*, *пі-рн-а-нн-я*, *пі-рн-а-ти*.

Нічого, що одна чи дві букви. Це не заважає йому бути нарівні з довжелезними коренями, такими, як у слові *перпендикуляр-н-ий*. Кожен на своєму місці, кожен об'єднує споріднені за значеннями та формою слова.

І хоча це головний елемент слова, на нього теж накладаються пута, іноді такі, що корінь стає зв'язаним. Погляньте на слова *єм-к-ий*, *єм-н-ість*, *єм-к-іс-н-ість*, *ви-йм-а-ти*, *ви-йм-к-а*, *віді-йм-а-ти*, *від-нім-а-ти*, *на-йом-н-ий*, *об-нім-а-ти*, *об'-єм*, *піді-йм-а-ти*, *під-йом*, *про-йм-а*. Ви здивовані. Вам здається, що в цих словах різні корені, адже вони так відрізняються своєю формою: *-єм-*, *-йм-*, *-йом-*, *-ім-*, *-нім-*. Коли пильніше придивитися до них, можна розгледіти щось спільне у їхній формі, це *-ім-*. Значення у них близькі, що закономірно. Адже вони мають спільного прапрадідуся ще з праслов'янщини, де було *imati* «брати».

Довгий вік у цього кореня, ось і не може він існувати в сучасній мові без супроводу префіксів *об'єм* чи префіксів та суфіксів *обі-йм-а-ти*. І не він один. Щодня ви *взуваєтеся*, *роззуваєтеся*, *перезуваєтеся*. Тут зв'язаний корінь *-зу-*, що зазнав ще більших, ніж *-ім-*, перетворень. У праслав'янській було *obuti*, *obuvati*. Отже, корінь корінь *-ути* // *-ува-ти*. З ним часто вживався префікс *вз-*, який поступово втратив первісне значення і пожертвував свій елемент *з* на користь кореня. Звідси і пішло *в-зувати*, *пере-зувати*, *роз-зувати*.

Кореням вільним, незв'язаним простіше, вони і виділяються більш чітко і значення в них прозоріші. Скажімо, в слові *море* корінь *мор-* існує самостійно, без префіксів і суфіксів. У інших споріднених словах до нього приєднуються і ті, й другі: *мор-ськ-ий*, *за-мор-ськ-ий*, *при-мор-ськ-ий*.

Вільних коренів у мові більше, ніж зв'язаних. Усі вони і вільні, і зв'язані є обов'язковою частиною слова на відміну від префіксів, суфіксів та закінчень. Ці елементи протиставляються кореневі як необов'язкові. Між собою вони і друзі, і вороги. Друзі, бо працюють на ниві словотворення, допомагаючи утворювати нові

слова: *ліс – ліс-н-ий, ліс – пра-ліс, ліс – про-ліс-ок*. Ворогують вони за позиції в слові. Префікси стоять перед коренем і ніколи не пускають туди суфіксів.

Невже ніколи? – запитаєте ви. – Саме так. Ця їх особливість допомогла колись ученим відстояти свою думку в суперечці про те, як кваліфікувати запозичені з грецької мови елементи *-граф телеграф, -лог біолог, -скоп мікроскоп*.

Одні казали, що їх слід відносити до типових суфіксів, інші – до коренів. Перші твердили: існують цілі серії слів з ними: *-граф автограф, археограф, біограф, картограф, кардіограф, комедіограф, спектрограф, хореограф; -лог археолог, астролог, алерголог, геолог, ідеолог, ларинголог, нейрофізіолог, фармаколог; -скоп дефектоскоп, калейдоскоп, ларингоскоп, спектроскоп, телескоп, фільмоскоп*.

Тому вони й схожі на суфікси, бо ті теж повторюються в численних за кількістю рядах слів: *бож-ок, вовч-ок, ліс-ок, сад-ок, цап-ок*.

Представники другого табору підкреслювали: і *-граф*, і *-лог* можуть стояти перед коренем. Ось порівняйте: *метролог* і *лог-о-пед*, *граф-о-ман* і *фон-о-граф*. На це не здатен жоден суфікс. До того ж, коли такі елементи займають першу позицію в слові, вони у поєднанні з іншими коренями вимагають появи з'єднувальної голосної *о*. Ця риса притаманна лише кореням: *книг-о-люб, кост-о-гриз, кост-о-прав, лист-о-пад*.

Перемогли другі, але, щоб не було гірко їх опонентам, визнали, що корені *-граф-*, *-лог-*, *-скоп-* і справді дещо подібні до суфіксів. Вони дуже активно поєднуються з іншими коренями.

Префікси, суфікси, закінчення охоче підкоряються кореневі, але можуть суттєво впливати на нього. Вони також є носіями певних значень. Суфікси, наприклад, приєднуючись до кореня, вказують, до якої частини мови ставати утворюваному слову. Коли суфікс *-ну-*, слово поповнює дієслова *блимнути, гримнути, грюкнути, стукнути*, коли *-нн-*, зростає клас іменників *доглядання, дослідження, зарубцювання, заскиртовування*, якщо *-ов-*, збільшується кількість прикметників *дідовий, казковий, світанковий*.

І це ще не все, на що здатні суфікси. Вони наділяють слово багатьма іншими значеннями: особи *гляд-ач*, предмета *руб-а-н-ок*, маленької істоти *тигр-ен-я*, багатократної дії *стук-от-і-ти*, недостатньо виявленої ознаки *син-юват-ий* тощо.

Префікси й собі спеціалізуються на вираженні багатьох значень, наприклад, просторових та часових. І якщо ми *входимо* і *виходимо* з будинку, на рух всередину нього або назовні вказують префікси *в-* та *ви-*.

Закінчення для того й існує, щоб бути при кінці слова, щоб допомагати йому зв'язуватися з іншими словами в словосполученні, а також у реченні, щоб завершувати словотворення. Це той останній штрих, який надає слову вигляду оформленого представника певної частини мови. Адже в нашій мові слова не існують поза частинами мови. Ось *біг*. Без закінчення він – кандидат у дві команди – в іменники або дієслова. Якщо на його захист стають іменникові закінчення, це слово в реченні буває підметом *біг сильнішав* чи додатком *переможець з бігу на короткі дистанції*. У контексті дієслова воно – присудок, пов'язаний з дією в минулому *боєць ліг*.

Є ще одна дивна частина слова *-ся*, яка може стояти після його кінця – закінчення. Вона зустрічається в займенниках *котрийсь, якийсь* та дієслівних формах *ворушитися, кидатися, метушитися*. Без частки *-ся* деяких дієслів просто не могло б бути: *гніздуватися, гілкуватися, дивитися, набідуватися, насміхатися, хизуватися*. Вона і значення має: у займенниках вказує на неозначеність особи *чийсь*, у дієслів – на зворотність дії на себе *вмиватися* або на інших *битися*. Оскільки частка *-ся* стоїть «після всього слова», її ще називають постфіксом.

Префікси, суфікси, постфікси, закінчення – усі гуртом на противагу кореням називаються афіксами і поділяються за своїм призначенням (функцією) на два класи: словозмінний (всі закінчення) та словотворчий (префікси, суфікси, постфікси).

Разом із коренями вони є тим будівельним матеріалом, за допомогою якого зводиться будова слова. На них тримається відмінювання частин мови і все словотворення.

Причому словозміна бере готовою всю ту частину слова, що виникла внаслідок словотворення і що стала вже його основою і пристосовує слово до зв'язків у реченні, до вираження закінченої дмки. Так, слово *учитель* утворене від дієслівної основи *учи-* за допомогою суфікса *-тель*. У словозміні воно виділяється сукупністю закінчень іменників чоловічого роду другої відміни.

Усі складові частини слова, що далі неподільні за формою і мають значення, називаються морфемами. Так, у слові *книж-к-овий* кожна морфема виконує своє завдання. Корінь *-книж-* пов'язаний з *книга*, суфікс *-к-* вказує на невеликі розміри предмета, *-ов-* – на ознаку відносно книжки, *-ий* – прикметникове закінчення.

Однак існують афіксальні морфемі, що лише класифікують основи. Такими є дієслівні тематичні суфікси *-а-* *дум-а-ти*, *-и-* *говор-и-ти*, *-і-* *буль-к-от-і-ти*.

Є морфемі, які виконують роль кріпильного матеріалу в слові. Ось порівняйте: *казах-ськ-ий, граф-ськ-ий* і *америк-ан-ськ-ий, марс-іан-ськ-ий*. У першій парі суфікс *-ськ-* додається прямо до кореня. У другій між ним і коренем

кладеться кріпильний матеріал – елементи **-ан-** чи **-іан-**. Він особливо часто використовується в запозичених словах. Так носії мови прилаштовують їх до своїх словотвірних законів та слів: *купе-й-н-ий*, *шосе-й-н-ий*. Втім, і свої слова часто вдаються до кріпильного матеріалу: *тут – тут-еш-н-ий*, *дом-а – дом-а-ш-н-ий*, *вчор-а – вчор-а-ш-н-ий*. Підкреслені елементи **-еш-**, **-ш-** полегшують життя прислівниковим основам.

Ви замислювалися коли-небудь над тим, чи змінюють морфеми (префікси, корені, суфікси) хоч інколи свій одяг? Чи вони завжди в одній і тій самій формі?

Виявляється, для того щоб бути розпізнаною, морфема повинна мати те саме значення в різних словах і подібну форму. Отож, вона може лише додавати деякі деталі до своєї однієї форми. Залежно від умов морфема може змінювати окремі голосні чи приголосні, розширюватися або вкорочуватися.

Вибір форми не такий уже й малий у морфеми, але завжди продиктований формою сусіда в слові. Корінь, наприклад, коли після нього стоять суфікси, що починаються з **е**, **и**, **н**, йотованих, повинен змінити свою форму в такий спосіб: **б** / **бл** (*люб-и-ти*, *любл-яч-ий*), **в** / **вл** (*лов-и-ти*, *з-ловл-ен-ий*), **м** / **мл** (*зем-н-ий*, *земл-ян-ий*), **п** / **пл** (*кап-а-ти*, *капл-ин-а*), **ф** / **фл** (*роз-граф-и-ти*, *роз-графл-ен-ий*), **г** / **ж** (*друг*, *друж-н-ий*), **д** / **дж** (*слід-и-ти*, *до-слідж-ен-ий*), **з** / **з'** (*галуз-к-а*, *галузз-я*), **л** / **л'** (*бадил-ин-а*, *бадилл-я*), **ш** / **с** (*товариш*, *товарись-к-ий*).

Корені можуть вкорочувати свою довжину (*сон*, *сн-и-ти-ся*; *день*, *дн-юва-ти*; *роз-коло-ти*, *роз-кол-ен-ий*), можуть її подовжувати (*розі-п-ну-ти*, *розі-п'я-с-ти*, *розі-рв-а-ти*, *роз-рив*).

Дуже важливо для нас знати, яка послідовність зміни форми коренів, бо від цього часто залежить їх значення. До речі, вас коли-небудь пригощали *макоржениками*? Ні? – Жаль. Це дуже смачні коржі з маком. А який корінь у цьому слові? Ви подумали *макорж-еник* і помилилися, бо такі слід маку в ньому залишився **ма-**. Виходить перед нами складне слово? – Саме так. Ось, як воно правильно ділиться на морфеми: *ма-корж-еник*. У ньому остання приголосна першого кореня **к** злилася з початковою такою самою приголосною другого кореня. Відбулося часткове накладання морфем. Це теж поширене явище в нашій мові: *францу[з+с]ьк-ий* = *фран-цузьк-ий*, *Кавка[з+с]ьк-ий* = *кавказь-к-ий*.

Коли корені запозичені в українській мові, у них своя манера зміни форми, свої чергування: **с** / **т** (*хаос*, *хаот-ичн-ий*), **з** / **т** (*наркоз*, *наркот-ичн-ий*), своя міра довжини (*піаніно*, *піан-іст*, *кенгуру*, *кенгуру-ов-ий*).

Префікси більш консервативні щодо форми. Багато з них ні за яких умов не змінює своєї форми: **ви-**, **за-**, **на-**, **па-**, **пере-**, **пра-**, **при-**, **про-**. Деякі розширюють свої межі: **в-** / **ві-** **уві-** *в-микати*, *уві-мкнути*, **від-** / **віді-** *від-німати*, *віді-ймати*, **до-** / **ді**

до-писати, ді-знатися, з- /зі- з-дати, зі-брати, над- / наді- над-кусити, наді-слати, об- / обі- об-класти, обі-гнути, під- / піді- під-кинути, піді-слати, по- / пі- по-їхати, пі-знати, роз- / розі- роз-хвилюватися, розі-мліти.

Рідко префікси чергуються так, як *з- / с-* *з-ламати, с-питати*, або як *від- / од-* *віді-брати, оді-брати*.

Суфікси більш перебірливі щодо форми. У них чергуються *к / ц* (*див-ак, див-аць-к-ий*), *ч / ц* (*чит-ач, чит-аць-к-ий*), *к / ч* (*донь-к-а, донь-ч-ин*). Вони можуть вкорочуватися (*кид-ок, кид-к-ов-ий, о-повз-ень, о-повз-н-ев-ий*) і розширюватися (*пись-м-о, пис-ем-н-ий, мол-и-тв-а, мол-и-тов-н-ий*).

Коли у школі розбирають будову слова і визначають у ньому префікси, корені, суфікси, закінчення, знайте, це здійснюється поділ слова на морфеми.

На чому він ґрунтується? – На повторюваності виділених частин за значенням і формою в інших словах. При цьому ми займаємося порівнянням споріднених слів і підстановкою виділених елементів у інше оточення.

Нехай у нас є слово *кидок*. За правилом спочатку добираємо слова, тотожні з ним за коренем: *кид-ок, пере-кид-а-ти, кид-а-ти*. Далі перевіряємо самостійність суфікса *-ок*: *кид-ок, кив-ок, маз-ок, стриб-ок*. І переконуємося в тому, що слово *кид-ок* повністю поділяється на частини, кожна з яких має значення.

Іноді поділ буває неповним. Внаслідок цього виділяються унікальні частини слова, які не повторюються в інших словах, пор., *ніп* і *поп-ад-я*. Оце *-ад(я)* єдине в своєму роді за формою. А ось за значенням воно споріднене з тими суфіксами, що вказують на осіб жіночого роду, наприклад *-ниці(я)*: *годів-ник – годів-ниці-я*. Отже, слово *попадя* можна, хоч і з застереженнями, поділити на морфеми.

Правильний поділ слова на морфеми відкриває дорогу до вивчення особливостей конструювання слів у сучасній українській мові. Знання його необхідне всім, оскільки це фундамент словотворення.

На закінчення розповіді ми з'ясуємо кілька питань для того, щоб у подальшому між нами було взаємопорозуміння. І перше з них про те, як розуміти словотворення.

Насамперед це процес творення нових слів. Якщо так, ми повинні знати про кожне слово, коли воно виникло і яка дата його народження. Отже, вміти розповідати про слова як про живих людей, знаючи, які з них були, які є, а які тільки з'явилися на світ.

Коли ми говоримо про дати народження слів, то можемо їх встановити лише при історичному розгляді словотворення. Нам слід дивитися на нього очима історика мови, бачити процес історичного розвитку і в ньому життя кожного слова.

Цим займаються вчені, які встановлюють абсолютну чи відносну хронологію появи слова. На основі багатьох ознак і критеріїв вони визначають первісність одних слів і вторинність інших.

Багато несподіваного і нового в цьому плані можуть розповісти нам учені. Слово *товар*, наприклад, у значенні «рогата худоба» засвідчено ще в давньоруській мові. Вперше його зустрічаємо в Смоленській грамоті 1229 року. Отже, ми знаємо його абсолютну, тобто точно встановлену хронологію. До того ж, відоме і джерело його походження – уйгурська мова, яка належить до тюркських мов. У ній слово *товар* означало «майно, худоба».

Слово *фінік* «дерево» ще старіше. Його ми запозичили з грецької мови. Вперше воно зустрічається в грамотах 1087 року. *Флот* – більш пізнє запозичення з французької. Воно відоме з 1696 року і трапляється в творах Ф.Прокоповича.

А ось загадковий *фенікс* – птах, що за міфом відроджується з попелу, і в мовному плані подарував нам загадку! Ми точно знаємо, що це слово запозичене з грецької і лише здогадуємося, яка приблизна дата його запозичення. Вчені встановили його відносну хронологію – XIII вік.

З історичним словотворенням вже все ясно. А що ж вивчає сучасне словотворення? – Відношення між словами у сучасній мові. У будь-яких відношень є свій вимір. При словотворенні ми повинні для початку передбачити пару слів і вміти визначити, яке з двох слів у сучасній мові є твірним, а яке похідним. Цього ми можемо досягти, пояснюючи одне слово через друге. *Столик* – це малий стіл. Пояснюваним є *столик*, воно похідне. Отже, похідне слово, як правило, пояснюється через твірне. Зеленуватий – трохи зелений, *м'ячик* – малий м'яч, *переписувати* – писати заново, *квакнути* – видати звук «ква» один раз, а *квакати* – повторювати його багато разів.

У нашій мові чимало похідних слів на зразок *вода*, *ліс*, *поле*. Однак переважають слова похідні, які тлумачаться через інші споріднені з ними за формою і значенням слова.

Морфемна будова слів та їх словотвірна будова можуть збігатися, а можуть і суттєво розходитися. У словах *чит-ець*, *мов-ець* морфемна будова слова така сама, як і словотвірна: корені та *-ець*. Зі словотвірного погляду в цих словах твірні дієслівні основи та суфікс *-ець*, за допомогою якого утворюються іменники. Дієслово *пере-роз-по-діл-я-ти* ділиться на шість морфем, а ось за словотвірним виміром воно складається лише з двох частин: твірного дієслова *розподіляти* і префікса *пере-*, який оформляє нове слово зі значенням заново виконаної дії.

Різниця, як бачимо, суттєва і йде вона від того, що при словотворенні ми відповідаємо на питання, від якого слова безпосередньо утворене аналізоване

слово. Наш шлях при такому аналізі окреслений двома пунктами: в і д с л о в а до о с л о в а. Коли ми здійснюємо поділ слова на морфеми, наш шлях пролягає іншим маршрутом – в і д с л о в а до м о р ф е м и. Ми ділимо слово до кінця, до найменших компонентів, які мають значення. І, як ми переконалися, не завжди ці шляхи збігаються.

Слово може бути непохідним і ділитися на морфеми *гор-а, степ-и*. А от похідна одиниця, як правило, ділиться на морфеми, бо похідність виражається за допомогою префіксів, суфіксів, кількох основ.

Кожна мова має слова з різною морфемною будовою (її ще називають структурою). У неї ніби існує свій власний морфемний портрет, який вирізняє її з-поміж споріднених і неспоріднених мов. У ньому є слова, що дорівнюють кореням *там, тут*, а є такі, до складу яких входить корінь та п'ять суфіксів *смаг-л-яв-іш-а-ти*, три префікси, корінь та закінчення *не-с-про-мог-а*.

Найцікавіше те, що інвентар типів морфемних структур слова у мові обмежений. В українській мові їх близько чотирьох сотень.

Світ споріднених слів дуже багатий відношеннями між твірними і похідними одиницями. Він славиться своїми близькими і далекими родичами, цілими їх родинами (гніздами), коли на чолі багатьох похідних стає одне вихідне слово, або рядами, якщо похідні об'єднані спільним суфіксом *молод-ість, рад-ість, смілив-ість, щедр-ість*.

Існують зразки творення похідних слів, до яких носії мови підходять у всеозброєнні, бо мають у своєму розпорядженні і словотворчі засоби, і способи їх використання.

Словотворення тим і цікаве, що показує, наскільки тісно пов'язана історія слів з їх сучасним життям у мові, яка багата і невичерпна наша мова.

САМОТНІ СЛОВА

Словниковий склад мови не лишається незмінним. Слова живуть у мові протягом сторіч і переходять від одного покоління до наступного. Вони можуть набувати нових значень, а головне давати життя новим словам, що утворюються від них за допомогою префіксів, суфіксів, слово- та осново складання.

Багато нових слів з'являється в мові шляхом засвоєння з інших мов. Вони запозичуються для вираження нових понять, позначення невідомих раніше предметів. Часто і самі предмети, і поняття стають відомі носіям даної мови внаслідок контактів з іншими народами, з мов яких засвоюється назви цих предметів.

Так прийшла до нас з латинської мови *арена* (arena, буквально пісок). Колись у давньоримському амфітеатрові це був майданчик, посипаний піском, де відбувалися бої гладіаторів. Згодом арена стала позначати майданчик усередині цирку для виступу артистів. Давно засвоєне це слово в російській та українській мовах, але так і лишилося самотнім.

Невже запозичені слова всі самотні і не завели собі родини в українській мові? – запитаєте ви. Звичайно ж, ні. Багато з них так прижилися в нашій мові, що важко розпізнати їх чужоземне походження. Хіба схожі зараз на іноземців звичні для нас *школа, історія, математика, фізика*? І родичі у них є, і пізнаємо ми їх відразу.

Візьмімо хоча б таку родину, як *школа, школяр, школярик, школярка, школярочка, школярство, дошкільник, дошкільниця, дошкільня, позашкільник, позашкільниця, шкільний, школярський, дошкільний, позашкільний*.

Однак є серед запозичених достатня кількість слів-одинаків. Одні з них давно прийшли в нашу мову, але так і не мають сім'ї. Другі з'явилися недавно, ще молоді, тому не встигли її завести. Про таких одинаків і піде мова далі.

Тут можна переповідати історію про те, як молодий алігатор так і не зборов старого крокодила, і про те, що прийшли вони в українську мову різними шляхами. *Алігатор* з англійської, а в неї з іспанської, *крокодил* – з давньогрецької. Вони одного біологічного роду, хоча й виразно відрізняються мордами (в алігатора вона приплюснута). Слово *крокодил* в українській мові має невелику сім'ю, що складається з двох прикметників *крокодилів, крокодилячий* та іменника *крокодильчик*. Ви й вислів чули «*плакати крокодилячими слізьми*» і знаєте, що він ґрунтується на старовинному повір'ї, ніби крокодил плаче перед тим, як почне їсти свою жертву. Кожен із нас уміє правильно вживати цей вислів у сучасній мові. Так кажуть про лицемірну поведінку людини, її нещире співчуття. В алігатора немає жодного спорідненого слова.

Можна ще пригадати, як давньогрецька міфологічна богиня помсти Мегера стала *мегерою*, тобто переносною назвою лютої і сварливої жінки. На щастя, вона самотня і до неї не горнуться інші споріднені слова.

Серед одинаків лишилися слова, що зобов'язані іменам людей – винахідників різних предметів. Такими є назви різної зброї. В описах турецьких воєн ви, напевно, зустрічали слово *берданка*. Це гвинтівка, якою була озброєна російська армія з 1870 до 1891 р. Сконструював її американець Х.Бердан. Від прізвищ американських конструкторів Д.Браунінга та С.Кольта походять назви зброї *браунінг* і *кольт*, що запозичені українською мовою і не стали твірними для інших слів...

Не щастить з ріднею тим словам, значення яких зазнали суттєвих змін порівняно з часом запозичення. *Візьмімо* каністру. В давньогрецькій це слово було назвою кошика з тростини. В англійській та німецькій *каністра* – бак з герметичною кришкою для різних рідин (бензину, мастила тощо). Таке значення зберігає металева або пластмасова каністра в українській мові.

Одинаками бувають і ті слова, які в українській мові вживаються з тим самим значенням, що й у мові запозичення. Так трапилося з *вінегретом*. Це слово прийшло з французької мови і є відомою всім нам назвою холодної страви з дрібно нарізаних овочів, змащених олією.

Іноді запозичені слова перебувають між собою в двобої. Одне з них має сім'ю і разом із нею поступово витісняє з ужитку самотнього суперника. Так співіснують у нашій мові *шарф* і *кашне*. Обидва з французької мови: *echarpe* «шарф» і *cache-nez* «кашне» – буквально «ховай ніс». Хоча слово *шарф* зазнало значеннєвих змін з часу запозичення, але воно прижилося в нашій мові ширше, ніж *кашне*, і має свою родину (*шарфик*, *шарфовий*)... У сучасній мові *шарф* – назва одягу у вигляді довгої смуги, якою кутають шию, накривають голову або плечі. *Кашне* теж називає хустку або шарф, що одягають на шию, але воно самотнє.

І тут виникає питання, чому ж слова лишаються в мові самотніми? В одинаків-іноземців це відбувається тому, що вони часто незвичні за своїми граматичними характеристиками. Наприклад, більшість іменників української мови відмінюється, а багато чужинців, і серед них *кашне*, належать до невідмінюваних слів. Такими є *адажіо*, *бігуді*, *бра*, *вето*, *гетто*, *досьє*, *жабо*, *кіно*, *рагу* та ін. Часто мова призвичаює запозичені слова, уподібнюючи їх своїм питомим, незапозиченим, одиницям. Це трапилося з *пальтом*, що стало відмінюватися в українській мові. А ось назва інших предметів одягу (*манто* – широке жіноче пальто, *кімоно* – плаття типу халата) і досі невідмінювані.

Глибшому вкоріненню багатьох запозичених слів у нашу мову заважає їх яскравий імпорнтний одяг. Саме тому значна частина засвоєних в українській мові іноземних слів, хоча і широко використовується в ній, але не має родини. Серед них зустрічаються відомі вам слова, як-от: *абракадабра*, *ампула*, *біфштекс*, *бумеранг*, *гуаш*, *джунглі*, *журі*, *лоджія*, *меню*, *рулет*, *чардаш*, *юнга*. Пояснюється це тим, що в кінці їх основ трапляються такі сполучення звуків, що не характерні для української мови. Ось чому важко буває їм суфіксам приєднуватися до подібних основ і слова залишаються одинаками.

Кожна мова виробляє свій арсенал засобів призвичаювання іноземців. У іншомовних основ відтинаються кінцівки, і тоді вони можуть сполучатися з деякими суфіксами: *кенгуру* – *кенгуровий*, *радіо* – *радіст*, *таксі* – *таксист*. Іноді

основу нарошують, і це дозволяє перетворити її на родоначалницію сім'ї слів: *Америк(а) – американський, Кант – кантіанський*. У школі ви вивчаєте теорему Піфагора. З нею знайомляться всі учні ось уже майже двадцять п'ять сторіч. Зустрічали ви, мабуть, і таке слово, як *піфагорейці*, і помітили, що основа в цьому слові розширена елементом *-ей*. В такому вигляді до неї додано суфікс *-ець*. Не подумайте тільки, що так називають людину, яка вміє доводити теорему Піфагора. Давньогрецький математик був ще і філософом-ідеалістом, що абсолютизував поняття кількості, вбачаючи сутність речей у кількісних відношеннях. Послідовників його філософії називали піфагорейцями.

Слова, як і люди старіють. Виходять з ужитку предмети, поняття, які вони називають, зникає потреба використовувати їх назви чи утворювати від них споріднені слова. Так і лишаються вони в мові самотніми свідками минулого. Згадаймо тут принагідно *ботфорти* чи *ажитацію*. Для того щоб довідатися, які в них значення, вам потрібно дивитися в енциклопедичний або тлумачний словники. І лише тоді ви дізнаєтеся, що *ботфорти* – це чоботи з твердими халявами спереду вище колін. Слово *ажитація* (схвильованість), хоча і трапляється в творах М.Коцюбинського та Ю.Смолича, однак більшості носіїв мови не зрозуміле і тому не належить до активної лексики.

Не слід думати, що самотніми бувають лише застарілі запозичені слова. Старіють у мові і її питомі слова, що теж бувають одинаками. Хто з вас зараз використовує стару назву літери «б» – *буки*? А ось без запозиченого з грецької мови слова-одинака «пі» (теж назва літери, але з грецької абетки) ви й сьогодні не можете обійтися на уроках математики, коли вивчаєте коло.

Самотніх слів у сучасній мові не так уже й мало – приблизно 4 % словникового складу. Ви запитаете, як виведено цей процент? – За словниками, особливо тими, що з'явилися протягом останніх 10-15 років. Мабуть, ви теж ними користувалися. Наприклад, тоді, коли вам потрібно було перевірити, чи правильно встановлений морфемний склад слова української мови, ви зверталися до двотомного словника І.Т.Яценка «Морфемний аналіз. Словник-довідник»...

Між словами, які об'єднуються в гнізда, і одинаками межі дуже рухомі. Самотні слова не беруть участі в словотворенні доти, доки відсутнє на них соціальне замовлення. Як тільки воно з'являється, такі слова швидко заводять сім'ї, стають твірними для багатьох похідних.

Хто з вас сьогодні не знає слів *авіація, агітувати, рентген*? До кінця сімдесятих років XIX сторіччя їх не фіксував жоден словник. У сучасній мові вони мають потужні гнізда споріднених слів. До ста похідних об'єднує *авіація*, до чотирьох десятків *агітувати*...

У самотніх слів різна доля. Одні з них, як *рентген*, бувають одинаками недовго. Другі лишаються ними тривалий час і тільки згодом на їх основі утворюються нові слова. Треті так і застаються переконаними одинаками. Дійсно, у кожного слова своя доля.

Той, хто любить спорт, знає, що є гра в ручний м'яч – *гандбол*. Від цього слова нещодавно почали утворюватися *гандболіст*, *гандболістка*, *гандбольний*. Це справді значно зручніше, ніж вживати описові вирази на зразок «той, хто грає в гандбол» та ін. Не дивує вас і слово *дизайнер*, яке ви дедалі частіше зустрічаєте на сторінках газет і журналів. Це найменування людини, що дбає про художнє оформлення зовнішнього вигляду виробів. Слів *дизайн*, *дизайнер* ви не знайдете в тлумачному «Словнику української мови». На нього ще не було попиту на початку сімдесятих років.

Сьогодні ви є свідками швидкого вкорінення в українську... мову англійських слів *менеджер*, *менеджмент*. Вони чинять справжній тиск на поширені в нашій мові слово *управлінець* чи словосполучення *майстерність керувати виробництвом*.

Жоден словник не встигає фіксувати всі слова, що народжуються в мові, трохи відстаючи від розвитку її словникового складу. Словники, що побачать світ згодом, внесуть до своїх списків ті слова, які народжуються на наших очах, пройдуть випробування життям і займуть своє місце в мові.

Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Факсимільне видання. Київ : АТ «Обереги, 1994. 72 с.

Проф. д-р Іван Огієнко

НАУКА ПРО РІДНОМОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ

Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства

Передмова

Рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духово й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роллю: рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу. Тому зрозуміло, чому всі культурні народи ставляться до своєї рідної мови з найбільшою святістю, з найчулішою опікою. Рідна мова глибоко пересякає наше духове життя – приватне й державне. Давно вже стверджено, що тільки рідна мова приносить людині найбільше й найглибше особисте щастя, а державі – найсильніші патріотичні характери. Без добре виробленої, рідної мови нема всенародньої свідомости, без такої свідомости нема нації, а без свідомої нації – нема державности, як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення.

Кожний народ ділиться на багато племен, що говорять більш-менш відмінними говірками чи наріччями. Говіркова мова ніколи не може бути мовою всенаціональною, – для цього кожний народ утворює собі особливу соборну літературну мову, спільну й обов'язкову для всіх його племен. Літературна мова – це найцінніше й найважливіше оруддя духової культури та найміцніший цемент одности нації, а тому всі народи оточують її найпильнішою опікою. У народів державних літературну мову береже й творить не тільки закон, але й ціле живе життя: церква, преса, школа, уряди, театр, кіна, радіо і т. ін.; навпаки, у народу недержавного літературна мова зростає дуже нерівно й дуже поволі, головню в залежності від національної свідомости й карности його інтелігенції, його церкви, преси.

Племена, об'єднані загальною всенародньою свідомістю та однією літературною мовою, складають націю. Нація – це найсильніша всенародня

природна організація, що найповніше приносить народові користі політичні й духовні. Свідома нація – звичайно народ державний, і тільки як виняток – недержавний. Найголовніший і найміцніший цемент, що об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю – то соборна літературна мова. Ось через що народ, що немає соборної літературної мови, звичайно не є закінчена свідомо нація й щастя бути державним не знає; такий народ і політично не сильний, чому легко попадав в залежність сильнішого сусіда.

Рідна й літературна мова – органи надзвичайно ніжні й чутливі, – навіть найменші недостачі й потрясення життя приватного чи всенароднього помітно відбиваються й на них. Через це кожний народ виробляв собі певну реальну практику, щоб найвірніш забезпечити своїй рідній і літературній мові найкращий і найлегший розвиток, щоб не принести їм найменшої шкоди й найкоротшої затримки в їхнім розвою.

Збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної й літературної мови, потрібних для скорішого духового поступу народу та його культури, зветься рідномовною політикою або наукою про рідномовні обов'язки. Через те, що рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу, яку конче мусить знати кожен інтелігент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації, якщо бажав своєму народові стати сильною нацією. Знання рідномовних обов'язків сильно підносить національну свідомість, а вона – найкращий ґрунт для знання й розвитку соборної літературної мови. Ось через що корисно, щоб наука про рідномовні обов'язки стала наукою всенародньою.

Рідномовна політика – стара, як сам світ, бо повстала вона ще відтоді, коли люди вперше зачали творити організовані громади. Але наука про рідномовну політику чи про рідномовні обов'язки – наука наймолодша, створена головно за останній час. Через те, що в цій науці я не мав попередників, читачі вибачати мені і неповноту цього курсу, і його недостачі, бо тут кожний крок довелося прокладати самостійно й самотужки.

Курс мій не прив'язаний конче до якоїсь окремої мови, чи до якогось окремого народу, – він може придатися кожному народові, особливо ж недержавному, що прагне стати державним.

Автор

Радість коло Варшави.

11-13. VII. 1935.

I. Рідна мова й народ

1. Рідна мова – мова наших батьків і мова народу, з якого ми вийшли.
2. Рідна мова – найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу.
3. Ступінь виробленості рідної мови – то ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духовної культури. Сила нації – в силі її культури, тому треба конче дбати про розвиток рідної мови.
4. Культура рідної мови зростає разом із національною свідомістю народу. Працюймо ж для розвитку цієї свідомості нашого народу!
5. Народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державности.

II. Держава й рідна мова

1. Найголовніший обов'язок кожної держави – всіма можливими силами дбати про якнайкращий розвиток спільної для всіх племен її народу літературної мови, як найміцнішої основи його духовного об'єднання.
2. Свої рідномовні обов'язки супроти своєї літературної мови держава виконує через церкву, школу, пресу, письменників, уряди, судівництво, інтелігенцію, театр, кіна, радіо й т. ін., що обов'язані вживати доброї соборної літературної мови.
3. Держава обов'язана пильно й безперестанно дбати про мову своєї еміграції, змушуючи її вживати тільки соборної літературної мови й вимови та соборного правопису й не допускаючи її до мовного винародовлення.
4. Держава що не об'єднує всіх племен свого народу спільною соборною літературною мовою, завжди наражена й на політичне роз'єднання цих племен.
5. Кожна держава, що дбає про своє майбутнє, мусить давати своїм меншинам повну змогу нормально розвивати свої літературні мови.
6. Мовне винародовлення завжди й конче провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це для власного добра держава мусить не допроваджувати своїх меншин до мовного винародовлення.
7. Тільки держава, що мало дбає про своє будуче, не дає літературним мовам своїх меншин повної змоги нормального розвитку.
8. Жодні урядові перешкоди не в силі спинити розвитку літературної мови меншини-нації, – вони можуть тільки часово задержати цей розвиток.

9. Держава, що не дає своїм меншинам змоги нормально розвивати свої літературні мови, робить із них своїх неприхильників, що завжди загрожуватимуть політичній силі її.

III. Найперші рідномовні обов'язки кожного громадянина

1. На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того – як честь своєї нації. Хто не береже чести своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

2. Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку супроти свого народу.

3. Хто в родині своїй розмовляє нерідною мовою, той стоїть на дорозі до мовного винародовлення, – найбільшого нещасного гріху супроти свого народу.

4. Бережи своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі, й ніколи не змінюй їх на чужі. Найменша тут зміна, – то вже крок до винародовлення.

5. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.

6. Кожний свідомий член народу мусить завжди допомагати всіма доступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

7. Кожний свідомий член народу мусить добре розуміти й ширити головне рідномовне гасло: „Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис”.

8. Кожний свідомий член нації мусить добре знати й завжди виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

9. Де б ти не жив – чи в своїм ріднім краю, чи на чужині, – скрізь і завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного правопису. Тим ти покажеш, що ти свідомий син своєї об'єднаної нації.

10. Кожний свідомий громадянин, живучи серед чужого народу, мусить конче вживати своєї рідної мови не тільки вдома, але й скрізь, де можливо.

11. Кожний громадянин мусить добре пам'ятати й дітей своїх того навчати, щонаймиліша мова в цілому світі – то мова, рідна.

12. Кожний свідомий громадянин мусить щедро підтримувати свої національні

періодичні й неперіодичні видання, даючи їм тим змогу нормальніш розвиватися. Добрий стан національних видань – то могутча сила народу й запевнення розвою рідної мови, а висота їх накладу – то ступінь національної свідомості народу.

13. В справах рідномовної політики свого народу мусить бути серед цілого громадянства за всяких обставин тільки однодушний міцний фронт.

14. Рідномовна політика – то найцінніша й найважливіша частина національної політики взагалі; недотримання її нормальних практик сильно шкодить культурі народу й його політичному станові.

15. Кожний свідомий громадянин мусить матеріально й духово підтримувати свої рідномовні журнали як головні двигуни наукового вивчення й збільшення культури своєї рідної мови.

16. Кожний свідомий громадянин мусить дбати щоб навіть у найменших оселях закладалися «Гуртки плекання рідної мови» ...

IV. Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.

2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.

3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духової культури народу, то найміцніша основа її.

4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.

5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.

6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.

7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.

8. Стан літературної мови – то ступінь культурного розвою народу.

9. Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

V. Для одного народу – одна літературна мова.

1. Мова, що нею говорить простий неписьменний народ, зветься говірковою або місцевою.

2. Кожний культурний народ пильнує створити собі одну мову, спільну для всіх своїх племен, щоб нею всі могли найлегше порозуміватися. Ця спільна, чи соборна мова зветься мовою літературною.

3. Всенациональна мова, що нею урядують, пишуть книжки, навчають по школах і говорять більшість інтелігенції, зветься мовою літературною.

4. Державний народ навчається своїй літературній мові на кожному кроці повсякденного життя, бо чув її в церкві, з школі, по урядах, на зборах, в суді, театрі, в кінах, через радіо й т. ін. Недержавний народ має дуже мало нагоди навчатися своїй літературній мові, а тому використовуйте для цього кожен нагоду.

5. Книжки й періодичні видання треба писати тільки соборною літературною мовою, щоб вони ставали всенароднім добром нації.

6. Книжка, написана місцевою чи говірковою мовою, стає добрим тільки місцевим, а не всенароднім.

7. Племена, об'єднані загальною всенародньою свідомістю та однією соборною літературною мовою, складають націю.

8. Без соборної літературної мови жодний, навіть дуже численний народ, не може стати свідомою нацією.

9. Державним народом не може стати народ не свідомою нація, що не має соборної літературної мови, спільної для всіх його племен.

10. Найвища і найміцніша духовна організація одности народу – то соборна літературна мова.

11. Соборна літературна мова дає своєму народові величезні користі політичні і духовні, а саме:

а. Соборна літературна мова надає своєму народові глибокого почуття всенациональної одности, де б він не жив і до якої держави він не належав би.

б. Почуття ж одности народу надає йому живу духовну силу й політичну могутність, бо в такого народу-нації всі боронять одного й один боронить усіх.

в. Ніякий уряд не відважиться забирати чи зменшувати волю народові-нації, зцементованому соборною літературною мовою.

г. Нація, духовно об'єднана соборною глибоко розвинутою літературною мовою, конче стане державною.

г. Сила нації – в силі її культури. Соборна літературна мова – найміцніший ґрунт для зросту здорової духовної культури, а тому кожний громадянин, що хоче щастя своєму народові, мусить повсякчасно працювати й для збільшення культури своєї літературної мови.

д. Усе, що написане соборною літературною мовою, стає всенаціональним добром і збільшує всенаціональну культуру.

е. Кожний громадянин мусить виховуватись тільки на всенаціональних культурних надбаннях, бо вони дадуть йому найбільше духовних цінностей.

є. Соборна літературна мова збільшуючи всенародні культурні надбання нації, стає могутим оруддям для виховання правдивих національних талантів і геніїв.

ж. Соборна літературна мова, заціплюючи народові шляхетне почуття одности, сильно допомагав йому творити національно міцну інтелігенцію й національно міцні характери.

з. Соборна літературна мова приносить величезні користі видавництвам, бо не треба витратити багато дорогого часу на виправлення рукописів, як то буває, коли письменники пишуть говірковими мовами.

12. Народ, що послуговується в своїх писаннях тільки місцевими говірковими мовами, а соборної літературної мови не створив, тратить на тому надзвичайно багато політично й духовно. А саме:

а. Народ, що спільною літературною мовою не об'єднав своїх племен у свідому націю, звичайно мав почуття принизливої самотності, безсилля й безрадности.

б. Почуття самотності, безсилля й безрадности витворює з народа раба, що покійрно служить кожному сильнішому.

в. Народ, що не має соборної літературної мови, не має й всенародніх завдань: свідомою нацією він не стане й державним не буде.

г. Творення тільки місцевих культур, без огляду на культуру всенаціональну, веде до розбиття одности народу.

г. Усе, що написане місцевою мовою, без огляду на всенаціональні завдання, поглиблює розбиття одности народу.

д. Письменник, що знає тільки місцеву мову, а своєї соборної літературної мови не навчився, шкодить всенаціональним завданням, бо веде до розбиття одности народу.

е. Вихований тільки на місцевих інтересах і місцевих традиціях, без огляду на традиції всенаціональні, ніколи не стане великим і для всенаціонального добра нічого помітного не зробить.

є. Таланти й генії звичайно не виховуються в народа, що не став свідомою нацією, цебто що не знає соборної літературної мови, найродючішого ґрунту для великих творців. А коли часом і виховуються, то звичайно пропадають для нього, йдучи на службу чужим.

ж. У народа, що не знає соборної літературної мови, а тим самим не знає й почуття всенаціональної одности й карности, панує політична й культурна анархія, що приносить йому безсилля, ліпшезнайство, продажність, хрунівство, винародовлення, зраду.

з. Народ, що не сотворив собі соборної літературної мови, цебто не має почуття всенаціональної одности, звичайно не визнає своїх авторитетів і тим позбавляється доброго проводу й нидіє в анархії. Але чужих «авторитетів» такий народ визнає по-рабському й некритично, й по-рабському клониться їм.

13. Ніхто не знатиме своєї літературної мови добре, відповідно не вчившись її. А знання місцевої мови – то не знання мови літературної.

14. Особа, що не навчилася своєї соборної літературної мови, не може зватися вповні інтелігентною, бо бракує їй найважливішої і найбільшої частини духової культури.

15. Перша ознака правдивої інтелігентности людини – добре знання своєї літературної мови.

16. Сила духової інтелігентности людини – в силі знання своєї літературної мови.

17. Хто не навчився своєї соборної літературної мови зо школи, той мусить конче навчитися її поза школою, якщо бажає бути свідомим і корисним членом своєї нації.

18. Нікому не вільно виправдувати незнання своєї літературної мови нефаховістю або невивченням її в школі.

19. Хто не знав своєї соборної літературної мови, той не може вважатися за свідомого й корисного члена своєї нації.

20. Скільки книжних мов, стільки й народів. Не робімо з свого єдиного народу кількох народців!

21. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова, що найсильніше зцементує окремі його племена в одну свідому міцну націю.

22. Літературна мова в кожного народу повстає однаково: за основу її стає одна історично найсильніша говірка, добираючи собі потрібне й цінне з інших говірок.

23. За основу української літературної мови стала київська говірка, почасти полтавська, взявши трохи говірок і інших. За основу літературної російської мови стала головно говірка московська, а сучасної польської – говірки головно великопольські.

24. Літературна мова може бути для деяких своїх племен не зовсім зрозуміла, - це загальна доля кожної літературної мови, що до деякої міри завжди є витвір штучний.

25. Своє найміцніше коріння літературна мова завжди бере з мови живої народньої, але вона завжди далека й від неї.

26. З бігом часу кожна літературна мова стає до певної міри штучною й ніби мертвою, далекою від своєї живої народньої мови, а тому її треба відсвіжувати цією останньою.

VI. Для одного народу – одна літературна вимова

1. Кожна мова складається з багатьох говірок, кожна говірка знає свою власну вимову тих самих слів, свої власні форми.

2. Народ, що знає одну літературну мову, конче творить і одну літературну вимову.

3. Кожен інтелігент, що публічно промовляє: зо сцени, в церкві, в суді, в школі, на зборах, на відчитих і т. ін., обов'язаний промовляти тільки соборною літературною мовою й вимовою.

4. Кожний інтелігент повинен виховувати в своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову.

5. Добра літературна вимова – то ознака правдивої інтелігентности людини.

6. Церковні проповідники по містах повинні виголошувати свої казання тільки соборною літературною мовою з доброю літературною вимовою. Тільки по глухих сільських церквах можна проповідувати й місцевою мовою.

7. Соборна літературна вимова, як і соборна мова та правопис, зцементує народ у свідому націю й надає йому почуття одности, де б він не жив і до якої держави він не належав би.

8. Літературний наголос – основа літературної вимови, а тому працюймо для набуття собі доброго літературного наголосу.

VII. Для одного народу – один правопис

1. Правопис – то необхідне важливе зовнішнє вбрання кожної літературної мови.
2. Правопис складають учені мовознавці, а до життя запроваджує уряд.
3. Правопис сильно впливає на швидкість і легкість читання, якщо він держиться стільки часу, що до нього при звичаються.
4. Не вільно занадто скоро міняти правопису, бо це понижує загальну «грамотність» народу.
5. Кожна культурна свідомо нація в даний момент має тільки один правопис, обов'язковий для всіх її племен.
6. Соборна літературна мова звичайно знає й один соборний правопис, як зовнішню ознаку своєї одности.
7. Одність правопису, як і одність літературної мови й вимови, сильно впливає на вироблення всенаціонального почуття одности народу.
8. Коли народ – не свідомо нація, а тільки етнографічна маса, то він звичайно не знає соборного правопису, – в нього кожний письменник і кожне видання пишуть своїм «кращим» правописом, цебто в нього панує правописна анархія. Не наслідуймо їх!
9. У культурного свідомого народу-нації не провадиться більшої боротьби за правопис: цю справу спокійно вирішують йому вчені та уряд, а громадянство карно приймає урядовий правопис.
10. Коли ти не фаховий мовознавець, не мішайся до вироблення правопису, справи виключно фахової; коли ж фаховець – працюй тільки для добра свого народу.
11. У народа, що не став іще свідомою нацією, звичайно провадиться запекла боротьба за правопис, і в цій боротьбі вчені мовознавці мають найменший голос. Не наслідуймо їх!
12. Народ, що не став свідомою нацією, звичайно не мав почуття виховувати й шанувати свої мовознавчі авторитети, а тому й не може дійти ані до соборного правопису, ані до соборної літературної мови. Не робім так і ми!
13. Для розвитку культури й всенаціональної свідомости народу стократ корисніш мати один, хоч і недосконалий, але соборний правопис, аніж правописи індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші.

14. У народу, що не створив собі одного соборного правопису й що провадить запеклу боротьбу за правописи особисті, мовознавство стоїть на низькому рівні, бо вчені змушені займатися тільки яловими правописними питаннями. Не робім так і ми!

15. Кожна анархія – правописна, термінологічна чи мовна – тягне за собою й анархію духову, найбільшого ворога недержавного народу.

16. Одність правопису приносить для народу великі політичні й духові користі, а саме:

а. Соборний правопис, як і соборна літературна мова й вимова, надає народові надзвичайно корисного почуття одности, де б він не жив, і до якої держави він не належав би.

б. Карність громадянства в правописній справі дає мовознавцям більшу змогу працювати в найціннішій ділянці – в творенні літературної мови.

в. Соборність правопису дає змогу кожному легше його знати й легше його навчатись, бо створюється корисна правописна традиція.

г. Соборний правопис привчає людину до сталости писаної форми й тим дає їй змогу скоріш читати й легше розуміти читане, бо в нашій зоровій пам'яті легко і утворюються тоді знайомі форми, дуже корисні й потрібні при читанні.

г. Соборність і усталеність правопису мають змогу вимагати його знання від кожного грамотного, бо такий правопис дає всі засоби найширше й найглибше йти до мас і створювати правописну традицію.

д. Соборність і усталеність правопису сильно полегчує працю вчителям по школах, бо допомагає їм скоріш навчати його дітей.

е. Соборність та усталеність правопису дає кожному корисне почуття «грамотности» й певності в писанні, чого зовсім не буває при правопису неупорядкованім.

є. Соборність і усталеність правопису приносить величезні користі в найціннішій культурній ділянці – в видавництві, бо незмірно полегчує працю редакторам, коректорам і друкарським складачам.

VIII. Письменник і рідна мова

1. Найсильніші й найперші творці соборної літературної мови – то свої письменники.

2. Кожний письменник обов'язаний не тільки найдосконаліше знати свою соборну літературну мову й вимову, як практично, так і теоретично, але й постійно й невпинно збільшувати це своє знання.

3. Письменник, що не знає своєї соборної літературної мови, тільки шкодить рідній культурі, бо для всенационального культурного добра не працює.

4. Тільки лінівство та рідномовна політична несвідомість допроваджують письменника до незнання своєї соборної літературної мови й теоретично.

5. Кожний письменник мусить не тільки писати, але й говорити найкращою соборною літературною мовою й вимовою.

6. Письменник повинен добре пам'ятати й розуміти, що літературна мова, хоч і основується на мові народній, однак завжди далека від неї, а тому ніколи не можна доводити уживання певних слів, і форм чи словосполучень тільки тим, що «так говорять у нашому селі».

7. Словник нашої мови буває: активний – слова наших писань і розмов, і пасивний – слова, що ми їх розуміємо, але практично не вживаємо, як рідких чи малознаних. Письменник мусить пильнувати, щоб його активний словник був якнайширший, а словник пасивний – якнайменший.

8. Цінність мови письменника – також і в багатстві його словника: щоб слова були небуденні, соковиті, промовисті, яскраві. Нехай кожний письменник завжди пильно дбає про багатство свого словника.

9. Багатство мови на синоніми свідчить про її виробленість. Письменник мусить глибоко знати й відчувати рідну синоніміку й не вживати синонімів невідповідно.

10. Кожний письменник мусить пильно дбати про багатство своєї мови на небуденні епітети, як прикметникові, так і прислівникові. Багатство прислівників – то багатство мови письменника.

11. Творення нових добрих слів – ознака талановитості письменника. Заохочуймо ж наших письменників до творення нових слів!

12. Кожний поет мусить пам'ятати, що його мова тільки тоді цінна, коли вона поетична, цебто коли в ній будуть небуденні й часті: метафори, персоніфікації, порівняння, епітети прикметникові й прислівникові і т. ін. Хто не пише поетичною мовою, той не поет.

13. *Licentia poetica* чи т. зв. «поетична воля» – це воля поетові вжити якоїсь однієї форми з тих, що літературна мова допускає їх декільки. Коли ж поет уживає такої форми, наголосу чи слова, що літературна мова їх не допускає, то це не «поетична воля», але недозволенний прогріх супроти своєї літературної мови.

14. Кожний поет у своїх віршах мусить уживати тільки загально прийнятих і у соборній літературній мові наголосів; коли ж він цього не дотримується й уживає

говіркових наголосів, то це не «поетична воля», але недозволений прогріх супроти своєї літературної мови.

15. Добрі поети, досконалі знавці своєї соборної літературної мови й вимови, звичайно в своїх творах не знають т. зв. «поетичної волі».

16. Поети, що не знають своєї соборної літературної мови й вимови, звичайно оправдують своє соромливе незнання мови ніби правом т. зв. «поетичної волі». Це сильно шкодить культурі літературної мови.

17. Письменник, що пише говірковою мовою, а своєї соборної літературної мови не знає, шкодить одності свого народу й для всенаціонального культурного добра не працює.

18. Письменники повинні добре пам'ятати, що твори, писані чисто говірковою мовою, мають свою окрему ціль: артистичну або ілюстраційно-наукову. Такі твори повинні мати заввагу, що писані такою то говіркою, й мати пояснення говіркових слів літературною мовою.

19. Місцевої мови вільно вживати письменникові тільки свідомо: 1. в розмові дієвих осіб («*souleur local*») і 2. в творах, навмисне написаних для місцевих потреб. Наукові праці ніколи не пишуться говірковою мовою.

20. Архаїзмів вільно вживати письменникові тільки в розмові давніх дієвих осіб із метою артистичною або ілюстраційно-науковою. Архаїзми, не прийняті в літературній мові, стають локалізмами.

21. Літературний критик мусить глибоко знати свою літературну мову, й звертати увагу письменникам на нечистість їхньої мови. Коли ж критик глибоко не знає цієї мови, то нехай оминає питання мови в своїх писаннях.

22. Кожний письменник у своїх творах мусить конче плекати й ідею всенаціональної одності, як підставу одності мовної, й подавати її так, щоб на цих творах духово зростали: молодь, студенство й ціле громадянство взагалі.

23. Кожний письменник повинен пильно дбати про чистоту своєї літературної мови й не вживати ялових чужих слів та кільок (пор. XXXIII, 5), пильнуючи заступати їх словами своїми, а також без потреби не вживати місцевих слів і форм та архаїзмів.

24. Письменники обов'язані обробляти в своїх творах і патріотичні всенаціональні теми, що виховують у народі почуття всенаціональної гордості й чести, бо ці почутті сильно впливають на розвиток національної культури, а разом із тим і на розвиток літературної мови. Цей обов'язок багатократно збільшується для письменників і поетів недержавного народу, — тут вони мусять не забувати й тем рідномовних взагалі.

25. Письменники й поета недержавного народу, що служать виключно «чистому мистецтву», а свої національно-громадські мотиви оминають, чужі й не корисні для свого народу, й на розвиток літературної мови мало впливають.

26. Кожний письменник обов'язаний виробити собі національний світогляд, найкорисніший для розвитку свого народу, а тим самим і для розвитку своєї літературної мови.

27. Кожний письменник, особливо ж народу недержавного, мусять добре пам'ятати, що сама форма твору, навіть найкраща, не задовольнить національних потреб його народу, — в його творі мусить бути, крім досконалої форми, ще й відповідна ідея. Тільки глибока ідея, вкупі в досконалою формою, роблять твір великим і нестаріючим.

28. Кожний письменник повинен сам найпильніше дбати про поправне видання своїх творів без мовних і друкарських помилок, завжди пам'ятаючи, що з їхніх творів широкий загал навчається рідної мови.

ІХ. Преса й рідна мова

1. Преса – то головний двигун розвитку рідної мови.

2. Кожне видання, якого б фаху не і було воно, мусить видаватися тільки зразковою соборною літературною мовою й соборним правописом.

3. Преса недержавного народу, позбавленого рідномовних шкіл, мусить стати головною школою навчання соборної літературної мови й соборного правопису.

4. Преса й взагалі всі видання мусять плекати ідею всенаціональної одности народу, як підставу його сили й одности літературної мови.

5. Ціла преса мусить матеріально й духово підтримувати свої рідномовні видання, бо звичайно вони самостійно існувати не можуть. Не можна забувати, що рідномовні видання існують насамперед для преси й для всіх робітників пера.

6. Мовним редактором, як і коректором при виданні мусить бути тільки особа, що досконало знає свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, як також глибоко розуміє свої рідномовні обов'язки.

7. Кожне поважне видання конче мусить мати доброго мовного редактора й коректора. Не вільно випускати ніяких видань без відповідної доброї мовної редакції.

8. Особа, що не знає добре своєї соборної літературної мови та своїх рідномовних обов'язків, не може бути робітником пера.

9. Усі працівники пера, як і письменники, мусять постійно й невпинно збільшувати свої знання літературної мови.

10. Усі видавці мусять насамперед дбати про збільшення всенаціонального культурного добра, цебто видавати твори тільки соборною літературною мовою й соборним правописом.

11. Преса, що видається тільки говірковими мовами й місцевим правописом сильно шкодить одности свого народу й спинює розвиток соборної літературної мови.

12. Кожний свідомий громадянин не візьме до рук видання, писаного без потреби говірковою мовою або місцевим правописом, бо вони шкодять його народові, розбиваючи його одність.

13. Видання для селян треба писати не говірковою мовою, але літературною тільки простою й зрозумілою.

Х. Церква й рідна мова

1. Кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова – шлях до Бога.

2. Християнська Церква ще від свого повстання була і є наймогучіший консерватор і твердиня рідної мови.

3. Усі церковні Богослуження мусять відправлятися тільки живою мовою свого народу, як то було й у давнину.

4. Богослуження незрозумілою мовою не приносять вірним усієї тієї духової користи, що є його ціллю.

5. Народ, що в церкві не чув своєї рідної мови, звичайно не шанує й не береже її, як скарбу свого найдорожчого.

6. Народ, що слухав Служби Божі в нерідній йому мові, подібний до в'язня, що любить світом Божим через в'язничні ґрати.

7. Служби Божі в нерідній мові виховують у народі шкідливу байдужість до своєї мови й віри.

8. За мовне винародовлення народу Церква несе найбільшу відповідальність.

9. Пам'ятаймо: хто міцний у рідній мові, той міцний і в батьківській вірі.

10. Церковні проповіді треба виголошувати тільки рідною мовою вірних, бо тільки вона найглибше промовляє до душі слухачів і найкраще буде їх для добра. Рідна мова – шлях до Бога.

11. Священик, що промовляє в церкві не рідною мовою вірних, приносить їй найбільшу кривду, бо не промовляє до душ вірних і не будує їх.

12. Церква, що допускає мовне винародовлення своїх вірних, тратить у них свій авторитет, цебто шкодить сама собі.

13. Церква мусить пильно дбати, щоб дати своїм вірним переклад цілої Біблії на таку зразкову соборну літературну мову, щоб на ній мовно виховувався цілий народ. Переклади мішаною мовою шкодять розвитку соборної літературної мови, а тим самим і одности народу

14. За переклади св. Письма чи Богослужбових книг мусять братися тільки особи, що досконало знають спільну літературну мову народу.

15. Церква мусить добре пильнувати щоб усі її популярні видання – Життя Святих, Молитовники і т. ін. – видавалися тільки соборною літературною мовою, але легкозрозумілою й простою.

16. Конечний обов'язок Церкви – подбати, щоб усі підручники з релігії для всіх шкіл були написані такою зразковою літературною мовою, щоб на них мовно виховувалась наша молодь.

17. Взагалі Церква мусить пильно дбати, щоб усе, що виходить від Неї, було писане зразковою літературною мовою. Це сильно збільшить її авторитет і прихилить читача до її видань.

18. Кожний, хто пише церковні твори мусить добре розуміти роллю архаїзмів (давніх слів чи виразів) у мові, – вони добрі тільки на відповіднім місті (див. VIII, 20) і не в великій кількості. Невміле нагромадження архаїзмів тільки занечищує мову, роблячи її «язичієм».

19. Церква недержавного народу мусить свідомо взяти на себе й обов'язки рідномовного виховання вірних, бо ж хто не міцний у рідній мові, той не міцний і в вірі батьків своїх.

20. Церква мусить пильнувати щоб її духовенство мовою було рідне своїм вірним.

XI. Духовенство й рідна мова

1. Духовенство, як авторитетний опікун і виховник душі народу, має в рідномовному житті надзвичайно велике значення.

2. Вплив духовенства на вироблення літературної мови завжди надзвичайно великий, а тому кожний священик повинен добре знати літературну мову й вимову народу, якому служить.

3. Святий обов'язок кожного священика – пильно дбати про кращий стан рідної мови своїх вірних, як головної основи їхньої національної культури й міцної твердині для віри.

4. В своєму родинному житті кожний священик мусить уживати тільки соборної літературної мови, щоб власним прикладом впливати на вірних.
5. В розмові з своїми вірними в місті священик мусить уживати тільки соборної літературної мови, і тільки по селах – і мови місцевої.
6. Священик, що вживає в родинному житті або в розмові в вірними чужої їм мови, чинить тим непростенний гріх перед ними й Церквою.
7. Кожний священик мусить пам'ятати, що малосвідомі його парафіяни будуть пильнувати наслідувати його мову.
8. Священик мусить працювати тільки в парафії, мовно йому рідній. Коли ж він не знає мови своїх вірних, не принесе їм духової користи, а самій Церкві пошкодить.
9. Священик, що виголошує проповіді не рідною вірним мовою, чинить непростенний гріх проти добра Церкви, бо не промовляє до душі їхньої, цебто не буде їх.
10. Кожний священик мусить виголошувати свої проповіді в містах — зразковою соборною літературною мовою і тільки по селах — і мовою місцевою.
11. Збірники проповідей, як і інші духовні писання, треба видавати тільки зразковою літературною мовою, щоб вони ставали всенаціональним добром,
12. Священик несе найбільшу відповідальність за мовне винародовлення своєї пастви, бо хто винародовлюється, той легко кидає й віру батьків.
13. Помітивши священик, що хтось із його духових дітей мовно винародовлюється, мусить всіма доступними йому силами не допустити до того.
14. Священик мусить добре усвідомити, що мати — то найміцніша твердиня збереження рідної мови, а тому повинен при кожній нагоді, особливо ж на сповіді нагадувати жінкам про їхні рідномовні обов'язки.
15. Священик мусить виголошувати проповіді й на теми рідномовного виховання, пам'ятаючи, що хто твердий у рідній мові, той твердий і в батьківській вірі, і що рідна мова – шлях до Бога.
16. Кожний священик мусить пильно дбати, щоб у його парафії не було дітей, що не вчаться рідної мови або не вміють читати по-рідномовному.
17. Кожний священик обов'язаний якнайкраще знати Науку про рідномовні обов'язки й ширити ці знання поміж своїми вірними.
18. Для домашнього т. зв. моралізуючого читання священик має поручати своїм вірним тільки книжки й часописи, що писані чистою літературною мовою.

19. До своїх парафіяльних бібліотек священники набувають тільки книжки й журнали, що писані чистою літературною мовою.

20. Кожний священник мусить збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

21. Кожний священник мусить дбати, щоб у його парафії конче працював «Гурток плекання рідної мови».

ХІІ. Школа й рідна мова

1. Рідна школа — то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема.

2. Цілий народ мусить пильно дбати щоб усі його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю.

3. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь.

4. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб навчання в його школах провадилось не місцевою, а тільки соборною літературною мовою, бо тільки воно забезпечує народові всі користі від школи.

5. Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери.

6. Народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духового розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво.

7. Кожна школа мусить закладати серед учнів «Гуртки плекання рідної мови».

8. Кожна школа мусить навчати своїх учнів і рідномовних обов'язків.

9. Кожна школа повинна подбати про зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки, оминаючи все, що писане не чистою літературною мовою.

10. Кожна школа мусить конче мати підручну бібліотечку для вивчення рідної літературної мови з необхідними граматиками, словниками, довідковими книжками й мовними журналами.

11. Шкільне діловодство треба вести тільки літературною мовою.

12. Кожна рідна школа на еміграції або на національно загроженій території, мусить щороку уряджувати «Свято рідної мови».

XIII. Учитель і рідна мова

1. Кожний учитель – якого б фаху не був він – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителеві оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю.

2. Як у школі, так і поза нею, учитель повинен говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення.

3. Учитель, що навчає тільки місцевою мовою, приносить тим велику шкоду єдності свого народу й своєї літературної мови.

4. Кожний учитель, що навчає мови, мусить конче працювати для наукового вивчення своєї рідної мови.

5. Кожний учитель, особливо ж провінціальної школи мусить конче збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

6. Кожний учитель мусить найдокладніше знати Науку про рідномовні обов'язки.

7. Учитель рідної мови в школі мусить навчати тільки сучасної соборної літературної мови.

8. Учитель рідної мови в школі мусить конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки, щонайменше подані тут у розділах I, III, IV, XXII, XXXI і XXXIV для початкової школи, а для середньої додаючи ще розділи V - VIII, XXIV і XXXIII.

9. Учитель рідної мови мусить бути і душею «Гуртка плекання рідної мови» I в його школі. Він же уряджує «Свято рідної мови».

10. Учитель рідної мови мусить пильнувати викликувати в своїх учнів любов і пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе їх до глибшого вивчення її.

11. Всі вчителі інших предметів мусять завжди звертати пильну увагу, щоб і на їхніх годинах панувала чиста літературна мова. Бо мало зробить сам учитель рідної мови, якщо його не підтримають і вчителі інших предметів.

XIV. Батьки й рідна мова

1. Виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духових цінностей.

2. Пам'ятайте, що діти вважатимуть за рідну тільки ту мову, що панує в вашій родині.

3. Найцінніший ґрунт для духового виховання сильного характеру — то рідна мова. Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей своїх тільки рідною мовою.

4. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації будуть їй чужі.

5. Коли батьки соромляться своєї рідної мови, будуть її ціле життя соромитись і їхні діти, а тим стануть чужі для і свого народу.

6. Соромлення рідної мови батьками – це дошкульна зрада свого народу та найбільший гріх супроти дітей і своєї нації

7. Коли маєте змогу, виховуйте дітей своїх тільки соборною літературною мовою, бо вона відразу заціплює їм почуття одности народу, й дає найбільше духових цінностей.

8. Пильнуйте, щоб діти ваші читали книжки, писані тільки соборною літературною мовою.

9. Пильнуйте всіма силами, щоб перша мова вашої дитини була справді матірня — своя рідна.

10. Не забувайте, що дитина вважатиме тільки ту мову за рідну, якою говоритиме перші п'ять років свого життя.

11. Хто не говорить рідною мовою й не знає своєї соборної літературної мови, той ніколи не буде правдивим патріотом для свого народу.

12. Дитина, вихована не рідною мовою, ніколи не буде для свого народу національно сильною й морально міцною.

13. Кожний батько, особливо ж інтелігент, мусить говорити в своїй родині тільки літературною мовою, мусить вияснювати рідномовні гасла та обов'язки, завжди даючи добрий приклад своїй дружині та дітям, і завжди вимагаючи від них уживати чистої мови.

14. Кожний батько, свідомий своїх національних обов'язків, повинен скласти для своєї родини бібліотечку з найкращих творів українського письменства. У цій бібліотечці конче мусить бути рідномовний журнал.

15. Кожний батько повинен завжди пам'ятати, що найголовніший учитель рідної мови для своїх дітей – то він сам із своєю дружиною.

XV. Мати й рідна мова

1. Жінка завжди чуліша до рідної мови, а тому й сильніше впливає на мовне виховання дітей.

2. Найсвятіший і найперший обов'язок кожної матері – навчати своїх дітей рідної мови й зацепити їм правдиву любов до неї.
3. Кожна мати перші п'ять літ віку дитини повинна розмовляти з нею не йнакше, як тільки своєю рідною мовою.
4. Пам'ятаймо, що в недержавного народу мати – найміцніша твердиня збереження та плекання рідної мови. Працюймо ж усі, щоб наші матері були свідомі своїх рідномовних обов'язків.
5. Кожна свідома мати мусить пам'ятати, що та мова, яку вона прищепить дитині з молоком своїх перс, позостанеться в неї на ціле життя за мову «матірню», – за наймилішу мову цілого світу.
6. Мати, що не навчить своєї дитини рідної мови й не зацепить їй правдивої любови до неї, є зрадниця своєї нації. Цей найбільший гріх супроти свого народу непокоїтиме таку матір ціле життя, й вона не зазнає правдивого щастя до могили.
7. Кожна інтелігентна мати, особливо ж недержавного народу, конче мусить добре знати Науку про рідномовні обов'язки.
8. Дбайлива інтелігентна мати вияснить своїй дитині різницю між її мовою літературною й говірковою їхньої домашньої служби.
9. Кожна свідома мати подбає, щоб у неї в хаті на почесному місці висіла таблиця: «Шануйте рідну мову» з десятьма рідномовними заповідями.

XVI. Молодь і рідна мова

1. Цілий народ мусить дбати, щоб його молодь правильно й своєчасно навчалася соборної літературної мови, цебто виховувалась на почутті всенаціональної одности.
2. Кожний свідомий громадянин мусить подбати, щоб його дитина навчалася вдома соборної літературної мови, якщо вона не навчається її в школі.
3. Вся молодь мусить добре усвідомити собі, що її найперший обов'язок перед своїм народом – навчитися соборної літературної мови й вимови й тим зацепити собі почуття національної одности.
4. Юнак чи юнка, що не знають своєї соборної літературної мови, стають зайві для свого народу, як нації.
5. Кожен юнак чи юнка, що не знають бодай найголовніших рідномовних обов'язків, не є свідомі члени нації.
6. Кожний юнюк і кожна юнка мусять конче працювати в «Гуртку плекання рідної мови».

XVII. Спортові організації й рідна мова

1. Усі спортові організації недержавного народу мусять брати на себе й обов'язки плекання соборної літературної мови.

2. Кожний член спортових організацій мусить виказатись перед своєю владою повідним свідоцтвом, що знає соборну літературну мову й вимову, та соборний правопис.

3. Кожний член спортових організацій мусить добре знати Науку про рідномовні обов'язки й віддано працювати за її наказами.

4. Усі спортові організації мусять пильно дбати про добрий розвиток своєї фахової рідномовної термінології.

5. В здоровому тілі – здоровий дух. Але нех кожний спортовець пильнує, щоб дух цей був національний, найповніший для служби своєму народові, а для цього добре знання своєї літературної мови – найперша умова.

6. Спортові організації мусять встановити відзнаку для своїх членів за добре знання своєї соборної літературної мови й вимови та соборного правопису.

XVIII. Молодь початкових шкіл і рідна мова

1. Початкова школа від першого року мусить провадити своє навчання соборною літературною мовою. Тією ж мовою провадиться праця й у дитячих садках.

2. Головне завдання початкової школи в рідномовній ділянці – практично навчити своїх учнів соборної літературної мови та соборного правопису.

3. Ціле суспільство мусить пильнувати, щоб усім учням початкових шкіл заціплювалося почуття одности народу, як основи соборної літературної мови.

4. Цілий народ мусить дбати, щоб усі без винятку діти навчалися в початкових рідномовних школах.

5. Народ, що не всі його діти навчаються в рідномовних початкових школах, тим самим признається на не державність та на національне та культурне нидіння.

6. Ціле громадянство мусить дбати, щоб учні початкових шкіл мали відповідну здорову літературу для свого національного розвитку й для виховання почуття одности народу.

7. Коли в недержавного народу не всі діти мають змогу навчатися в початкових рідномовних школах, то цілий народ мусить карно дбати, щоб такі діти одержали початкову рідномовну науку поза школою.

8. Кожна дитина, що покінчила чужу школу, але не вміє читати й писати рідною мовою, втрачена для народу.

XIX. Середньошкільна молодь і рідна мова

1. Кожний учень середньої школи, якого б фаху не була вона, якщо хоче стати свідомим громадянином свого народу, мусить пильно працювати, щоб добре вивчити свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис.

2. Громадянство мусить пильнувати, щоб його середньошкільна молодь конче виховувалась у почутті всенаціональної одности, як основи соборної літературної мови.

3. Середньошкільна молодь мусить виховувати себе на творах рідної літератури, особливо ж таких, що змальовують ідею всенаціонального почуття.

4. Середньошкільна молодь недержавного народу, поділеного поміж кількох чужомовних держав, мусить не забувати великого зла його культури – існування двох чи кількох правописів: свого соборного й місцевого шкільного. Уживай приписового правопису в твоїх шкільних працях тільки з наказу, а поза тим пильнуй одного соборного правопису.

5. Батьки мусять своїх середньошкільних учнів навчати соборної літературної мови вдома, як що того не навчає їх школа.

6. Учень середньої школи, що не навчається соборної рідної мови й вимови та соборного правопису, дошкульно шкодить об'єднанню свого народу.

7. Учні двох останніх середньошкільних клас мусять знати головні рідномовні обов'язки.

8. Учні старших клас середньої школи, особливо ж ті, що живуть на провінції, мусять збирати діалектологічний матеріал для вивчення рідної мови (як це робити, див. «Рідна Мова» 1934 р. ч. 4-7).

9. Учні вчительських шкіл мусять навчатися своєї соборної літературної мови з подвоєною пильністю.

10. Учні всіх шкіл мусять твердо пам'ятати, що рідна мова — то найголовніший предмет їхньої науки, а тому повинні навчатися її зо щирою любов'ю та захопленням.

11. Учні всіх середніх шкіл мусять уживати як на лекціях, так і на пере-рвах і вдома тільки чистої літературної мови, завжди пильно слідкуючи за своєю мовою й вимовою.

12. Учні при розмовах у школі й поза нею конче виправляють один одному помилки супроти літературної мови. Ображатися за ці поправки невільно.

13. Кожний середньошкільник мусять діяльно працювати в своїм «Гуртку плекання рідної мови».

XX. Вища школа й рідна мова

1. Завершенням перетворення етнографічного народу в культурну націю є створення вищих національних рідномовних шкіл.

2. Тільки вищі рідномовні школа дають завершення соборній літературній мові.

3. Недержавний народ, що чується нацією, але своїх вищих рідномовних шкіл не має, все ж таки мусять мати необхідні підручники рідною мовою для всіх ділянок вищої науки.

4. Гуманітарні, педагогічні, правничі і богословські відділи вищих шкіл мусять конче викладати своїм слухачам і Науку про рідномовні обов'язки.

XXI. Студенти вищих шкіл і рідна мова

1. Студентство вищих шкіл – то найкращий цвіт нації, то найміцніший її ґрунт, на якому вона зростає.

2. Студентство вищих шкіл мусять бути одним із найсильніших двигунів розвою й консервації своєї соборної літературної мови.

3. Кожний студент вищої школи, якого б фаху він не навчався, мусять добре знати найперше свою соборну літературну мову й вимову, свій соборний правопис. Особливо ж мусять вони плекати вивчення складні своєї мови й пишатися її добрим знанням.

4. Конечний обов'язок кожного студента – добре знати Науку про рідномовні обов'язки й віддано працювати за її наказами та для проведення її в життя.

5. Студент вищої школи, де б він не вчився, мусять конче вчитися й зо своїх рідномовних підручників.

6. Студент вищої школи, де б він не вчився, мусять добре знати й рідномовну термінологію свого фаху.

7. Студент, що не знає своєї соборної літературної мови, чинить тим злочин супроти свого народу й стає йому зайвий, бо не має найсвятішого почуття – почуття одности нації.

8. Громадянство мусить уживати всіх заходів, щоб виховувати серед свого студенства глибоке й міцне почуття всенаціональної одности, як основи соборної літературної мови.

9. Студенти вищих шкіл, особливо гуманітарних та богословських відділів мусять збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

10. Кожний студент вищої школи, якого б фаху він не був, мусить конче працювати в «Гуртку плекання рідної мови» бодай два роки.

11. Кожний студент вищої школи мусить поставити собі за святий обов'язок заснувати в своїй місцевості «Гурток плекання рідної мови» .

12. Студенти вищих шкіл обов'язані щорічно уряджувати врочисте «Свято рідної мови».

XXII. Учні чужомовних шкіл і мова

1. Учні всіх чужомовних шкіл у свої рідномовній практиці мусять виконувати вдома все те, що мусіли б виконувати в школі рідномовній.

2. Батьки мусять завжди пам'ятати, що кожна дитина в чужомовній школі наражена на винародовлення, а тому мусять поза школою створити їй усе для рідномовного виховання.

3. Кожен учень чужомовної школи не повинен ховати свого національного походження й мусить публічно шанувати й боронити свою рідну мову.

4. Коли в чужомовній школі є вас кілька, розмовляйте між собою на перервах тільки рідною мовою.

5. Кожний юнак, що покінчить чужомовну школу, а вдома не надробить собі всього, що мусів би виконувати в школі рідномовній, такий юнак утрачений для нації.

XXIII. Позашкільна освіта й рідна мова

1. Добре організована позашкільна освіта – то один із могутих двигунів розвитку рідної мови.

2. Ціла інтелігенція мусить найпильніше дбати, щоб зорганізувати добру позашкільну освіту для свого народу.

3. Усі позашкільні курси для народу, як і ціла діяльність таких товариств, як «Просвіта» й т. ін., мусять провадитись тільки соборною літературною мовою.
4. Товариства позашкільної освіти конче мусять організовувати популярні курси літературної мови для широкого громадянства.
5. Товариства позашкільної освіти конче мусять засновувати й підтримувати «Гуртки плекання рідної мови».
6. Усі товариства позашкільної освіти конче мусять ширити й плекати в своїй діяльності й головне рідномовне гасло: Для одного народу одна літературна мова й вимова, один правопис.
7. Товариства позашкільної освіти що видають і ширять книжки, написані нелітературною мовою, спинюють тим розвиток всенаціональної свідомости народу.
8. Усі товариства позашкільної освіти мусять конче ширити поміж народом і знання найголовніших рідномовних обов'язків.

XXIV. Театр і рідна мова

1. Театр – то один із могучих двигунів розвитку соборної літературної мови, а особливо літературної вимови.
2. Ціле громадянство, бажаючи розвитку культури своєї соборної літературної мови й вимови, мусить пильно дбати про розвиток свого національного театру. Цей обов'язок многократно збільшується для народу недержавного.
3. Кожний національний театр мусить конче дбати стати для свого народу найкращою практичною школою зразкової соборної літературної мови й вимови.
4. Театр, що не культивує своєї соборної літературної мови й вимови, чужий і некорисний для свого народу.
5. Місцева вимова не допускається на сцені в театрі.
6. Хто не має досконалої соборної літературної вимови, тому не місце серед артистів на сцені.
7. Театр недержавного народу, що служить виключно інтернаціональному «чистому мистецтву», а національно-громадські п'єси оминає, й про мову та вимову не дбає, чужий і некорисний для свого народу.
8. Готуючи перекладні п'єси для сцени, театр мусить дбати щоб мова цих перекладів була зразкова літературна мова.

9. Вибираючи для сцени старші п'єси, що писані зовсім нелітературною мовою, театр мусить у таких п'єсах перероблювати мову на взірцеву сучасну.

10. Театр, що ставить п'єси з нечистою літературною мовою, сильно шкодить тим культурі своєї рідної мови.

XXV. Учений і рідна мова

1. Кожний учений мусить якнайкраще знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, а також науку про рідномовні обов'язки.

2. Кожний учений мусить бути зразком доброго знання своєї літературної мови.

3. Учений мовознавець мусить усі сили свої віддавати найперш на створення всенаціональної літературної мови.

4. Учений мовознавець мусить завжди пам'ятати, що цариця мовознавчих наук – то складня, основа доброго розвою літературної мови.

5. Кожний учений мусить писати свої праці, особливо ж шкільні підручники, тільки соборною літературною мовою, щоб вони тим самим ставали всенаціональним добром. Писати наукові праці місцевою мовою недопустимо.

6. Кожний учений мусить працювати для вироблення й усталення найкращої наукової термінології з свого фаху.

7. Кожний учений мусить непохитно дотримуватися засади: для одного народу – одна наукова термінологія.

8. Кожний учений, пишучи в чужомовних виданнях, мусить конче дотримуватись правд своєї національної науки.

9. Кожний учений, розмовляючи з ученим чужонаціональним, обов'язаний боронити правд своєї національної науки.

10. Мова «наукова» – це та ж сама соборна літературна мова, тільки без ознак «поетичної мови».

11. Кожний учений мусить пам'ятати, що ясний і простий стиль – то найкращий стиль, а «популярний» виклад – то найцінніший виклад.

12. Учений, що пише неясно й «непопулярно», працює тільки для небагатьох вибраних.

13. Недержавний народ мусить пильнувати, щоб його вчені спеціалізувалися головню в науках національних, що підносять свідомість народу й що ними чужа наука відповідно займатися не буде.

14. Звичайно цитуємо дослівно. Але роблячи цитату з письменника, що не додержувався соборної літературної мови й одного правопису, можна в цитаті змінити правопис на сучасний, а то й повиправляти локалізми, якщо від того не змінюється зміст цитати.

15. Цитуючи з чужої мови, не зловживайте довгими цитатами з оригіналу, - перекладайте їх на рідну мову.

16. Оголосивши учений якусь працю чужою мовою, мусить подбати, щоб була вона оголошена й мовою рідною.

17. Кожний учений мусить добре знати десять заповідей простого писання (див. розділ XXVI).

XXVI. Десять заповідей простого писання

1. Ясний і простий стиль – то найкращий стиль.
2. Пильнуймо писати так, щоб нас усі розуміли; думаймо про це, починаючи писати.
3. Ніколи не забуваймо про те, що наше писання може читати й селянин.
4. «Популярний» виклад корисніший за виклад «науковий».
5. Нема стилю «наукового» й «ненаукового», – є тільки стиль ясний і неясний.
6. Хто пише неясно, той проповідує в пустині й мало допомагає розвитку культури свого народу.
7. Є два способи думати: складний спосіб «інтелігентський» і простий народній. Таке розбиття надзвичайно шкідливе народові й нації.
8. Складного «інтелігентського» способу думати широка маса мало розуміє. Пам'ятаймо це, пишучи.
9. Складний «інтелігентський» спосіб думати сильно шкодить розвитку нашої загальної культури, бо його розуміє тільки обмежений круг інтелігентних читачів.
10. Кожний працівник пера мусить дбати, щоб у його писаннях запанував тільки народній спосіб думати, цебто спосіб простий і ясний, легко зрозумілий для широких мас.

XXVII. Для одного народу – одна наукова термінологія

1. Як єдність літературної мови, вимови й правопису, так і єдність наукової термінології конче необхідна для кожного народу, бо допомагає розвитку науки й витворює корисне почуття єдності народу.

2. Усі вчені в усіх своїх наукових працях, а надто в шкільних підручниках, мусять конче дотримуватися однієї для цілої нації спільної, наукової термінології.
3. Єдність наукової термінології – це сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу.
4. Єдність шкільної термінології: граматичної, математичної, природничої й т. ін. по школах, у підручниках і в наукових статтях необхідна насамперед; недотримання цієї вимоги сильно шкодить моральному розвитку літературної мови.
5. Шкільну термінологію складають учені мовознавці, до життя запроваджує уряд, а громадянство карно приймає її.
6. Найкорисніша для народу наукова термінологія – своя рідномовна, на засадах своєї мови оперта.
7. Своя добре створена й усталена національна наукова термінологія сильно збільшує цінність культури народу.
8. Кожний науковий термін мусить відповідати таким засадам: 1. Мусить бути створений на рідномовній основі, 2. мусить найповніш віддавати вложену в нього думку, і 3. не мусить викликати ще й іншого розуміння.
9. Цілий народ мусить пильно дбати, щоб його шкільна термінологія: граматична, математична, природнича і ін. конче міцно усталилася й тим стала культурним дорібком усієї нації. Без найконечнішої потреби не вільно міняти шкільної термінології.
10. З бігом часу можна міняти тільки другорядні невдалі шкільні терміни, завжди пам'ятаючи, що для розвитку культури й всенаціональної свідомости народу стокрот корисніш мати одну, хоч і недосконалу, але соборну термінологію ані ж термінології індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші.
11. Недержавний народ, що прагне стати державним, мусить заздалегідь пильно вироблювати собі й найрізнішу технічну термінологію цілого державного життя: комунікаційну, військову правничу, урядову, канцелярйну, шкільну й т. ін. У народу державного термінологію творить ціле урядове життя, а в недержавного – державна свідомість інтелігенції.

XXVIII. Інтелігенти вільних професій і рідна мова

1. Кожний інтелігент вільної професії: лікар, адвокат, інженер, дентист, кооператор, купець, агроном, ветеринар, землемір, нотар, артист, маляр і т. ін. обов'язаний знати свою літературну мову й розмовляти тільки нею зо своїми клієнтами й тим самим ширити знання цієї мови й підносити повагу до неї.

2. Свої судову промови адвокати мусять виголошувати, де того закон не забороняв їм, тільки своєю соборною літературною мовою.

3. Усі інтелігенти вільних професій мусять дбати про добрий розвиток своєї фахової термінології.

4. Кожний інтелігент, що виправдує своє незнання соборної літературної мови нефаховістю, прикриває тим тільки своє мовне ліниство та рідномовну політичну несвідомість.

5. Маляри-артисти, скульптори, композитори й т. ін. недержавного народу, що служать виключно «чистому мистецтву», а свої національно-громадські мотиви оминають, чужі й некорисні для свого народу.

6. Усі інтелігенти вільних професій у своїм родиннім житті обов'язані вживати тільки соборної літературної мови, щоб своїм прикладом заохочувати до того й інших.

7. Інтелігент, що не знає Науки про рідномовні обов'язки, не в свідомий член нації.

8. Кожний інтелігент, виступаючи з публічною промовою, мусить виголошувати її тільки соборною літературною мовою.

9. Усе громадянство мусить конче вимагати від своїх промовців-інтелігентів уживати в публічних промовах тільки соборної літературної мови.

10. Кожний інтелігент, говорячи з селянами, нехай уживає тільки літературної мови, підносячи тим повагу до неї й заохочуючи й селян знати свою книжну мову.

XXIX. Державна служба й рідна мова

1. Урядники на державній та громадській службі мусять добре знати свою соборну літературну мову й вимову й свій соборний правопис.

2. В урядовім листуванні, а також у зносинах із петентами, урядовці вживають соборної літературної мови й вимови й соборного правопису.

3. Коли урядник служить на чужонаціональній службі, то в своїм приватнім житті мусить конче виконувати всі рідномовні обов'язки свого народу.

4. Якщо урядник служить на чужонаціональній службі, а в своїм приватнім житті не виконує всіх рідномовних обов'язків свого народу, то він дошкульно зраджує свою націю й уже не є її членом.

XXX. Десять рідномовних заповідей для емігранта

1. Тільки рідна мова найсильніше в'яже тебе з Батьківщиною, а тому вживай цієї мови скрізь, де можливо й де того не забороняє тобі місцеве право.
2. Хто забуває чи не шанує рідну нову, той рве зв'язок із Батьківщиною й тим дошкульно зраджує її.
3. У себе вдома розмовляй тільки рідною мовою. Це принесе тобі душевний спокій і насолоду в житті.
4. Шануй земляка свого й розмовляй із ним та пиши до нього тільки рідною мовою.
5. Зберегай своє особове ім'я й родове прізвище в національній формі, й ніколи не міняй їх на чужі. Найменша зміна їх – то вже крок до винародовлення.
6. Сумлінно навчай дітей своїх рідної мови й рідномовних обов'язків. Пам'ятай, що невиконання цієї заповіді стане найбільшим непростим гріхом твоїм супроти Батьківщини.
7. Сумлінно подбай, щоб закласти рідну школу для дітей твоїх, яка навчила б їх не тільки рідної мови, але й рідномовних обов'язків.
8. Пам'ятай, що побратися з чужинкою чи з чужинцем – це початок забування рідної мови, непростим зради Батьківщини.
9. Закладай «Гуртки плекання рідної мови» й сам діяльно працюй у них. Кожного року конче уряджуй «Свято рідної мови».
10. Завжди пам'ятай, що наймиліша мова в цілому світі – це твоя рідна мова.

XXXI. Рідномовні обов'язки в стосунку до чужинців

1. Шануй чужу мову, але вимагай і від чужинців так само шанувати й твою мову.
2. Перед впливовим чужинцем ніколи не ховай своєї народности й сміло борони свою рідну мову.
3. Живучи серед чужинців, сміло розмовляй зо своїми скрізь: на вулиці, в публічних домах, в вагоні, в трамваї й т. ін. тільки своєю рідною мовою. Тільки національно несвідомий ховається перед чужинцями з своєю рідною мовою.
4. Приходячи до дому чужинця, говори його мовою. Але коли до тебе приходить чужинець, що розуміє твою мову, він мусить ушанувати твій дім й ти розмовляй із ним своєю рідною мовою.
5. Заходячи до чужого склепу на твоїй землі, говори тільки своєю рідною мовою. Як тебе не зрозуміють, піди до іншого склепу й купи там, де тебе зрозуміють. Це право твоє.

6. Продаючи речі своєї праці на своїй землі, розмовляй з покупцями тільки своєю рідною мовою. Якщо тебе не зрозуміють, продай тому, хто тебе зрозумів. Це право твоє.

7. Коли до тебе на твоїй землі звернеться хто з запитом чужою мовою, а ти не маєш переконання, що він твоєї мови не розуміє, відповідай йому своєю рідною мовою.

8. Кожний свідомий громадянин, говорячи з чужинцем або пишучи в чужомовних виданнях, мусить боронити правд і добра свого народу.

XXXII. Рідномовні обов'язки в мішаних подружжях

1. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб його члени не входили в мішані подружжя,

2. Мішане подружжя звичайно провадить до мовного винародовлення, найбільшого гріху супроти своєї нації.

3. Кожний член мішаного подружжя, коли не хоче винародовитися, мусить виконувати всі рідномовні обов'язки свого народу.

4. Коли дружина твоя чужомовна, ти мусиш пильно подбати, щоб у родині панувала твоя рідна мова й щоб діти твої навчалися рідної мови ще з першого року життя. Без цього – діти твої страчені для нації.

XXXIII. Чужі слова в рідній мові

1. В кожній мові, особливо в літературній, багато чужомовних слів.

2. Чужі слова діляться на дві групи: а. Слова давнопозичені, сильно в мові засвоєні загальнознані, – це активні чужомовні слова, і б. Слова нові, в мові малознані й легко заступлювані своїми словами, – це слова ялові.

2. Кожна літературна мова пильнує не вживати ялових чужомовних слів, усе замінюючи своїми відповідниками. Збагачайте свою літературну мову, й не вживайте чужих ялових слів!

4. Хто легковажно вживає чужих ялових слів, той сильно шкодить нормальному розвоєві своєї літературної мови.

5. Механічний переклад слів чи виразів із чужої мови зветься калька. Не вживайте в вашій мові кальок, бо вони сильно її глибоко занечищують літературну мову.

6. В виданнях, призначених для широкого вжитку, а особливо в часописах та журналах, конче оминайте ялові чужі слова, заступаючи їх своїми рідними. Коли ж

такого слова вживаєте, конче поясніть його коротко й зрозуміло, як що це в виданні популярнім.

XXXIV. Мовне винародовлення

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ
2. Найбільша язва кожного недержавного народу, що дошкульно нищить його національне тіло, то мовне винародовлення його членів.
3. Найдошкульніша зрада свого народу й найбільший ніколи непростений гріх супроти своєї нації – то мовне винародовлення.
4. Уживання в родиннім житті чужої мови, мішані подружжя, чужомовна школа й чужонаціональна служба – це початки мовного винародовлення.
5. Народ, що свідомо плекав почуття всенаціональної одности, цебто плекав свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, забезпечений від мовного винародовлення.
6. На сторожі мовної цілости народу стоїть його Наука про рідномовні обов'язки, а тому всі свідомі члени нації мусять досконало її знати й віддано працювати за її вказівками.
7. Мовне винародовлення завжди провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це мовно винародовленого уважай за духово прокаженного: не май із ним жодних стосунків, як із заразливо хворим.

XXXV. Статут «Гуртка плекання рідної мови»

1. В кожній місцевості окремо або при освітніх чи інших установах та товариствах, якщо їхні Статути дозволяють на те, закладається « Гурток плекання рідної мови ».
2. Гурток, якщо не є він установа самостійна, керується загальним Статутом інституції, до якої належить, додержуючись іще й оцього свого Статуту.
3. Головна ціль Гуртка: вивчення й плекання рідної літературної мови.
4. До Гуртка можуть належати громадяни й громадянки без обмеження віку.
5. Всі члени Гуртка діляться на дві групи: а. Рідномовна молодь і б. Прихильники рідної мови. Рідномовна молодь, коли не має статутного віку, не вважається правним членом Гуртка.
6. Головне завдання рідномовної молоді : навчатися рідної мови взагалі, а літературної зокрема.

7. Головне завдання Прихильників рідної мови: а. Навчатися рідної літературної мови і б. Плекати рідну літературну мову.

8. Кожний член Гуртка при вступі може скласти на руки свого Голови таку урочисту рідномовну обітницю: «Я, такий то, урочисто зобов'язуюся скрізь шанувати свою рідну мову , як найбільший свій скарб, пильно навчатися своєї соборної літературної мови й завжди пам'ятати , що для одного народу потрібна тільки одна літературна мова й вимова ».

9. Гуртком керує Президія з п'яти членів: Голова, його Заступник , Мовний Дорадник , Скарбник і Секретар. В малих Гуртках Президія складається з Голови та Мовного Дорадника.

10. Президію вибирають Загальні Збори Гуртка на один рік. Як того потрібно, то Президія може й сама запросити на працю фахового Мовного Дорадника.

11. Кожний член Гуртка платить добровільну щомісячну членську вкладку ; розмір її встановлюють річні Загальні Збори.

12. Кожний член Гуртка носить відзнаку з буквами Р М, цебто: Рідна Мова. Ця відзнака завжди нагадує членові про його рідномовні обов'язки.

13. Збори Гуртка відбуваються в часі, що його встановить Президія, але не менше двох раз на місяць. Кожні збори Гуртка розпочинаються й закінчуються відспіванням рідномовного гімна.

14. Щоб виконати своє головне завдання, Президія Гуртка повинна:

- а. Організувати навчання рідної мови рідномовної молоді.
- б. Організувати навчання соборної літературної мови для всіх членів Гуртка.
- в. Уряджувати прилюдні виклади на теми мовознавчі, а головне з життя рідної мови.
- г. Уряджувати гурткове читання мовознавчої літератури й дискусію над прочитаним.
- г. Уряджувати гурткове читання творів кращих рідних письменників і дискусію над мовою й стилем того письменника. При такому читанні Мовний Дорадник навчає літературної вимови.
- д. Уряджувати товариські сходини з обов'язком говорити на них тільки соборною літературною мовою.
- е. Уряджувати такі театральні вистави й літературні вечори, щоб їх учасники вживали зразкової літературної мови й вимови.
- є. Розповсюджувати серед широкого громадянства мовознавчу літературу.
- ж. Досліджувати свою місцеву говірку ...

- з. Тримати живи науковий зв'язок із рідномовним місячником.
- и. Дбати, щоб у кожній місцевій школі конче працював «Гурток плекання рідної мови».
- і. Звертати особливу увагу на навчання рідної мови молоді з чужомовних шкіл.
- й. Уряджувати врочисті «Свята Рідної Мови» (декламації, співи, відчити).
15. Кожний член Гуртка мусить добре й глибоко знати цілу «Науку про рідномовні обов'язки».
16. Кожний член Гуртка мусить завжди пам'ятати й ширити серед громадянства оці головні рідномовні гасла:
 - а. Для одного Народу – одна літературна мова й вимова, один правопис.
 - б. Ніхто не може знати своєї літературної мови, не вчившись її.
 - в. Всі працюймо для збільшення культури своєї літературної мови.
 - г. Говорім і пишім тільки соборною літературною мовою.
 - г. Тільки той свідомий громадянин , хто добре знає свою літературну мову й допомагає її розвиткові.
17. Кожний член Гуртка конче пильно читає, а по можливості й передплачує свій рідномовний орган та всі його видання , а також заохочує до того всіх своїх знайомих.
18. Кожний член Гуртка міцно й свято оберігає рідномовну карність, цебто сумлінно виконує всі приписи «Науки про рідномовні обов'язки».
19. Кожний член Гуртка обов'язаний уживати в розмовах і на письмі тільки соборної літературної мови й заохочувати до того й своїх знайомих.
20. Члени Гуртка при розмовах конче виправляють один одному помилки супроти своєї соборної літературної мови. Ображатися за ці поправки невільно.
21. Мовний Дорадник з доручення Президії, керує мовознавчою працею Гуртка або й кожного члена зокрема.
22. Мовний Дорадник раз на півроку перевірює успіхи рідномовної молоді, а про наслідки цієї перевірки доповідає Президії та річним Загальним Зборам.
23. В разі потреби й можности Загальні Збори або Президія можуть установити платню Мовному Дорадникові за його працю.
24. Президія Гуртка дбає, щоб у Гуртку конче відбулися виклади або дискусії на головніші рідномовні теми.
25. Президія Гуртка дбає, щоб кожний свідомий юнак чи юнка бодай два роки попрацювали в Гуртку.

26. Президія Гуртка дбає, щоб при Гурткові конче існувала Бібліотечка рідномовних мовознавчих праць.

27. Кожний член Гуртка дбає, щоб уся його родина читала приступну мовознавчу літературу й говорила тільки своєю літературною мовою.

28. Кожний член Гуртка повинен навчати дітей своїх рідної літературної мови.

29. Кожний член Гуртка обов'язаний перечитати й передумати головнішу мовознавчу літературу, що її вкаже Мовний Дорадник.

30. Кожний член Гуртка повинен мати в себе найпотрібніші підручні й довідкові рідномовні мовознавчі праці.

31. Кожний член Гуртка повинен мати в себе свій Статут і добре його знати й виконувати.

XXXVI Свято рідної мови

1. Ціле суспільство, особливо вчительство й духовенство, мусить пильнувати, щоб у кожній місцевості щороку уряджувалось найурочистіш «Свято рідної мови».

2. Головні завдання «Свята рідної мови»: а) вияснення громадянству величезного значення для нації рідної мови, б) звеличення рідної мови, і в) пропаганда головних рідномовних гасел і науки про рідномовні обов'язки.

3. Програма «Свята рідної мови»: а) доповіді про значення рідної мови, б) вияснення головних рідномовних гасел і обов'язків, в) декламації й співи для звеличення рідної мови.

4. «Свято рідної мови» розпочинається й закінчується рідномовним гімном.

5. «Свято рідної мови» уряджується в день пам'яті якогось видатного нашого письменника або 11 (24) травня, – День пам'яті апостолів рідної мови – св. Кирила й Methodія.

6. Впорядники «Свята рідної мови» пильнують, щоб на Святі були присутні всі кола громадянства, а найчисленніш – шкільна молодь.

7. Учні старших клас середніх шкіл та всі студенти клас вищих обов'язані стати до розпорядимости впорядчиків «Свята рідної мови».

8. Прибутки від «Свята рідної мови» йдуть виключно на рідномовні потреби даної місцевості: а) на поповнення рідномовної бібліотеки місцевих культурно-освітніх товариств, б) на передплату рідномовних журналів для них, і в) на

безплатну роздачу незаможнім дітям, особливо ж чужонаціональних шкіл, рідномовної літератури.

XXXVI. Рідномовний гімн

1. Кожний народ, як державний так і недержавний, мусить мати свого рідномовного гімна.

2. В рідномовному гімні ясно змальовується ставлення до своєї рідної мови й вогненно закликається цілий народ шанувати й кохати свою рідну мову, як найбільший всенаціональний скарб.

3. Ось рідномовний гімн українських емігрантів, що його написав Спиридон Черкасенко:

О рідна мово, скарбе мій!
В мертвотних напастях чужини
Ти – мій цілющий, мій єдиний
Душі підбитої напій...
Нехай гнобить за роком рік
Надій нездійснених наруга, –
В тобі міцна моя потуга,
На всі скорботи певний лік.
І в краї рідному терпінь –
Путі невідомі Божі! –
Стоїш ти гордо на сторожі
Народніх прагнень і святинь.
Плюндрує все хижак лихий:
Мій рідний – край – сумна пустиня...
Лиш ти стоїш, як та твердиня,
О рідна мово, скарбе мій.

З ІСТОРІЇ ЕСПЕРАНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

З падінням берлінської стіни у 1989 р., а з нею – тоталітарного режиму в Східній Європі та розвалом СРСР, проголошенням і утвердженням самостійної Української держави та інших суверенних держав жвавішають контакти між ізольованими протягом багатьох десятиліть народами. І разом з тим усе актуальнішою стає проблема: якою мовою спілкуватися.

„Різномовність є одним із нещасть людства”, – вважав великий французький просвітитель Вольтер. Неможливо з ним не погодитись. Адже на землі кілька тисяч мов! І хоч такі мови, як англійська, французька, німецька, іспанська, російська, арабська сьогодні визнані світовими мовами, їх вивчення є непростим для більшості людей.

А чи не можна створити штучно таку мову, яка б легко запам'ятовувалася, була б доступною для вивчення і спілкування? Ця мрія вже протягом багатьох століть хвилює людство. Чи не найперша спроба створити універсальну або міжнародну мову була зроблена ще у четвертому столітті до нашої ери в стародавній Македонії. Алексарх, брат македонського воєначальника Кассандра (згодом царя Македонії) мріяв створити справедливу державу, у якій усі громадяни говорили б однією мовою і жили б дружно. Він заснував місто Уранополіс – Місто неба, жителями якого стали прибульці з різних країн. Для них Алексарх створив спільну мову. На яких принципах вона базувалася, досі невідомо, бо нова місто-державу невдовзі припинила своє існування, а з нею і згадана мова.

Відомо більше тисячі проєктів міжнародної мови. І лише один із них – есперанто – витримав випробування часом і претендує на роль мови для всіх. Творцем есперанто був польський лікар-поліглот Людвик Лазар Заменгоф. 1887 року вийшов підручник цієї мови. Її автор прибрав псевдонім “Доктор Есперанто”, що в перекладі означає “той, що сподівається”. Заменгоф мріяв про ті часи, коли кожна людина крім рідної мови вивчить ще одну, нейтральну мову, призначену для міжнародного спілкування.

Творіння Заменгофа – геніальний синтез найбільш уживаної лексики індоєвропейських мов: французької, англійської, німецької, почасти слов'янських мов, а також старогрецької та латинської. Граматика мови надзвичайно проста, винятків нема. Закінчення зведені до єдиної системи.

Практика показує, що есперанто набагато легше від будь-якої мови. Для його вивчення потрібно в середньому 3-4 місяці. Незважаючи на свою легкість,

есперанто – милозвучна, багата й гнучка мова. Його словниковий запас постійно поповнюється. В есперанто виникли стійкі фразеологічні звороти, метафори, синоніми, прислів'я. Цією мовою можна передати найтонші відтінки людської думки. Крім того, знання есперанто значно полегшує вивчення іноземних мов. Хоч періоди розвитку есперанто чергувалися з затишшям, викликаним війнами, мова росла і міцніла. Навколо неї гуртувалися люди, які говорили, писали, творили нею. Так виник рух за есперанто або рух есперантистів. Ось кілька цифр, що характеризують його зростання: якщо в 1890 р. в світі було три організації есперантистів, то до 1914 р. їх стало 2000; якщо в 1890 р. було видано 28 книжок на есперанто, то в 1914 р. – більше 2700, а в 1920 р. – більше 3200.

У 1908 році була створена міжнародна організація есперантистів – *Universala Esperanto-Asocio* (Всесвітня есперанто-асоціація, УЕА), яка на нинішній день об'єднує есперантистські спілки більше 90 країн, у т. ч. України.

Есперанто стало мовою наукових праць, симпозіумів, міжнародних зустрічей. Діє Міжнародна академія наук у Сан-Марино, робочою мовою якої є есперанто. Створено багато міжнародних організацій, що об'єднують есперантистів певного фаху, наприклад, Міжнародна медична есперанто-асоціація, Міжнародна асоціація математиків- есперантистів, Всесвітня асоціація есперантистів-будівельників, Міжнародна ліга учителів-есперантистів, Всесвітня асоціація філософів і багато інших, ряд релігійних і політичних організацій.

Мовою есперанто виходить у світі більше 100 часописів, а біля десяти радіостанцій ведуть регулярні передачі міжнародною мовою. Починаючи з 1905 р. відбуваються всесвітні конгреси есперантистів, на які збираються прихильники міжнародної мови з усіх континентів. У 2013 році у столиці Ісландії Рейк'явіку відбувся 98-й всесвітній конгрес есперанто. У 2014 р. конгрес прийматиме Буенос-Айрес.

Есперанто постійно збагачується, причому її основи або „*Fundamento de Esperanto*” залишаються недоторканими. Дальшим розвитком мови опікується Академія есперанто, до складу якої входять найвидатніші учені-есперантологи. На есперанто перекладено шедеври світової літератури. По-есперантськи говорять Шекспірів Гамлет і Шевченкова Катерина, Пушкінський Онегін і Міцкевичів пан Тадеуш. Художня література на есперанто сягає близько 50 тис. томів. Майже 30 націй видали свої антології міжнародною мовою. А оригінальна есперантська література стає явищем не менш феноменальним, ніж саме есперанто.

Велику роль у становленні та поширенні есперанто відіграли українські есперантисти. Так, ще у 1889 році в Одесі було створене перше в світі товариство

есперантистів “Есперо”. У 1906 р. заснували своє товариство львівські есперантисти, у десятих роках 20 ст. – есперантисти Києва. Одна з київських вулиць на Батієвій горі називалася Есперантською. У 1913 р. в Києві відбувся другий Всеросійський з’їзд есперантистів.

1907 року в Тернополі вийшов перший український підручник есперанто, написаний Михайлом Юрківим. У Новому Селі коло Підволочиська ентузіастом міжнародної мови Лесем Денисюком було створено щось на зразок інформаційного бюро. Невелика група есперантистів видавала листівки з граматиною і словником есперанто, поміщала статті про мову в різних часописах, вела курси з її вивчення.

У 1911 році у Львові відбувся 1-ий галицький конгрес есперантистів, а 1912 року було створене міське „Товариство українських есперантистів”. Львівська опера підготувала міжнародною мовою „Гальку” С. Монюшка і показала її на 8-ому міжнародному конгресі есперантистів у Кракові.

Широку діяльність на західноукраїнських землях розгорнув пристрасний есперантист Орест Кузьма з Коломиї. Завдяки його старанням у місті 1912 р. було створено есперантистське товариство „Progreso”, а сам Кузьма почав видавати журнал “Ukraina stelo” (“Зоря України”). Перший його номер вийшов у 1913 р., останній – у 1923. І хоч усього вийшло 26 номерів, часопис цей зробив багато для популяризації в світі нашої культури і літератури, відіграв велику роль у згуртуванні та зміцненні есперанто- руху в Галичині. Орест Кузьма – автор детального підручника есперанто, що був виданий у Станіславові 1922 р. Одночасно там же був виданий і „Українсько-есперантський словарець” Карла Вербицького. Навколо О.Кузьми та його часопису зросла ціла плеяда відомих есперантистів, серед яких назвемо тих, що згодом стали письменниками: Василя Атаманюка, Мирослава Ірчана, Івана Ткачука.

Радянський період есперантизму в Україні характеризується багатьма злетами і майже цілковитим винищенням прихильників міжнародної мови наприкінці 30-х років під час розгулу сталінських репресій. Бурхливим було есперантське життя у 20-30 рр. у Харкові, що на той час був українською столицею. Тут видаються масовим тиражем підручники есперанто українською мовою: „Міжнародня мова есперанто” Ярослава Волевича та „Гурток есперанто” Сергія Рубльова. Українські есперантисти Є. Ізгур та В. Колчинський уклали „Большой русско-эсперантский словарь”, що вийшов друком у Москві 1933 року. Столична радіостанція вела передачі міжнародною мовою. Видавництво „Плужанин”, очолюване С. Пилипенком, видрукувало на есперанто „Фата моргана” М.Коцюбинського, „Червону хустину” А. Головка, „Смерть Асуара” М.Ірчана.

Харківський письменник Микола Борисов видав 1931 року український роман „Квінт”, написаний у стилі пригодницьких творів на матеріалі міжнародного робітничого есперантського листування. Того ж року з ініціативи В.Колчинського було створено Міжнародну асоціацію революційних есперантських письменників (IAREV), до складу якої увійшли В. Бобинський, І.Ткачук, М. Ірчан (на той час вони були в Харкові), В. Юрезанський, В. Кузьмич, С. Пилипенко та інші. Відповідальним секретарем асоціації був Євген Михальський – уродженець Летичева, видатний есперантський поет.

Журнал „Международный язык” у № 4-5 за 1930 рік і № 5 за 1932 рік помістив інтерв’ю з українськими письменниками про есперанто. Устами І.Микитенка, О. Слісаренка, І. Ле, В. Поліщука, О. Вишні, М. Йогансена, В.Гжицького та ін. міжнародна мова дістала високу оцінку. А Володимир Сосюра запропонував запровадити есперанто для міжнаціонального спілкування в СРСР замість російської мови.

Друга половина 30-х років виявилася фатальною для українських есперантистів: більшість з них стали жертвами сталінських репресій і були фізично знищені, зокрема В. Бобинський, С. Пилипенко, М. Ірчан, В. Кузьмич, Є.Михальський, Є. Ізгур, В. Колчинський та ін. З приходом більшовиків у Західну Україну був вивезений на Сибір О. Кузьма. Частина галицьких есперантистів емігрувала на Захід. Під час перебування в таборі для переміщених осіб в Авгсбурзі у 1946-1947 рр. ними видавався часопис „Український есперантист”.

Відродження есперантського руху в повоєнний час розпочалося наприкінці 50-х років. Багато спричинилися до цього Анатоль Кох (Львів), Панас Васильченко (Київ), Андрій Рогов (Хмельницький) та ін., а трохи пізніше Надія Андріанова з Києва. Це завдяки її старанням стало легендарним ім’я Василя Ярошенка, українця з Білгородщини. З допомогою есперанто сліпий юнак об’їздив цілий світ, став не лише великим есперантистом, а й класиком японської літератури.

У часи „відлиги” з’являється нове покоління українських есперантистів, активних учасників СЕЙМу – Молодіжного руху радянських есперантистів: Д.Цибулевський, А. Гончаров, М. Бронштейн, М. Лінецький, Д. Колкер, Е. Крилов, М. Ващишин та ін. СЕЙМ організував табори і курси есперантистів в різних республіках, у т.ч. і в УРСР. Багато зроблено для популяризації есперанто в Україні в 60-70 рр. В. Міщенком, О. Королевичем, Л. Городиським, І. Друлем, Я.Матвіїшином, В. Григоренком, В. Москалюком, К. Майбуровою, С.Вайнблатом, Н. Якимчук, М. Стародубцевим, Г. Шилом, О. Грищенком, М.Ващишин, і у 80-90 рр. М. Кривецьким, Я. Захарією, М. Волошином, В.Паюком, Є. Ковтонюком, В.

Пацюком, В. Гордієнком, О. Вдовиченко, М.Мухом, В. Горбачуком, І. Галайчуком, Ю. Зубиком та ін. Василь Станович із Дрогобича був організатором двох міжнародних зустрічей есперантистів, заснував видавництво есперантської літератури, видав своїм коштом „Українсько-есперантський словник мінімум” та „Ключ до вивчення есперанто”, два номери відродженого часопису „Ukraina stelo”. Микола Волошин із Луцька самотужки видає інформаційний бюлетень Спілки есперантистів України „Helianto” (вийшло більше 100 чисел), редагує журнал “Ukraina stelo”, 100-річчя з дня виходу першого номера якого урочисто відсвяткували есперантисти України в Коломиї 12-13 жовтня 2013 р. Цьому ювілею була присвячена всеукраїнська науково-практична конференція „Роль часопису „Ukraina Stelo”, його редактора О. Кузьми в популяризації української історії, літератури й культури в світі та ідей міжнародної мови есперанто в Галичині”, а на будинку, в якому проживав Кузьма і який служив за редакцію журналу, відкрито пам’ятну дошку.

Українські есперантисти брали активну участь у роботі Асоціації радянських есперантистів (ASE). У 1989 році створено Українську есперанто-асоціацію (UkrEA), вищим органом якої є всеукраїнський конгрес есперантистів. Помаленьку наша країна стає місцем проведення міжнародних есперантських заходів. Так, у 1998 році в Одесі відбувся 71-й конгрес SAT (Всесвітньої позанаціональної асоціації), а 2011 р у Києві – 67- й конгрес TEJO (Всесвітньої есперантської молодіжної організації). 2013 р. одна з вулиць селища Чорноморське (Крим) названа вулицею Есперанто.

Свого часу великий письменник Лев Толстой, що був палким прихильником есперанто-руху й знав міжнародну мову, сказав такі слова: „часу на вивчення цієї мови треба так мало, а користь така велика, що не можна не зробити такої спроби”.

Зацікавлення українських громадян мовою есперанто вимагає створення сучасних навчальних посібників і словників. Наприкінці 2006 р. було викінчено есперантсько- український словник на 60 тис. слів, що був виданий у Києві 2010 р. (автори В. Пацюко, Є. Ковтонюк). Словник такого обсягу став одним з перших великих національно- есперантських словників на пострадянських теренах (у 2004 р. вийшов з приблизно таким самим обсягом есперантсько-естонський словник, укладений Раймундом Гаабвере). У процесі його укладання було використано багатий лексикографічний матеріал, у тому числі найбільш авторитетні серед есперантистів словники Г. Вареньєна, М. Дук-Гонінаса, Р.Айчольца, Д. Уелса, Е.-Д. Краузе, Т. Тимінського, Є. Бокарьова та ін.

За роки української незалежності видано кілька підручників міжнародної мови: підручник есперанто за загребською методою (в адаптації В. Паюка), підручник для гімназій М. Геллера та підручник міжнародної мови прямим методом навчання (автор С. Марчек, адаптація М. Лінецького). Основний недолік цих видань – обмежений тираж та відсутність у прямому продажу.

З ІСТОРІЇ ЕСПЕРАНТСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В УКРАЇНІ

Зачинателем есперантської лексикографії в Україні можна вважати Леся (Александра) Денисюка, уродженця Коломийщини, який приблизно у 1908-1910 р. видав пропагандистський листок розміром 44,5 x 29 см „Про міжнародну мову есперанто. Граматика і словарець на однім аркуші”. З одного боку листка вміщено коротку історію створення есперанто та зародження есперантського руху, коротку граматику міжнародної мови, заклик вивчати цю мову, а з другого – „Словарець” (словничок), що містить 641 слово. Листок був надрукований у „Друкарні уділовій” у Львові, вул. Коперника, 20.

„Словарець українсько-есперантський”, автором якого був львів’янин Карло Вербицький, вийшов як додаток до „Ukraina stelo” у видавництві „Бистриця” у Станіславові (тепер Івано-Франківськ), а надрукований в Коломиї в друкарні А. В. Кисілевського (там же друкувався журнал „Ukraina stelo” і підручник О. Кузьми). У передмові до словника О. Кузьма пише: „Дотепер не було у нас ще ніяких українсько- есперантських словарів. Тому, що опрацювання більшого словаря забере ще багато часу, я переглянув, справив і дещо доповнив цей – поки що дуже малий – словарець, який остаточно вистарчить до щоденного ужитку”.

У словнику містилося біля 4600 слів. Українська словникова частина містила багато діалектизмів і полонізмів. Відомо, що Вербицький продовжував роботу над словником. На початку 70-х рр. минулого століття мене попросили відредагувати рукопис його українсько-есперантського словника, зроблений на учнівських зошитах (вони були вже радянських часів), як припускаю, у 50-х рр. Було це з десять зошитів по 18 листків, списаних з обох боків хімічним олівцем. Я взявся до роботи, та опрацювавши один зошит, прийшов до висновку, що легше буде написати новий словник, ніж відредагувати рукопис. Українська його частина була такою ж, як і в надрукованім „Словарці”, який на теперішній час є лише пам’яткою української есперантської лексикографії, а для користування чи перевидання не надається.

У 1931 р. у Харкові було видано підручник Ярослава Волевича „Міжнародня мова есперанто”, до якого додано есперантсько-український словник, що містить

біля 2600 слів. Обидві частини його лексики актуальні й досі. Та сам підручник в силу історичних обставин став бібліографічною рідкістю.

1993 року в Тернополі вийшов „Есперантсько-український розмовник” Олександра Королевича, до якого додано есперантсько-український словничок, що містить 851 слово.

Український „Ключ до еспранто”, підготовлений до друку Віктором Паюком, містить есперантсько-український словник обсягом приблизно 2000 коренів.

У 1972 р. я почав роботу над укладанням українсько-есперантського словника. Для цього було скартковано „Повний ілюстрований словник есперанто” Г. Вареньєна, додано слова з інших джерел. Перший результат цієї роботи вилився в „Українсько- есперантський словник-мінімум”, що вийшов 1998 року. Він містить біля 7000 слів. У 2000 р. почав паралельно укладати есперантсько-український словник, який було викінчено 2006 р. і друк якого затягнувся до 2010 р. Певний поспіх у його підготовці, брак іншомовно-українських фахових словників, відсутність доступу до інтернету спричинили ряд помилок і неточностей у перекладі ряду слів, зокрема наукових термінів. Побудова словника виявилася заскладною для пересічного користувача. До есперантської частини не увійшло близько 300 слів, в основному з наукової термінології, перекладу яких не вдалося знайти в словниках.

Пропонований читачам „Великий есперантсько-український словник” має на меті допомогти бажаючим вивчити міжнародну мову, а тим, хто вже знає її, удосконалити свої знання. Він стане також у пригоді перекладачам і тим, хто хотів би вивчати українську мову.

Словник удвічі більший від свого попередника, насичений прикладами вживання того чи іншого слова в різних контекстах, фразеологізмами, багатою сучасною професійною лексикою. До нього введено географічні назви, власні імена та імена міфологічних персонажів. Виходячи з того, що словник повинен у повній мірі відображати реальний стан як однієї мови – есперанто, так і другої – української, до нього включено так звану ненормативну та розмовну лексику, ряд діалектизмів, слова, що позначають українські реалії (див. їх перелік у кінці праці). Я намагався також якнайповніше представити синоніміку обох мов. До словника додано детальний нарис граматики есперанто. Структура словника зручна для користування.

Аби багаторічна праця не пропала марно, я вирішив розмістити словник в інтернеті, щоб есперантисти України й інші бажаючі могли ним безплатно

користуватися. Маю також надію, що знайдуться спонсори для видання словника друком.

Я свідомий того, що укладений мною словник ще далекий від досконалості. У тій чи іншій мірі відбилися в ньому зволікання з новою редакцією українського правопису, різнобій в транскрибуванні слів з буквою г, іноземних прізвищ, античних імен, географічних назв тощо. Перекинувши гору літератури, переконуєшся, наскільки вбога наша українська лексикографія, як нам бракує не тільки іншомовно-українських термінологічних, а й загальних словників. Тому з вдячністю прийму всі зауваження з боку користувачів словником, які прошу надсилати на адресу pacjurko@gmail.com.

Тепер беруся за викінчення українсько-есперантської версії. За її основу взято українську словникову частину „Великого українсько-англійського словника” Є. Попова та М. Балли.

Автор